

Невмержицький Є.В.

**Правові проблеми боротьби з
економічною злочинністю і
корупцією**

Навчальний посібник

Київ - 2005

Невмержицький Є.В. Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю і корупцією: Навч. посіб. – К.: АПСВ, 2005. – 415 с.

Навчальний посібник підготовлений для забезпечення навчальної програми з курсу «Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю і корупцією». У виданні поглиблено розглядаються теоретичні питання сутності і змісту корупції та економічної злочинності, основні їх детермінанти та соціально-економічний простір розповсюдження, взаємозв'язок цих явищ, їх складових. Із врахуванням міжнародного досвіду аналізуються правові, економічні та організаційні механізми протидії корупції та економічній злочинності.

Посібник може бути використаний студентами юридичних факультетів, що вивчають курси «Кримінологія» і «Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю і корупцією», а також студентами економічних спеціальностей, які вивчають навчальні дисципліни «Правове забезпечення підприємницької діяльності» та «Господарське законодавство».

Зміст

Передмова

РОЗДІЛ I. СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ЇЇ ДЕТЕРМІНАНТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

1. Поняття, сутність та зміст економічної злочинності
2. Основні детермінанти економічної злочинності в Україні та механізми протидії
3. Тіньова економіка – основне підґрунтя економічної злочинності в Україні
4. Організаційно-правові основи боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом: міжнародний та український досвід
5. Вплив світових глобалізаційних процесів на стан і динаміку економічної злочинності в Україні

РОЗДІЛ II. КОРУПЦІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА

1. Теоретичні питання аналізу сутності та змісту корупції
2. Корупція як економічна проблема
3. Корупція як політична проблема
4. Основні детермінанти корупції та соціально-економічний простір її розповсюдження
5. Система та ефективність антикорупційних механізмів у сучасній Україні
6. Правові та організаційні механізми протидії корупції у країнах розвинутої демократії

РОЗДІЛ III. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, СКОЄНІ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І КОРУПЦІЇ

1. Поняття юридичної відповідальності
2. Кримінальна відповідальність за злочини, скоєні у сфері економічної діяльності
3. Адміністративна відповідальність за правопорушення в сфері економіки
4. Відповідальність за корупційні діяння

ПЕРЕДМОВА

Економіка – найбільш дієвий інструмент аналізу корупції, її причин і умов розповсюдження. Мораль, культура, політика, ментальність, безумовно, вносять свої нюанси в це явище, проте для розуміння того, де спокуса корупції найбільш відчутна і де вона чинить найбільший вплив на суспільне життя – визначальним є економічний підхід.

З іншого боку, аналізуючи причини криз і збоїв в економічному розвитку держави, неможливо не дійти висновку, що вони значною мірою обумовлені корумпованістю структур влади. Корупція знижує ефективність промислової політики, спонукає приватний бізнес діяти у тіньовому секторі, що призводить до порушення податкового і регулюючого законодавства.

Рівень актуалізації цієї проблеми значно підвищується у зв'язку з криміналізацією фактично всіх галузей господарювання, особливо сфери приватизації, підприємницької діяльності, кредитно-банківської і бюджетної систем, зовнішньоекономічної діяльності, а також зростання тіньового сектора економіки, що справляє негативний вплив фактично на всі сторони суспільного життя. Ці негативні явища реально загрожують державному і суспільному ладу, вони стали серйозною перепорою інтеграції України до європейських економічних і політичних структур, сприяють соціальній пасивності населення і його недовіри до влади.

Пропонований навчальний посібник є спробою поглиблено дослідити зазначені процеси, їх детермінанти і виробити організаційні та правові механізми протидії корупції і економічній злочинності. У ньому аналізуються найактуальніші теми (цей перелік не є списком глав посібника), які суттєво вплинули на стан, динаміку і причини перелічених явищ, а саме:

- що таке економічна злочинність та її детермінанти;
- найпоширеніші прояви економічної злочинності;
- проблеми тіньової економіки і відмивання грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом;
- механізми боротьби з економічною злочинністю;
- вплив світових глобалізаційних процесів на рівень і динаміку економічної злочинності в Україні;
- що таке корупція, її взаємозв'язок з економічною злочинністю;
- основні детермінанти корупції;
- міжнародний досвід боротьби з корупцією;
- механізми протидії корупції на сучасному етапі розвитку українського суспільства;
- проблеми удосконалення юридичної відповідальності за корупцію і економічну злочинність.

У процесі підготовки навчального посібника автором опрацьована відповідна наукова література, емпіричні дані, результати правозастосовчої діяльності уповноважених державних органів і посадових осіб; ґрунтовно проаналізовані нормативно-правові акти, які регулюють відносини у сферах матеріального виробництва та розподілу, енергетики, банківській та фінансовій сферах, а також ефективність норм кримінального та адміністративного права щодо боротьби з зазначеними правопорушеннями.

З кримінологічної точки зору вивчався склад осіб, які вчинили ці протиправні діяння, їх характер та обставини вчинених діянь. Особлива увага приділяється з'ясуванню ступеня впливу економічних і соціальних факторів на рівень і динаміку корупції, економічної злочинності, досліджувались причини і фактори «тінізації економіки», зростання злочинності у зазначених сферах.

Проаналізовані також кваліфікаційні ознаки правопорушень, що скоюються в сфері економіки. Їх всебічне вивчення дало змогу достатньо повно і об'єктивно дати кримінологічну характеристику економічній злочинності та корупції в Україні, їх складових і чинників.

З метою активізації навчального процесу, стимулювання творчого підходу та поглибленого з'ясування студентами сутності цих явищ матеріал у навчальному посібнику викладено проблемно, з урахуванням попереднього вивчення економічних, базових та галузевих юридичних дисциплін. Опанування курсу «Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю і корупцією» дасть можливість майбутнім юристам набути спеціальні знання та навички якісного юридичного забезпечення діяльності суб'єктів господарювання, виробничих структур, фінансово-банківських та інших установ, упереджувати можливі їх конфлікти з законом, вміння правильно кваліфікувати неправомірні дії осіб, що скоюють правопорушення, попереджувати порушення

норм чинного законодавства та брати активну участь у ствердженні конституційних принципів законності та верховенства права.

РОЗДІЛ I. СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ЇЇ ДЕТЕРМІНАНТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

1. *Поняття, сутність та зміст економічної злочинності*

Реалізація закріпленого в Конституції України суспільного ідеалу: демократичної, правової, соціальної держави, яка за умов громадянського суспільства забезпечує індивідуальну свободу, політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, значною мірою залежить від усунення загроз соціальній безпеці, найбільш небезпечними з яких є правопорушення в сфері економіки. Проте намагання створити таку державу, насамперед нову систему економічних відносин з мінімальною участю держави за умов неефективного юридичного забезпечення реформ, правового нігілізму і корупції, не тільки не усунуло таку загрозу, а й сприяло поширенню зловживань у сфері економіки. Це також стало наслідком переоцінки можливостей ринкових механізмів саморегуляції, неналежного правового регулювання процесів переходу від економіки на базі державної власності до економіки, що ґрунтується на багатоманітності та рівності різних форм власності, вільному підприємстві та конкуренції, що у свою чергу призвело до криміналізації структурних елементів ринку: виробництва, споживання, платних послуг, цінних паперів.

Протиправні проступки у підприємницькій діяльності (позастатутна діяльність; виробництво товарів, надання послуг, торгівля без відповідних дозволів (ліцензій), сертифікатів якості тощо), які залишаються поза увагою правоохоронних органів, стимулюють девіантну поведінку осіб, зайнятих у цій сфері і, як правило, переростають на злочини. Такі правопорушення фактично поширились на всі напрями і сфери економічної діяльності і набули характеру злочинної діяльності, а її суб'єкти, інтегруючись на міжнародні злочинні угруповання, вилучають значні фінансові кошти з державного обігу, переводячи їх у тінь або за кордон.

Економічні правопорушення мають місце не лише за умов вільного ринку. Вони є атрибутом також інших економічних систем, супроводжують виробничі та обмінні процеси у суспільствах з тоталітарною економікою та надзвичайно високим рівнем етатизації суспільного життя. У колишньому Радянському Союзі, у тому числі й у радянській Україні, економічна злочинність існувала завжди і проявлялася в діяльності різних видів організованих злочинних угруповань, заповнюючи певну «прогалину» в структурі загальної злочинності. Злочинністю були вражені чисельні галузі народного господарства, особливо торгівля, комунальні структури, легка і м'ясомолочна промисловість, нафтопостачання, транспорт, громадське харчування.

Використовуючи товарний дефіцит, можливість підкупу чиновників, ділки «тіньової» економіки створювали підпільні виробництва, цехи, артілі, активно опанували «секрети» торгівлі. Вони обростали зв'язками з господарськими та державними чиновниками, у тому числі й працівниками правоохоронних органів. Вже тоді на матеріальному утриманні у злочинців знаходилась значна кількість керівників різних ланок народного господарства, включаючи й керівників центральних органів виконавчої влади. Найбільшого розмаху вона набула у період застою, коли сформувалась система розкрадань, хабарництва по горизонталі і вертикалі у багатьох галузях виробництва, постачання, збуту й торгівлі.

Після деякого протистояння представників загальнокримінальної та економічної злочинності між ними був досягнутий компроміс. Лідери економічної злочинності почали використовувати послуги загальнокримінальних злочинців у протиправній діяльності у сфері економіки. Поступово лідери загальнокримінальної злочинності стали компаньйонами «ділків-тіньовиків», які спільно вкладають кошти у злочинний бізнес, забезпечують підпільних підприємців послугами, пов'язаними з їх охороною, збутом необлікованої продукції, здійснюють контроль за співучасниками і ведуть боротьбу з конкурентами. Мало місце зрощення великих розкрадачів державної і комунальної власності з хабарниками, шахраями, грабіжниками, «зłodіями в законі», що сприяло формуванню організованої злочинності.

Під час «перебудови», особливо після прийняття Закону СРСР «Про кооперацію», накопичені «тіньовиками» і «цеховиками» кошти були спрямовані на міжнародні та внутрішні спекулятивні операції. У недержавному секторі економіки утворилися розгалужені кримінальні структури

«псевдопідприємців». Значна частина кооперативів стала засобом для «відмивання» злочинно набутих капіталів бандитсько-рекетирськими структурами шляхом перетворення безготівкових коштів з метою їх подальшого розкрадання.

Особливо значну роль у цьому негативному процесі відіграло створення у 1988 – 1990 рр. кооперативів, насамперед при державних підприємствах. За цих умов значна частина продукції, що вироблялася державними підприємствами, скуповувалася кооператорами майже за собівартістю, потім кооператори реалізовували її за цінами, що в кілька разів перевищували відпускні ціни держпідприємств. Різниця осідала в руках злочинного світу. Уже тоді перестала діяти ст. 154 КК України (спекуляція). Відверту спекуляцію було названо торговельно-посередницькою діяльністю. Більша частина сфери послуг (торгівля, виробництво взуття та текстилю, перепродаж сировини тощо) підпали під ефективний контроль нової суспільної верстви – підприємців, які одразу ж пішли шляхом створення специфічних захисних механізмів напівлегального бізнесу з метою придушення будь-яких спроб конкуренції, що підривала захоплені ними позиції.

Подальшому процесу криміналізації і фактичного пограбування загальнонародної власності в Україні сприяв недосконалий Закон «Про підприємництво», на основі якого був розроблений суперечливий непрозорий порядок реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності. Завдяки цьому більшість зареєстрованих у 1991 – 1996 рр. суб'єктів підприємницької діяльності легалізувала доходи злочинного походження. Безпосередньо виробництвом займалась порівняно незначна кількість підприємницьких структур, а більшість з них існувала за рахунок державного сектора економіки і використовувала його як прикриття організованих злочинних угруповань. У період прискороного перерозподілу власності в Україні йшло сплановане, умисне розкручування витків інфляції. Зроблено це було шляхом надання в 1991 – 1993 рр. представникам організованих злочинних угруповань, як правило, перед черговим витком інфляції, великої кількості кредитів під символічні відсотки за рахунок кредитних ресурсів Ощадного та інших банків. Одержавши ці кредити, злочинці перед кожним підвищенням цін під прикриттям створених ними «підприємницьких структур» скуповували за безцінь через свої корумповані зв'язки товарно-матеріальні цінності, вироблені в державному секторі економіки. Кожен раз, після чергового витка інфляції скуплені злочинцями товарно-матеріальні цінності реалізовувалися ними за цінами, які значно перевищували ціни скупки. За рахунок цього значною мірою був накопичений первісний капітал.

З початку 90-х років великої шкоди державі почали завдавати розкрадання, пов'язані з привласненням кредитів. Після отримання позички боржник перетворював кошти на готівку чи матеріалізувався через конвертацію у ВКВ або придбання товарів, на деякий час ліквідував своє підприємство і зникав, а згодом, реєстрував нове, але вже за іншими реквізитами.

Проте у перехідних суспільствах, за умов правового вакууму, коли починається руйнування «старих» механізмів жорстокого регулювання економіки, а нові тільки створюються, відбувається значне збільшення зловживань в економічній сфері з метою накопичення первісного капіталу, поширюється корупція, надзвичайно бюрократизується державний апарат, збільшується його відрив від населення та його інтересів. Одночасно формується особлива верства суспільства, яка, використовуючи нагромаджені у процесі зміни форм власності, кошти проникає у політику, здійснює розподіл сфер впливу, сприяє створенню тінювих економіки та фінансових потоків, які починають функціонувати паралельно з офіційними. Серед правопорушень, які супроводжують зміну економічних систем найбільшого поширення набувають фінансові зловживання, недобросовісна конкуренція, ухилення від сплати податків та обов'язкових платежів, «відмивання» доходів, отриманих у результаті злочинної діяльності, у тому числі і у міжнародному масштабі з використанням зарубіжних банків.

Система організаційно-правових заходів з боротьби з зазначеними та іншими правопорушеннями у сфері економічної діяльності, які супроводжують процеси формування ринкових відносин, у багатьох країнах охоплюється поняттям «забезпечення економічної безпеки». Її змістом є захист законних економічних інтересів держави, приватних фірм, громадських організацій і підприємств, а також окремих громадян шляхом попередження, припинення та розкриття правопорушень у сфері економіки.

Юридичне поняття «економічна злочинність» широко розповсюджене, але його тлумачення не однозначне. Визначаючи це поняття, слід насамперед, звернути увагу на те, що названі вище злочини вчиняються у сфері економіки і безпосереднім об'єктом злочинних посягань є саме економічні відносини.

Точна відповідь на питання, що означає економічна злочинність, визначає успіх правозастосовчих засобів боротьби з нею. Необхідність чіткого і зрозумілого визначення поняття економічної злочинності обумовлена необхідністю забезпечення єдиного методологічного підходу до аналізу даного явища, введення загальноприйнятої єдиної класифікації економічних деліктів, організації відповідного їх обліку (реєстрації), чіткого розмежування працівниками правоохоронних органів покладених на них функцій відповідно до їх компетенції.

Економічна злочинність як поняття широко знаходить своє відображення в суспільних відносинах, пов'язаних з управлінням економікою та товарно-грошовими відносинами. У визначених випадках вони стають об'єктом таких злочинів як хабарництво, посадовий підлог. Немає необхідності говорити про те, що теперішній розмах фальшивомонетництва, порушення правил валютних операцій, викрадення грошових засобів за допомогою підроблених документів (таких як підложні авізо) загострюють проблему інфляції, ускладнюють управління грошовою системою, знижують ефективність використання товарно-грошових відносин. Масовість фінансових операцій, рухливих грошових коштів роблять цю частину економічної діяльності ще більш уразливою для протиправної діяльності.

Разом з тим, економічна злочинність як явище залишається недостатньо вивченим. Ґрунтовних досліджень, монографій з цієї проблематики поки що замало (серед таких праць виділяються лише монографії В. Поповича, А. Яковлева, А. Медведева, М. Мельника). Як правило, вона розглядається в контексті загальної злочинності в Особливій частині курсу кримінології (у підручниках під редакцією О. Джузи, Н. Кузнецової, А. Долгової, В. Кудрявцева, В. Емінова), однак такий підхід до економічної злочинності як окремого особливо небезпечного явища у кінцевому результаті нівелює цю проблему до рівня загальнокримінальної злочинності. Між тим злочини економічної спрямованості, як і корупція, відрізняються особливою небезпечністю, високоінтелектуальним характером, швидкою адаптацією злочинців до нових форм і методів підприємницької діяльності та банківських валютних та митних технологій, і за своєю сутністю та наслідкам становлять найбільшу загрозу становленню в Україні цивілізованих ринкових відносин, демократичної правової держави.

Економічна злочинність як окреме явище вперше досліджувалась зарубіжними вченими, зокрема, першим дослідником теорії економічної злочинності був американський кримінолог Е. Сатерленд, який ввів поняття «білокомірцевої» злочинності. Головними ознаками цього явища він назвав обман та зловживання довірою. Його послідовники Терстеген, Кайзер дали більш конкретне визначення білокомірцевої злочинності: «...це антисуспільна, спрямована на збагачення поведінка осіб, які займають соціально престижне місце в суспільстві та в рамках своєї професійної діяльності діють таким чином, що при одночасній посилці законослухняної поведінки решти осіб вони зловживають суспільною довірою, якою користується їхня група» .

Дуже суттєво провести межу між поняттями «економічні злочини» і «злочини у сфері економіки», оскільки вони не тотожні. Так, О.М. Яковлев визначає економічну злочинність як сукупність корисливих зазіхань на власність, порядок управління народним господарством, що вчинюються особами, які займають певні соціальні позиції у структурі економіки та виконують повноваження, пов'язані з цими позиціями . А пограбування, крадіжка – це злочини у сфері економіки. Більш точне визначення дає О. Литвак, який у своїй праці «Злочинність, її причини та профілактика» зазначає, що такі склади злочинів як крадіжки, грабежі, розбійні напади і вимагательство «не варто вважати економічними порушеннями», «названі злочини можна розглядати як економічні, якщо вони мають на меті усунути або послабити конкурента або обумовлені іншими, специфічними для цієї категорії правопорушників, розуміннями». Він пропонує таке визначення економічної злочинності: «це сукупність навмисних корисливих злочинів, що вчинюються посадовими особами, іншими працівниками підприємств і установ, незалежно від їх форм власності, шляхом використання посадового становища і місця роботи» .

Подібну точку зору виказують і російські кримінологи. Так, відомий кримінолог А. Долгова, яка дає перелік таких злочинів, пропонує таке визначення економічної злочинності: це складна сукупність

кількох десятків складів злочинів, передбачених кримінальним законом, до яких відносяться розкрадання, незаконні угоди з валютними цінностями, виготовлення чи збут фальшивих грошей чи цінних паперів, укриття доходів від оподаткування, обман споживачів, укриття коштів в іноземній валюті, незаконне підприємництво у торгівлі, контрабанда, випуск, продаж товарів, що не відповідають вимогам безпеки та інші злочини.

Серед ознак економічної злочинності А. Долгова називає високу латентність, тісний зв'язок з організованою злочинністю, корисливу мотивацію та стійкі негативні тенденції.

Доповнює цей перелік ознак економічної злочинності професор Є. Дементьева. На її думку, кримінально карані діяння в сфері економічної діяльності:

- здійснюються в процесі професійної діяльності;
- здійснюються в межах та під прикриттям законної економічної діяльності;
- мають корисливий характер;
- характеризуються триваючим систематичним розвитком;
- спричиняють шкоду економічним інтересам держави або громадянина та вчиняються фізичними або юридичними особами, які діють в інтересах фірми або підприємства.

Н.Ф. Кузнецова і Г.М. Миньковський до економічних відносять такі злочини, що скоюються з корисливих мотивів в сфері економіки особами в процесі їх професійної діяльності і які посягають на власність та інші інтереси споживачів, партнерів, конкурентів, держави, а також на порядок управління економікою у різних галузях господарства.

Таким чином, узагальнюючи ці визначення, слід констатувати, що економічна злочинність – це насамперед за все діяння, прямим мотивом яких є економічна вигода суб'єкта, тобто вона має корисливий характер, а метою таких злочинних посягань є привласнення недозволеного. Щоб злочин вважався економічним, він має мати неодноразовий, тривалий характер, скоюватись систематично і в рамках економічної діяльності, яка сама по собі не є примітивною. Іншими словами, до ознак економічного злочину слід віднести протиправність, систематичність, корисливість, скоєння його в рамках звичайної господарської діяльності.

Кримінальне законодавство України не дає визначення поняття економічної злочинності, а терміни «економічна злочинність» чи «злочин у сфері економіки» у ньому взагалі відсутні. Загальна характеристика таких діянь дається в розділі VII Особливої частини Кримінального Кодексу України «Злочини у сфері господарської діяльності», та у розділі VI «Злочини проти власності».

Зокрема, норми статей VII розділу передбачають відповідальність за контрабанду (ст. 201), порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202), зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203), незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204), фіктивне підприємництво (ст. 205), легалізацію (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (ст. 209), ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212), порушення антимонопольного законодавства (ст. 230), незаконну приватизацію державного, комунального майна (ст. 233) та інші злочини у сфері економічних відносин. Серед злочинів проти власності найбільш небезпечними є привласнення, розтрата майна, або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191), шахрайство (ст. 190) та ін. Специфічність ознак зазначеного кола злочинів полягає в тому, що вони значною мірою є корисливо вмотивованими та вчиняються особами, які виконують певні функції у сфері виробництва та послуг, а також особами, які координують чи контролюють цю сферу.

У новому кримінальному законодавстві України значно реформується система злочинів у цій сфері. Найбільш принциповими змінами є такі:

- значне число діянь, які до прийняття нового Кримінального Кодексу України були злочинами, перестали бути такими, тобто відбулася їх декриміналізація;
- змінено умови притягнення до кримінальної відповідальності за окремі злочинні діяння, зокрема, усунуто адміністративну відповідальність для певних складів злочину і розширено сферу застосування кримінальної відповідальності за окремі правопорушення у сфері здійснення приватизації державного або комунального майна; розширено число діянь, визнаних злочинними,

зокрема, це стосується легалізації (відмивання) коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом тощо;

- завдяки уточненню об'єкта посягання деякі склади злочинів, які збереглися в нормах нового КК, закріплено в інших його розділах (наприклад, одержання незаконної винагороди працівником державного підприємства, установи чи організації (ст. 354 КК) і обґрунтовано віднесено до злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а група злочинів, пов'язаних з порушенням законодавства про охорону природи, – до злочинів проти довкілля .

Структуру економічної злочинності в Україні характеризують такі дані Департаменту інформаційних технологій МВС України за шість місяців 2004р.:

- всього виявлено економічних злочинів по Україні – 28 176, у тому числі:

- привласнень, розтрат – 4 595, у тому числі у сфері:

- приватизації – 2 423;

- банківської діяльності – 2 534;

- зовнішньо-економічної діяльності – 1 239;

- бюджетній – 6 104;

- агропромислового комплексу – 4 127;

- паливно-енергетичному комплексу – 2 769;

- фіктивне підприємництво – 159;

- легалізація (відмивання) доходів – 269;

- порушення законодавства про бюджетну систему України – 109;

- шахрайство з фінансовими ресурсами – 447;

- сума матеріальних збитків по Україні за цей термін становила 481 967 446 тис. грн.

З'ясовуючи сутність економічної злочинності слід зауважити, що вона тісно пов'язана з організованою злочинністю, яка є однією з основних форм її існування. На етапі початкового нагромадження капіталу (кінець 80-х років) організована злочинність почала ширше охоплювати найбільш «ліквідні» сфери економіки. Руйнування господарських зв'язків, споживчого ринку, слабко врегульований перехід до вільних ринкових відносин сприяли розвитку організованої злочинності. На початку 90-х років поширилися злочинні формування бандитсько-рекетирського типу, що мали високий рівень злочинного професіоналізму. Такі угруповання озброєні сучасною зброєю, дотримуються суворої дисципліни, користуються останніми досягненнями техніки. Окремі з них використовують комп'ютерні системи і нові інформаційні технології у галузі кредитно-фінансових відносин, господарського управління, економіко-математичного моделювання і прогнозування.

З процесом приватизації державного майна, комерціалізації банківської діяльності, лібералізації зовнішньоекономічної діяльності почався наступний етап мімікрії організованої злочинності, де перші ролі стали виконувати не колишні номенклатурні діячі і лідери бандитсько-рекетирських угруповань, а нова формація високоінтелектуальних осіб з певним досвідом практичної роботи в сфері економіки та управління. В цей період законспірована «білокомірцева» організована злочинність отримала нові інструменти для відмивання «брудних» грошей і сформувала нову для нашої держави ідеологію, вибудувала свою субкультуру, яка виправдовує злочинність .

Саме через це, а також внаслідок приходу до криміналізованих комерційних структур високопрофесійних інтелектуалів, що раніше працювали у сфері державного управління, суттєво змінилася кадрова складова організованої злочинності, відчутними темпами почав зростати її вплив на економічне, політичне і духовне життя держави” . Фактично весь період становлення України як незалежної держави супроводжувався зростанням економічної злочинності.

Якщо у 1991 р. було зареєстровано 34,8 тис. економічних злочинів, то у 1992 р. – 36,8 тис., 1993 р. – 41,3 тис., 1994 р. – 57,5 тис., 1995 р. – 57,8 тис., 1996 р. – 61,04 тис., 1997 р. – 62,4 тис., 1998 р. – 65,3 тис., у 1999 р. – 65,3 тис. злочинів. Щоправда, у 2000 – 2003 рр. статистика дещо покращилась: у 2000 р. було виявлено 52,7 тис. злочинів, тоді як у 2003 р. – ця цифра становила 43,2 тис. злочинів

Але причина такої динаміки лежить не у реальному покращенні справ, а у декриміналізації окремих діянь у зв'язку з прийняттям нового Кримінального кодексу України у 2001 р. Вже у першому півріччі 2004 р. по Україні знову зареєстровано понад 28 тис. економічних злочинів. Більше того, в економічній сфері продовжує зростати питома вага злочинів: якщо в 1998 р. вона становила 34,6 %, то у 2003 р. – 52,1 %.

Характерною рисою економічної злочинності стало також прагнення кримінальних структур закріпитися не тільки в економіці, а й у політиці. З цього приводу В. Тацій зазначає, що «...злочинність у сфері економічних відносин є поліпроблемним явищем. Це – чи не головне випробування для України як самостійної незалежної держави .

Поглиблюється процес жорсткої конкуренції у намаганні встановити контроль над економічно прибутковими сферами та територіями. Злочинність дедалі більше консолідується, активізується її вплив на державний апарат. Її проникнення в структури влади та управління істотно знижує ефективність державного контролю за проходженням і рухом капіталів та фінансових ресурсів. З цих причин зростає злочинність у кредитно-фінансовій системі, банківській сфері, у зовнішньоекономічній діяльності, а також у діяльності, пов'язаній з порушенням правил про валютні операції, з фальшуванням грошей та цінних паперів, шахрайством з фінансовими ресурсами, ухиленням від сплати податків. Це свідчить, що загальнокримінальний потенціал у державі не слабшає, а навпаки, має тенденцію до зростання, криміналізація економіки, політичної інфраструктури суспільства продовжується.

За даними Головного управління державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України у Києві немає жодної торговельної точки, де можна було зі 100-відсотковою гарантією придбати не фальсифіковану продукцію. Тільки в 2001 р. цією службою виявлено більше 72 тис. порушень прав споживачів, у тому числі майже 20 тис. фактів виробництва і продажу товарів, які не відповідають стандартам. Всього в Україні протягом 2001 р. призупинена діяльність 543 підпільних цехів, які займались виробництвом і реалізацією фальсифікованої продукції . Особливо вражена зловживаннями система виробництва та обігу спирту, алкоголю і тютюну, що дало тіньовим ділкам більш як достатньо простору для розгортання свого антисоціального бізнесу. В державі не створена єдина система регулювання виробництва цих товарів. І, як наслідок, у лікєро-горілчаній галузі виробництво продукції з року в рік зменшується. Якщо у 1990 р. воно становило понад 30 млн. декалітрів, то у 2001 р. виробництво цієї продукції не досягло і 20 млн. декалітрів, тоді як, за оцінками експертів, в Україні щорічно споживається понад 30 млн. декалітрів алкогольних напоїв. Отже, значна частка алкоголю, у тому числі й фальсифікованої продукції, надходить на ринок з нелегального виробництва. За останні роки силами податкової міліції викрито та припинено діяльність близько 700 підпільних виробництв цієї продукції. Понад 50 % алкогольних напоїв та 60 % тютюнових виробів у закладах торгівлі не відповідають нормативам Держстандарту .

Постійний посилений захист необхідний державному бюджету: щороку майже 3 млрд. грн. відволікається від бюджетного фінансування шляхом розкрадань та використання не за призначенням. За даними МВС України тут щорічно виявляється 4 – 5 тис. злочинів.

Особливістю сучасної економічної злочинності в Україні є і те, що значна її доля скоюється в межах легальних структур, про що свідчить проведений автором вибіркового кримінологічного аналізу осіб, що вчинили такі злочини. З 9 137 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності у 1998 р. за службові злочини і розкрадання державного майна шляхом зловживання службовим становищем, так званих чистих державних службовців – всього 662 особи. Абсолютну більшість злочинів становлять керівники підприємств і установ, їх структурних підрозділів та фінансово-бухгалтерські працівники, тобто ті, хто здійснює управління економікою і їх протиправні діяння, безпосередньо пов'язані з використанням посадових обов'язків. Таким чином, найпоширеніші зловживання службовим становищем мають місце не в державному апараті, а серед керівників підприємств, установ і організацій, їх структурних підрозділів, тобто в економічній сфері.

2. Основні детермінанти економічної злочинності в Україні та механізми протидії

Грунтовний аналіз сутності, змісту та детермінантів правопорушень у сфері економічної діяльності дає підстави дійти висновку, що основними причинами і умовами цих антисоціальних явищ є дві

групи чинників: внутрішні та зовнішні. Серед внутрішніх чинників слід виділити загальні та специфічні.

Загальними є:

- причини, обумовлені змістом економічних відносин суспільства та апріорно закладеними в них як позитивними, так і негативними аспектами, а також внутрішніми протиріччями;
- деформації у системі товарних та фінансово-кредитних відносинах, збільшення бюджетного дефіциту, викривлення в системі ціноутворення, грошового обігу, інфляція;
- суб'єктивний фактор, девіантна поведінка посадових осіб, задіяних в органах державного управління та місцевого самоврядування, в господарській (підприємницькій) діяльності та фінансово-кредитних установах; корупція;
- некомпетентне втручання державних структур в економічну діяльність, прийняття необґрунтованих, безпідставних рішень, створення умов для задоволення особистих та корпоративних корисливих інтересів;
- деформації на ринку робочої сили, безробіття, невідповідність (навмисне заниження) ціни робочої сили її вартості;
- відставання законотворчого процесу від реалій життя, відсутність належного правового регулювання суспільних відносин, що стрімко розвиваються, неефективне юридичне забезпечення соціально-економічних реформ, процесу «капіталізації» економіки.

Якщо узагальнити ці чинники, то вони обумовлені, в основному, виключною складністю самого переходу від соціалістичної планової до економіки, яка базується на ринкових відносинах.

Специфічні чинники правопорушень у сфері економіки безпосередньо пов'язані з економічною політикою, організаційними, правовими та практичними заходами, що здійснюються офіційною владою у зв'язку з переходом від планової до ринкової економіки.

Серед специфічних чинників, які сприяють збільшенню економічних правопорушень, появи її нових видів слід виділити:

- приватизацію державного майна у виробничій сфері та процесу роздержавлення в аграрному секторі;
- викривлені процеси лібералізації: односторонній розвиток підприємницького сектору, зменшення кількості суб'єктів матеріального виробництва та збільшення посередницьких торгових структур; неадекватна цінова політика, порушення порядку ціноутворення з метою отримання надприбутку;
- порушення антимонопольного законодавства, дезорганізація та зловживання в паливно-енергетичному секторі економіки;
- недосконалість податкової політики;
- розрив інтегративних зв'язків суб'єктів матеріального виробництва; системне невиконання договірних зобов'язань, значне збільшення цивільно-правових деліктів та відсутність адекватного реагування на них з боку органів судової влади;
- спроби штучної «капіталізації соціалізму» та зволікання з вирішенням питань щодо розвитку законодавства, що регулює відносини власності, господарювання і фінансів;
- неточність окремих визначень, термінів і понять в диспозиціях багатьох статей кримінального кодексу, а часом і відсутність їх легальних визначень, що дає підстави довільного їх тлумачення;
- невинуватене стримування адміністративної, муніципальної та судової реформ;
- недостатні заходи щодо реформування правоохоронних органів, наявність стійких стереотипів свідомості і мислення їх працівників, орієнтація їх діяльності на захист інтересів держави та її органів; відсутність системних економічних і правових знань у правоохоронців, що унеможливорює ефективне застосування ними норм адміністративного та кримінального законодавства, які передбачають відповідальність за проступки і злочини у сфері економіки, оскільки диспозиції відповідних статей базуються на знаннях принципів економіки, положень цивільного, господарського та податкового законодавства.

До зовнішніх причин і умов правопорушень у сфері економіки слід віднести:

- негативні прояви світових глобалізаційних процесів, обмеження економічного суверенітету держав з перехідною економічною, грошово-товарна інтервенція на їх внутрішні ринки з боку транснаціональних корпорацій;

- інтернаціоналізацію злочинності, вплив міжнародних злочинних угруповань. Зазначені внутрішні (загальні та специфічні), а також зовнішні чинники економічних правопорушень є найсерйознішими загрозами соціальній безпеці суспільства.

Вони стимулювали збільшення традиційних правопорушень у сфері економіки (хабарництва, розкрадання, корупції тощо), а також обумовили появу нових їх видів, значну криміналізацію цієї сфери (тінізації економіки, «відмиванню» коштів, отриманих у результаті злочинної діяльності, криміналізацію кредитно-фінансової сфери тощо).

Але серед головних чинників, які найбільше вплинули на криміналізацію економічної діяльності в сучасній Україні, безумовно слід назвати законодавчу й організаційну неврегульованість приватизаційних процесів, які повинні були забезпечити зміну форм власності у молодій державі. Численні зміни і доповнення до законодавства, які систематично вносились у нормативні акти, створювали ще більший простір для зловживань. В Україні приватизація пішла за найбільш невігідною для більшості населення країни схемою: дала можливість кланово-монополістичним об'єднанням, використовувати корупційні зв'язки з представниками влади і взяти під свій контроль основні галузі виробництва і забезпечити максимальні прибутки, а громадянам і державі нанести колосальні збитки. Абсолютна більшість населення фактично залишилась поза цим процесом і нічого від нього не одержала.

В результаті приватизація, а це роздержавлення державного і комунального майна, стала фактичним «лідером» і основним підґрунтям економічних правопорушень і корупції у державі на сучасному етапі. Цьому особливо сприяли поспішність приватизаційних процесів, постійна зміна політики та правил гри (з 1992 р. до Закону «Про приватизацію державного майна» внесено 27 змін), що створило для недобросовісних службовців і підприємців умови для одержання у приватну власність державного майна фактично за безцінь. Це одна із основних причин корупції і економічної злочинності і корупції.

Процеси приватизації проходять по всьому світу, поряд з вирішенням головного питання – зміни форм власності, вони приносять значні фінансові надходження до бюджетів країн, які їх проводять. Бразилія, наприклад, від приватизації отримала – 24 млрд. доларів США, Мексика – 16 млрд. доларів. Переважна більшість підприємств цих країн залишилися зорієнтованими на відповідні державні програми. Приватизація в цих країнах проходила відповідно до розроблених урядами і затвердженими парламентами державних програм. В Україні результати значно скромніші. Є лише один позитив: приватизація стимулювала прискорений розвиток ринкової економіки, формування класу приватних власників. Проте, підводячи підсумки майже 12-річної приватизації, слід зазначити, що цей процес був і продовжує залишатися одним з найбільш вражених кримінальними проявами. Особливо розповсюдженими тут стали такі правопорушення як порушення пріоритетних прав трудових колективів при виборі форми власності і способу приватизації, отримання керівниками підприємств контрольних пакетів акцій, умисне заниження вартості майнових комплексів, несплата орендних платежів, використання позабюджетних коштів приватизації не за цільовим призначенням тощо. Це при тому, що процес приватизації торкається найважливіших інтересів громадян і держави. Її основними принципами, що мають велике антикриміногенне значення, повинні були стати:

- створення матеріальної зацікавленості у результатах приватизації в різних соціальних групах і учасників процесу приватизації: всіх керівників підприємств, місцевих органів влади, осіб, не зайнятих у матеріальному виробництві;
- поєднання приватизації, здійснюваної в обов'язковому порядку, з ініціативною приватизацією за заявками юридичних і фізичних осіб;
- забезпечення широкої гласності, інформованості осіб, зацікавлених у проведенні приватизації;
- вибір способів і процедур, що забезпечують високі темпи приватизації, а також її чистоту, що гарантують чесну боротьбу конкурентів за власність;
- широка ініціатива місцевих органів влади, залучення до приватизації приватних консультаційних фірм під методичним контролем Фонду державного майна України.

Історично приватизація відома давно, з досвіду багатьох країн, у цьому випадку ми розглядаємо її у системі детермінантів економічної злочинності, оскільки практика приватизаційних процесів, що склалася, містить чимало криміногенних факторів. Це обумовлено, перш за все, вибором варіанта

прискореної приватизації. Величезний економічний потенціал країни з усіма недоліками централізованого керування був стрімко втягнутий у повсюдний процес реформування власності. Власне кажучи, була проігнорована можливість поступової попередньої комерціалізації великих державних підприємств.

Другий фактор полягає у тому, що у багатьох приватизованих підприємствах з'явилися не ті хазяїни, що вправі володіти ними, як по досвіду управління ними так і за відсутності необхідних коштів. Трудові колективи просто були виключені з процесу приватизації власності.

По-третє, ціни на приватизовані підприємства, встановлені ваучерною приватизацією, внаслідок навмисної неправильної оцінки основних фондів дозволили кримінальним структурам безперешкодно заволодіти багатьма з них без вкладення відповідних коштів.

Зловживанням у цій сфері сприяє і те, що чинна нормативна база не перешкоджає дії конкретних детермінантів економічних злочинів. Єдиний механізм, система законів і підзаконних актів, що регламентують процес приватизації, і сьогодні відсутній. Тому діють не закони, правила, а владні рішення в інтересах окремих кланових груп. Так був приватизований в 2004 р. металургійний комбінат «Криворіжсталь», ціна якого була у декілька разів занижена. Слабко реагувало на такі процеси і кримінальне законодавство, а безкарність також є одним із криміногенних факторів у сфері приватизації. Подібне підтверджується тим, що у зловживаннях бувають часто замішані досить впливові структури і відповідальні особи. При цьому сам процес одержання незаслужених матеріальних вигод часом видається за зламвання колишньої бюрократичної системи і впровадження ринкових відносин.

Процес приватизації в Україні пройшов кілька етапів. Навесні 1992 р. Верховна Рада України створила першу нормативну базу приватизації, прийнявши пакет законів якими регулюється перехід держвласності у приватне володіння. Але основний недолік цих документів полягав у тому, що у 1992 – 1994 рр. приватизація держпідприємств здебільшого відбувалася неконкурентними методами: шляхом оренди з викупом чи викупу «силами і засобами» трудового колективу.

У 1995 – 1998 рр. – період масової приватизації, що переважно здійснювалася за майнові і компенсаційні сертифікати. Ставилася мета залучення широких верств населення до придбання акцій великих і середніх підприємств і об'єктів малої приватизації. Але досягнута вона не була, хоча сертифікатна приватизація поклала початок підготовці до індивідуальних процедур продажу «великих» підприємств.

З 1999 р. у країні почався період грошової приватизації, що відбувалася переважно по індивідуальних процедурах. Основний її недолік – штучне заниження вартості приватизаційних об'єктів, відсутність конкретно вирішення цієї проблеми.

У 2000 р. знову почалися пробуксовки: насамперед через так звану тіншову приватизацію, що включає схему банкрутства об'єкта з подальшим його придбанням за безцінь. Державна скарбниця почала одержувати «смішні гроші» за стратегічні об'єкти. Крім того, на думку більшості експертів, не виправдалися надії на закордонного інвестора. Пілотна приватизація шести обленерго розчарувала невисокими цінами, по яких вони були продані. Нарешті, саме з 2000 р. стартували і безпрецедентні судові марафони, де оспорювались права власності держави і приватників, причому остання, маючи можливість користуватися послугами високопрофесійних юристів, нерідко тіснили ФДМ на край правового поля.

Не можна не відзначити також, що на рубежі століть завершився найважливіший етап приходу великого російського капіталу в українську економіку. Основним його підсумком став контроль за більшістю нафтоперегінних заводів країни, наприклад, Миколаївським глиноземним заводом і поруч менш помітних об'єктів.

Після 2001 р. у приватизації почався застій, що досяг свого апогею у 2002 – 2003 рр. і був пов'язаний як з численними зловживаннями, так і з рецесією світової економіки. Причин, чому українська економіка не стала повноцінною альтернативою для капіталів, що ідуть з розвинутих ринків, багато. Це – і високий рівень корупції серед вітчизняних чиновників, і невиконання державою зобов'язань стосовно іноземного інвестора (горезвісний скандал з енерготарифами, що забезпечують 17-процентну рентабельність приватизованих обленерго), і відсутність реальних економічних реформ. А призупинення кредитування з боку МВФ і Всесвітнього банку, що частково стало наслідком замороженої приватизації в енергетичній сфері, небезпідставно зміцнило

побоювання інвесторів-нерезидентів по частині українських ризиків. Цю обставину також можна вважати знаковою для розуміння наступних приватизаційних заходів у 2004 р.

У 2003 р. був закладений своєрідний фундамент «швидкої» приватизації сировинної частини гірничометалургійного комплексу країни. Крім того, 2003 р. можна вважати піковим за кількістю і масштабом судових розглядів. Не можна не згадати історію зі скандальною приватизацією Нікопольського феросплавного заводу. Або шлейф процесів, пов'язаних із продажем 34,75 % акцій СевГОК за 89 млн. грн. «Укрсіббанку» (тоді у судах знаходилося вісім позовів від незадоволених, починаючи від Генпрокуратури, що представляла інтереси Кабміну, і закінчуючи приватною особою). Приклад СевГОК найвичерпніше характеризує гостроту протистояння між головними групами-претендентами на «найцікавіші» об'єкти. Ось які показники характеризують динаміку приватизації в Україні в період з 1992 до 01.10.2004 р.

Таким чином, з 1992 до липня 2004 р. змінена форма власності 94 031 об'єкта, з них 25 471 – об'єкти державної і 68 560 – комунальної власності. Кошти, отримані від продажу майна державних підприємств, перераховують до державної казни. Усього від приватизації державного майна перераховано до загального фонду Державного бюджету України 13 261 120,1 тис. грн. Тепер слід більш детально зупинитись на причинах криміналізації цього процесу. Йому сприяли, насамперед, серйозні організаційні і правові недоліки на початку цього процесу. Справа в тому, що значна частина державного майна була «передана» комерційним структурам ще до початку врегульованої законом приватизації. Ряд об'єктів приватизації у 1995 р. було продано за старими цінами, або у період дії мораторію. Набули розповсюдження зловживання з коштами фонду приватизації. За даними Державної контрольно-ревізійної служби України лише у січні – квітні 1996 р. виявлено незаконно витрачених коштів позабюджетного фонду приватизації на загальну суму 18 млн. грн.

Така ситуація не випадкова, певною мірою вона викликана правовою неврегульованістю діяльності навіть самого Фонду державного майна України. Слід сказати, що у своїй роботі Фонд керувався тимчасовим положенням протягом п'яти років, тобто саме тоді, коли проводилась так звана мала приватизація. Державна програма приватизації на 1996 р. Верховною Радою взагалі не затверджувалась, а у 1997 р. вона набула чинності лише з 10 червня.

Законотворення йшло повільно і непослідовно, наявна законодавча база суперечлива, а з багатьох важливих аспектів взагалі відсутня. Спеціалісти вважають, що для здійснення реформування власності в Україні, проведення на цій основі подальших економічних реформ, необхідно було прийняти понад 50 законів та інших і нормативно-правових актів, які б регламентували цей процес на відповідному державному рівні і виключали можливість зловживань, проте цього не було зроблено.

Запозичена з-за кордону така форма приватизації як акціонування, не могла бути для України повністю прийнятною. Як свідчить практика, здебільшого головами правління акціонерних товариств залишаються колишні керівники підприємств. Відсутність гласності, реального механізму контролю з боку громадськості за процесами приватизації створили умови для зловживань з боку голів правління акціонерних товариств. По суті, багато державних підприємств перетворені на «кишенькові» підприємства корумпованих чиновників. Підприємницька ініціатива засновників-власників і членів трудового колективу придушується традиційним адмініструванням з боку голови правління, інтереси якого зосереджені на перерозподілі акціонерної власності з урахуванням власних інтересів. Здійснена шляхом формального перетворення державних підприємств на акціонерні, така приватизація реально не означає переходу до приватної власності у формі акціонерної. На відміну від капіталістичної акціонерної власності, створеної шляхом добровільного об'єднання приватних індивідуальних капіталів, постсоціалістична акціонерна власність створена на базі державної власності централізовано-примусовими рішеннями. Найбільше зловживань пов'язано з так званою ваучерною приватизацією, коли за безцінь можна було одержати фактично у власне розпорядження солідні пакети акцій великих підприємств. 19 млн. громадян не стали реальними, а лише номінальними власниками, оскільки у подальшому навіть не оформили право власності на акції, інші вклали приватизаційні сертифікати в акції різних підприємств, але не дочекались дивідендів і їм взагалі невідомо, володіють вони реально часткою державного майна, чи ні. При такій приватизації порушення були пов'язані з оцінкою об'єктів, з

одержанням ліцензій, роботою з приватизаційними майновими сертифікатами та з друкуванням цінних паперів, які потім обмінювались на ваучери, формальною участю в аукціонах. Після одержання акцій конкретних підприємств, їх, як правило, перейменовували, а пакети акцій продавали за живі гроші.

На сучасному етапі в Україні проходить грошова приватизація, але цей процес належним чином також не врегульовано. Він повинен передбачати: створення стабільної нормативно-правової бази, яка гарантувала б право власності; механізм взаємодії і поєднання процесів приватизації і структурної перебудови економіки; науково обґрунтовані підходи до політики формування і розвитку державного сектора економіки (зокрема, надання підприємствам статусу «казенних»); розроблення чітких правових механізмів придбання у власність земельних ділянок під об'єктами приватизації (у тому числі й для іноземних інвесторів); створення сприятливих умов для вкладання коштів зовнішніх інвесторів у розвиток приватизованих підприємств та участі в самій приватизації; термінове усунення колізій у чинному законодавстві; створення системи соціального контролю за приватизаційним процесом.

Щоб звести нанівець найбільш ефективну грошову приватизацію, дільці винайшли форму «тіньової» приватизації через схему банкрутства (спочатку банкрутство, як правило, підставне, а потім продаж за символічну ціну кредиторам). Першопрохідцем такої хитрої псевдоприватизації стала компанія «Луганськ-обленерго», а потім одна з найбільших в Україні теплових енергогенеруючих компаній «Донбасенерго». У квітні 2001 р. за газові борги (158 млн. грн.) були продані Кураховська, Луганська і Зуєвська ТЕС. У травні 2001 р. була спроба продати за борги 49 % акцій ЗАТ «Русава» і лише втручання правоохоронних органів, засобів масової інформації призупинило цей процес. Кримінальне забарвлення такої «приватизації» виражається у спробі офіційно купити збанкрутілі підприємства у кілька разів дешевше за її ринкову ціну. Вище керівництво держави лише констатувало такі факти, але реальної протидії не чинила. Тодішній Президент України відзначав, що не державою і не в державних інтересах розробляється більшість сценаріїв у сфері приватизації. Розтягується, розпродається за безцінь державна власність. Приватизація стала чи не найбільш спекулятивною сферою для відмивання «брудних» грошей, беззаборонної і безкарної сваволі тіньового капіталу. Поки що є не правилом, а винятками... конкурсні продажі акцій під інвестиційні зобов'язання. З виставлених на такий продаж 224 пакетів акцій Фонд держмайна уклав договорів лише на 16 %. Не виконується кожна третя угода купівлі-продажу. Великі пакети інвестиційно привабливих підприємств скуповуються через офшорні компанії. Це дає змогу приховувати як реальних власників коштів, так і джерела їх походження. Проте після такої гострої оцінки стану приватизації в Україні жодних механізмів протидії не включалось.

Крім уже зазначеного, цей процес супроводжувався численними недоліками концептуального, організаційного, економічного, тіньового, інформаційного, нормативно-правового і, головне, кримінального характеру. Він був органічно пов'язаний з недоліками функціонування системи державного управління та розповсюдженою у її середовищі корупцією. У процесі здійснення тіньових операцій корупція стала не тільки податком бюрократії на підприємництво, а й формою селекції приватного капіталу. Як відзначають експерти Центру імені Разумкова, тип взаємодії бюрократії і приватного капіталу, який склався сьогодні в Україні, визначив і способи росту приватного капіталу, а саме – шляхом консолідації навколо регіональних центрів влади промислово-фінансових груп, що згодом одержали назву олігархічних, які скористалися державною власністю. У результаті такої приватизації в Україні не відбулося головне – відділення бізнесу від влади. Інтереси представників влади і бізнесових структур фактично переплелись. Внаслідок цього економічні відносини у державі серйозно деформовані, непрозорі, регулюються не нормами закону, а приватними домовленостями між представниками економічних структур і державними чиновниками. Приватизація не стала головним джерелом наповнення державного бюджету і створення масового власника. На початок 2003 р. в Україні було зареєстровано всього 253,8 тис. малих підприємств, або 53 на 10 тис., тоді як у країнах розвинутої демократії – 500 – 700

Таким чином, приватизація в Україні стала мало чи не головним підґрунтям економічної злочинності. Її кінцевим результатом став не суспільно корисний ефект, а величезний перерозподіл багатства на користь збагачення мізерної частини нації при одночасному зубожіння

величезної маси населення та високий рівень криміналізації економіки. Серед політиків і фахівців вносяться пропозиції повернути до державної власності об'єкти, які незаконно приватизовані і власники яких не виконують інвестиційних обставин, не сплачують податки, не розраховуються з Пенсійним фондом. Як відомо, новий уряд України сформований після президентських виборів 2004 р., планує повернути державі окремі незаконно приватизовані об'єкти.

Проте недосконалість і неповнота законодавчої бази, на якій здійснювався процес приватизації, не є підставою для відміни або перегляду підсумків приватизації 1992 – 2004 рр. З правової точки зору тут діє загальне правило презумпції законності нормативного акту. Якщо нормативний акт був чинним, не був оскарженим і не втратив сили з причини встановленої судом невідповідності Конституції України, то прийняті згідно з ним рішення також є формально законним. Саме у зв'язку з цим загальний перегляд підсумків приватизації з правової точки зору недопустимі. Але такий висновок про легітимність приватизації не означає оголошення амністії особам, які грубо порушили чинне на той час законодавство. Якщо стане відомо, що угоди були здійснені з порушенням закону, то держава вправі виступити позивачем і у судовому порядку забезпечити поновлення своїх прав.

Проте українська юстиція, незважаючи на масові порушення приватизаційного законодавства, з огляду на політичні причини довгий час на такі порушення фактично не реагувала, хоча факти зниження цін при приватизації були відомі і практично набули масового характеру. Слід навести лише окремі приклади. При приватизації Алчевського металургійного комбінату Фонд державного майна України підписав з Українською кредитно-інвестиційною компанією угоду про передачу останній 338 тис. акцій підприємства (10 %) на суму 10 млн. грн., хоча їх вартість, з урахуванням проведеної індексації, становила 79 млн. грн.

Комплекс причин економічних правопорушень сформувався в базовому секторі економіки України – паливно-енергетичному, складовими якого є енергетична, вугільна та нафтогазова галузі, де зосереджено одну третину основних фондів промисловості країни.

Негативні процеси, пов'язані з приватизацією обленерго, діяльністю посередницьких структур, невиконанням договірних зобов'язань, системними несплатами за споживчу енергію створили умови для тінізації та криміналізації цієї галузі. Внаслідок зазначених факторів електроенергетика потрапила під тиск тривалої платіжної кризи, яку ретранслювала на інші галузі паливно-енергетичного комплексу. Щорічно у системі ПЕК викривається понад 5 тис. злочинів. Через напрацьовані криміналітетом протиправні схеми оплати енергії та енергоресурсів здійснюється відтік до 20 % зібраних з енергоринку грошових коштів до «тіньового» сектора. Лише у 2003 р. підконтрольні державі Обленерго безоплатно відпустили електроенергії на суму 570 млн. грн. Окремо слід зупинитись на причинах криміналізації вугільної промисловості. Вугільна промисловість є невід'ємною складовою комплексу базових галузей економіки України, яка забезпечує потреби вітчизняної металургії у технологічній сировині для коксохімічних заводів на 81,2 %, а також постачає паливо населенню та на комунально-побутові потреби інших споживачів. У загальній структурі виробництва вугільна продукція займає майже 50 %. Решта спрямовується тепловим електростанціям на комунально-побутові потреби. Впродовж багатьох років державна політика стосовно видобутку вугілля будувалася на створенні пільгових умов розвитку виробничого потенціалу вугільної галузі. Збитки вугледобувних підприємств покривалися дотацією з Державного бюджету, яка в окремі роки становила 200 % до оптової ціни вугільної продукції.

Серед причин, що призвели вугледобувні підприємства до кризового стану, слід назвати:

- нецільове використання коштів державної підтримки на погашення заборгованості з податків, страхових внесків, фінансових санкцій, кредиторської заборгованості за отримані ресурси й послуги та інші витрати, не передбачені чинним законодавством;

- порушення чинного порядку проведення тендерів із закупівлі обладнання за рахунок бюджетних коштів, що призвело до масової криміналізації цієї системи.

Основними правопорушеннями у вугільній галузі України є різноманітні тіньові схеми розрахунків за добуто вугілля, а також корупція у середовищі керівників шахт та об'єднань. Тільки у Донецькій області працівники правоохоронних органів у першому півріччі 2004 р. порушили 60 справ за фактами зловживань у ході економічної діяльності. Зловживання стосуються, в основному,

нецільового використання дотаційних коштів, що виділяються на придбання гірничошахтного обладнання та оплату праці шахтарів. Шахтарські кошти дуже часто ідуть куди завгодно, але не на шахти.

За оцінками спеціалістів, в Україні понад 200 структур офіційно займаються реалізацією вугілля. Аналіз їх діяльності засвідчує, що при кожному такому реалізаторі, як правило, діє п'ять-шість посередницьких організацій, керівники яких контактують напряму з директорами підприємств. Їх контакти не завжди корелюють з нормами законодавства. Вугільні підприємства відпускають продукцію без своєчасної оплати, з використанням різноманітних давальницьких схем. І при цьому часто стається так, що лєвова доля прибутку залишається посередникам. У результаті такого «господарювання» навіть перспективні шахти часто виявляються на грані банкрутства. Так, за статистикою, у 2003 р. у стані банкрутства опинилось 104 вугільні підприємства. На 48 шахтах виробничу та фінансову діяльність контролювали арбітражні управляючі, а на 46 об'єктах була розпочата процедура санації.

Звичайною справою стало порушення тендерних процедур при закупці обладнання. Як правило, тендери проводились в інтересах конкретних структур з підвищенням реальної вартості товару. При цьому керівники шахт, укладаючи договори на поставку обладнання, робили передплати бюджетними коштами, навіть не переконавшись, що запропоноване обладнання дійсно є у постачальника на складі, і він фізично зможе надати його у встановлений угодою термін.

За результатами проведеної Рахунковою палатою перевірки використання в 2003 р. і у першому півріччі 2004 р. коштів держбюджету, передбачених на технічне переоснащення підприємств по добуванню вугілля, встановлено, що з 1252 млн. грн. виділених для таких цілей, 478 млн. грн. використано з порушенням законодавства, 11 млн. – з порушенням законодавства і 22,5 млн. грн. – неефективно, тобто 41 % виділених коштів було використано з порушенням бюджетного законодавства (Тижневик «2000». – 2005. – 25 берез.).

Крім того, наприкінці 2004 р. Рахункова палата звинуватила Мінтопэнерго у тому, що воно не вирішує проблему невиплати енергокомпаніями кредиту Всесвітньому банку, в результаті чого держава виплатила замість компаній-боржників по кредиту 29 млн. доларів, оскільки кредит був наданий під гарантії держави. Схема проста: компанія одержала кредит у 29 млн. доларів і поклала в кишеню, а держава за рахунок громадян розрахувалась з іноземним банком. Загальна сума заборгованості підприємств України, які одержали іноземні кредити під гарантії держави, становила на кінець 2002 р. 1,365 млрд. доларів.

Приклади неефективного використання одержаних іноземних кредитів не поодинокі. За даними Рахункової палати, Міжнародний банк реконструкції і розвитку на реструктуризацію вугільної промисловості України направив в Україну в 1996 р. кредит у 150 млн. доларів, у 1999 р. – ще 80 млн. Всі вони були використані не за призначенням. З першого траншу гірники не одержали жодної копійки, з другого – 0,2 % і ті на ремонт Черкаського лакофарбового заводу. При цьому західним кредиторам було виплачено процентів за надані кредити на 29 млн. доларів, але ніхто з посадових осіб, які не виконали умови договору з МБРР, до будь-якої відповідальності не був притягнутий.

Значно активізувався процес криміналізації на ринку нафти і газу, чому сприяють:

- відміна державної монополії на виготовлення і реалізацію нафтопродуктів та руйнування системи контролю з боку податкових та правоохоронних органів;
- впровадження посадовими особами енергогенеруючих компаній вексельної схеми розрахунків за відпущені енергоносії;
- неефективна система сертифікації бензину;
- недосконалість порядку передавання розвіданих родовищ корисних копалин для промислового освоєння, передбаченого Постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок передачі розвіданих родовищ корисних копалин для промислового призначення» від 14 лютого 1995 р. № 114, що дозволяє безпідставно отримувати комерційним структурам разом з надрами і майнові об'єкти свердловини з видобутку нафти і газу та неконтрольовані державою прибутки;
- недосконалість порядку сплати збору від продажу паливно-мастильних матеріалів у розмірі 7 % з виручки від реалізації палива кінцевому споживачу, визначеного Постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок збору та використання коштів для фінансування витрат, пов'язаних з будівництвом, реконструкцією, ремонтом і утриманням автомобільних доріг загального

користування» від 2 лютого 1993 р. № 83, що дає можливість при продажу дрібним оптом (бензовозами) палива вносити завідомо неправдиві відомості в угоду купівлі-продажу щодо сплати цього збору.

Недосконалість фінансово-економічних важелів у роботі ПЕК, зокрема, бартерні операції, взаємозаліки, дотації та субвенції – сприяють ухиленню від сплати податків, відмиванню грошових коштів і створюють умови для корупції та зловживань посадовими особами.

Керівники та матеріально-відповідальні особи суб'єктів господарювання використовують різноманітні механізми протиправної фінансово-господарської діяльності з метою особистого збагачення, отримання неконтрольованих державою прибутків, вивозу за межі України грошових коштів та товарно-матеріальних цінностей. Найбільш поширеними правопорушеннями практично в усіх галузях ПЕК є:

- розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах;
 - нецільове використання бюджетних коштів;
 - хабарництво;
 - ухилення від сплати податків;
 - навмисне укладання збиткових угод з комерційними структурами;
 - безпідставне кредитування комерційних структур за рахунок державних енергоносіїв;
- фальсифікація документів під час реалізації енергоносіїв;

- незаконне одержання окремими посадовими особами пільгових умов підприємницької діяльності (шляхом використання «зв'язків», підкупу тощо);
- порушення встановлених чинним законодавством норм щодо умов і правил підприємницької діяльності, у тому числі порядку використання бюджетних коштів;
- протиправне відчуження та заволодіння майном на свою користь та на користь інших осіб; зловживання при приватизації державного майна.

Найбільших збитків державі завдають посадові особи підприємств при застосуванні безгрошових схем розрахунків, у тому числі вексельних розрахунків та переуступки прав отримання боргів вітчизняними виробниками комерційним структурам. До зазначених схем залучаються комерційні структури, створені за участю посадових осіб підприємств – виробників або залучені з метою реалізації ліквідної продукції підприємства-виробника, яке в свою чергу навмисне не виконує зобов'язання перед державою, а комерційні структури, не розраховувались, у цей час обертають його майно та грошові кошти на свою користь.

Перевірками НАК «Нафтогаз України» та підприємств, установ і організацій нафтогазового комплексу України, які входять до сфери її адміністрування, проведеними працівниками Голов КРУ України у 1999 – 2000 рр., виявлено незаконні витрати, недостачі та розкрадання на 94 підприємствах Компанії на загальну суму 360 млн. грн., у тому числі:

- незаконних і не за цільовим призначенням проведених витрат на 42 підприємствах та філіях на суму 43,4 млн. грн.;
 - недостач грошових коштів і матеріальних цінностей на 59 підприємствах на суму 4,1 млн. грн.;
 - вчинення збитків несанкціонованим відбором газу та несплатою за нього – 312,5 млн. грн.
- Збільшилась кількість випадків фальсифікації посадовими особами документів, що відображають фінансово-господарську діяльність підприємств, з метою зменшення сум платежів до держбюджету, незаконного отримання бюджетних коштів, їх нецільового використання та розкрадання.

Гострою залишається проблема незаконного переміщення через державний кордон України енергоносіїв. Тільки протягом 2000 р. митною службою виявлено 362 факти незаконного переміщення бензину на суму 415,4 тис. грн., 342 – дизпалива на суму 1,6 млн. грн. та вугілля на суму 6,4 тис. грн. Більшість незаконного переміщення нафтопродуктів здійснювалася шляхом використання підроблених документів або документів, одержаних незаконним шляхом.

За даними Науково-дослідного Центру Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України у 2000 р. з енергосистеми України до енергосистем сусідніх держав передано 4,8 мрд. кВт. год електроенергії вартістю 116,6 млн. доларів США та до енергосистеми України надійшло 3,4 млрд. кВт. год електроенергії вартістю 89,2

млн. доларів США, але митне оформлення здійснено лише 37 % зазначених обсягів електроенергії. Решта обсягів електроенергії не декларувалась, оскільки ці обсяги переміщені через митний кордон України за договорами про паралельну роботу енергосистем України, Російської Федерації, Білорусі та Молдови. У результаті до Державного бюджету не сплачено належних платежів у розмірі близько 20 млн. доларів США.

Проблемою залишається також те, що 11 пунктів вимірювання, за якими здійснюється прийняття-передача природного газу до системи газопроводів України, та 32 пункти вимірювання на міждержавних лініях електропередач, розташовані за межами України. Через відсутність таких пунктів вимірювання на українській території («на вході») фактично неможливо здійснювати контроль за показниками приладів щодо переміщення природного газу та електроенергії, через митний кордон України.

Значними є порушення податкового законодавства у системі ПЕК. Проведена у 2001р. підрозділами податкової міліції перевірка суб'єктів підприємницької діяльності, що працюють у сфері ПЕК, тільки за 4 місяці виявила 260 таких фактів, вилучено товарів та майна на суму 19,8 млн. грн. та готівкових коштів на суму 2,7 млн. грн.

Значною мірою це обумовлено недосконалістю і самого податкового законодавства. Навіть сьогодні концептуально чинна нормативно-правова база, якою регулюється ця сфера, спрямована не на стимулювання приватної ініціативи та розширення виробництва, а лише на формування державного бюджету, тобто наявним є превалювання фіскальної функції, про що свідчать високі ставки податків на доходи юридичних осіб, податки на додану вартість тощо. Девіантну поведінку суб'єктів господарювання стимулюють фактори, серед яких є: нестабільність і недосконалість податкової системи, високі ставки та значна кількість податків; жорстка фінансова політика; штучне підтримання співвідношення національної валюти щодо долара. Водночас причиною скоєння податкових правопорушень є те, що податкове законодавство не завжди відповідає основним принципам законодавства: всезагальності, неупередженості, постійності, що знищує престиж та авторитет цих законів. Більше того, чинні нормативно-правові акти жорсткого фіскального характеру сприяють тінізації економіки, стримують процеси соціальної мобільності, формування «середнього класу суспільства». Априорно у цих актах закладений протестний компонент, який проявляється на індивідуальному рівні девіантною поведінкою.

Особливо гострою залишається проблема розрахунків з бюджетом підприємств ПЕК. Цьому сприяють:

- обтяжлива структура управління галузями поряд з позбавленням статусу юридичної особи видобувних, газо-нафто-транспортуючих підприємств та електричних станцій призвела до того, що фактично виробники (власники) продукції і послуг, які є одночасно платниками податків, позбавились можливості брати участь у розподілі отриманої виручки, а також законного права вимагати повернення боргу. Це пов'язане з тим, що основними дебіторами підприємств ПЕК є апарати управління енергогенеруючих компаній;

- чинна схема платежів, згідно з якою кошти спочатку централізуються на розподільчих рахунках компаній, а потім у «ручному» режимі розподіляються між виробниками продукції та послуг, призвела до викривлення системи цивільно-правових відносин, які повинні діяти у ринковій економіці. При такій схемі права вимагати забезпечення боргу позбавлені як виробники продукції (платники податків), так і державні органи стягнення (державна податкова служба, державна виконавча служба, Пенсійний фонд України), оскільки, при відсутності угод купівлі-продажу продукції між її виробником та його органом управління (компанією), втрачається можливість звернення стягнення недоїмки підприємства на активи його дебітора;

- запровадження розподільчих рахунків та інших соціальних рахунків із захищеним статусом, що не дає можливості органам стягнення списувати кошти з цих рахунків у рахунок погашення податкового боргу відповідно до наданих їм чинним законодавством повноважень;

- відсутність об'єктивних і сталих алгоритмів розподілу коштів з розподільчих рахунків енергопостачальних компаній, а також «ручне» управління грошовими потоками не дають можливості підприємствам ПЕК накопичувати кошти і своєчасно здійснювати поточні податкові платежі, що призводить до зростання недоїмки та пені.

У системі детермінантів економічної злочинності у ролі конкретних специфічних причин виступають і процеси лібералізації. У широкому розумінні лібералізація означає розвиток підприємництва, у більш вузькому – поступове скасування якісних і кількісних обмежень у торгівлі. Лібералізація за українських умов сприяла переходу до ринкової економіки і служила елементом системи антимонопольного регулювання. Вона припускає встановлення якісно нових зв'язків, без яких не може існувати ринковий механізм. Ці зв'язки повинні бути засновані на вільному і рівноправному економічному співробітництві і партнерстві суб'єктів, що хазяйнують і дозволяють їм самостійно приймати і здійснювати ті чи інші рішення.

Лібералізація сьогодні найбільше торкнулася торгівлі. З підлеглого державі механізму планового централізованого розподілу частини фонду споживання вона перетворюється на вільно функціонуючу на ринкових початках галузь економіки. Процес цей складний і суперечливий. Складність полягає у тому, що торгівля перетворилася з розподільчої системи на механізм формування вільних господарських зв'язків на основі використання вільних цін, попиту і пропозиції. Аналогічні зміни відбулися і у системі матеріально-технічного постачання, що існувало в колишньому СРСР, а за нових ринкових умов замінено торгівлею засобами виробництва. Суперечливість полягає у тому, що природне прагнення кожного торгового підприємства одержати максимальний ефект від реалізації того чи іншого товару, використовувати комерційну вигоду від вдалих торгових угод не повинне підмінюватися комерційними махінаціями, обманом споживачів.

При новій економічній політиці відбулося відмовлення від твердого формування цін, запрацювали товарно-грошові відносини, ринкові механізми, ціна зрівноважила попит та пропозицію. У цьому випадку слід підкреслити, що на перших кроках створення ринку криміногенним фактором було так зване відпускання цін, використане легальними, напівлегальними і відверто кримінальними структурами у корисливих цілях. Порядок ціноутворення і його недоліки можна розглядати як конкретну причину економічних злочинів.

У системі товарного обміну, товарного звернення утворилася множинність цін у той час, коли існував державний механізм ціноутворення. Цей факт дозволив використовувати в корисливих цілях звільнений механізм ціноутворення. Саме ця подвійність з'явилася конкретною причиною згаданих вище злочинів.

Найбільш уражена злочинною економічною сферою торгівля. Ця сфера має найбільшу кількість коштів в обігу, кредитів та інвестицій. Жодна сфера не має таких віртуальних сфер як торгівля. У 2003 р. торгівлі були надані податкові пільги на 10 млрд.грн., а податків було отримано трохи більше 1 млрд. Проявились і монополістичні тенденції. Половину оптового товарообігу контролюють 350 структур. Ціни перепродажу товарів перевищують на дві третини оптові. Таким чином «розкручуються» ціни по всьому торговому ринку. Крім того, оптовики найбільше вимагають повернення ПДВ. Фіктивні фірми і контракти тут стали звичайним явищем. Одночасно технології виявлення тіньових схем торгівлі – зустрічні звіряння рахунків оптових і роздрібних торговців – всілякими шляхами ігноруються. З'явилися так звані транзитні структури, котрі займаються приховуванням прибутків від податків та перерозподілом прибутку. Ці структури уже контролюють більше половини оптово-торгового обігу. Розширилась торгівля через телефони-магазини, інтернет. Таким чином легко збувається неякісний товар, приховується прибуток та не сплачуються податки.

3. Тіньова економіка – основне підґрунтя економічної злочинності в Україні

Протягом останніх років причини криміналізації економіки, переходу її у «тінь» широко обговорюються юристами, соціологами, політиками, економістами. Вони є також об'єктом всебічного публічного розголосу, але спроби їх визначити мають переважно абстрактно-теоретичний або суто публіцистичний характер. З зазначеної теми все ще бракує глибоких цільових наукових розробок. Бракує достовірних і достатньо показових емпіричних даних, які б дозволили отримати більш повне наукове уявлення такого феномену. Проте, незважаючи на існуючі істотні прогалини, вже сьогодні можна дійти відносно об'єктивних висновків про те, що означає тіньова економіка, який її кримінальний зміст та ознаки. Якщо узагальнити різні погляди на цю проблему, то під цим феноменом більшість науковців, в основному, розуміють не

контрольовані суспільством виробництво, розподіл, обмін та споживання товарно-матеріальних цінностей та послуг. Тобто це прихований від органів державного управління бізнес. У березні 2002 р. Президентом України видано Указ «Про заходи щодо детінізації економіки на 2002 – 2004 роки», в якому дається визначення тіньової економіки «як економічних процесів, які приховуються їх учасниками, не контролюються державою і суспільством, не фіксуються у повному обсязі державною статистикою».

Спеціалісти тіньову економіку поділяють на формальну і підпільну економічну діяльність. Перша не приховується, але й не оподатковується і не враховується традиційною статистикою (виробництво на домашніх господарствах, надання послуг на непостійній основі, невеликі підробітки). Підпільна економічна діяльність включає як заборонену в державі економічну діяльність, так і діяльність, що повинна ліцензуватись і контролюватись державою, але вона приховується з метою ухилення від сплати податків або з іншою протиправною метою. Як засвідчило вивчення цього питання, наприкінці 90-х років в Україні майже 44 тис. приватних підприємств (33,4 %), 35,1 тис. колективних підприємств (31,6 %), 2541 підприємства з іноземними інвестиціями (30,5 %) – підприємницькою діяльністю як такою не займалися і платежі до бюджету не сплачували. Тому саме підпільний сектор тіньової економіки несе найбільшу небезпеку для держави. Він розвивається, як правило, у рамках організованих злочинних угруповань. Слід зазначити, що феномен тіньової економіки це не тільки чисто українське явище. Воно притаманне і розвинутих країнам. Результати дослідження її величини в 110 країнах світу нещодавно представив австрійський економіст Фрідріх Шнайдер. Найбільшу тіньову сферу мають африканські країни: у середньому 42 % ВВП. Неповдалі від Африки відійшла Південна Америка із середньою величиною сірої сфери – 41 % ВВП, а у Болівії – 67 %, Панамі – 64 і Перу – 59 %.

В Азії менше фірм ховається від податків: у середньому – 26 % ВВП. До числа лідерів тут входять: Таїланд – 52 %, Шрі-Ланка – 44 і Філіппіни – 43 %. А найменшу сіру сферу, за дослідженнями Шнайдера, мають Китай і Сінгапур (13 %), а також Японія (11 %).

У країнах колишнього соціалістичного табору величина сірої сфери становить у середньому 38 % ВВП, але її частка у кожній країні різна. До світових лідерів належать Грузія (67 %), Азербайджан (61 %) та Україна (52 %). Найменше незареєстрованих доходів Шнайдер відзначив у Чехії та Словаччині (19 %), в Угорщині (25 %) і у Польщі (28 %). Як правило, чим більше зреформовану економіку має постсоціалістична країна, тим менша у ній сіра сфера.

У Західній Європі частка тіньової сфери у ВВП оцінюється на 18 %. З одного боку, це показники Греції (29 %) й Італії (27 %), а з іншого – Швейцарії (9 %) і Австрії (10 %). До країн із низькою часткою сірої сфери належать також США, Велика Британія і Нова Зеландія.

Від чого ж залежить рівень тіньової економіки? Як вважає Голова Національного банку Польщі, відомий економіст Лешек Бальцерович, її основна причина – державні служби (податкові, контрольні), які зосереджуються на обдиранні підприємців. За таких умов багато підприємців уникає контакту з державою, не реєструється і у результаті не платить податки, не дає хабарів урядовцям. Грабіжницький характер державного апарату породжує два явища: тіньову економіку (ті підприємці, які сховалися від держави) і корупцію (ті, які з різних причин не сховалися і змушені давати хабарі).

В Україні процес формування тіньової економіки має свої особливості. Спочатку «царювали» вульгарні рекетири, котрі, випробувавши силу закону в зв'язку з іншими злочинами, побачили, що є більш безпечний шлях збагачення, адже держава не контролює величезну частину тіньового бізнесу, що розвивається. Такі злочинні угруповання «сідали» на тіньових бізнесменів, що бояться однаковою мірою як їх, так і закону, і одержували свою частку прибутку.

Невдовзі «авторитети» зрозуміли, що для нормальної роботи необхідна повна легалізація капіталів, здобутих злочинним шляхом, але для цього необхідна підтримка місцевої влади. З її допомогою на базі цього капіталу були створені легальні фірми, банки, транснаціональні корпорації, котрі мають міжнародні зв'язки, адвокатуру та ін. Іншим напрямом злочинної діяльності стало виведення частини або всього бізнесу в латентну сферу, тобто створення та організація діяльності виробничих та інших структур у «тіні» офіційної економіки, поза її правовим полем. Такі структури створюються, як правило, для здійснення тіньової економічної діяльності за трьома основними напрямками :

- по-перше, – це законна діяльність, результати якої приховуються з метою ухилення від сплати податків, а також діяльність без відповідних дозволів;
- по-друге, нелегальна діяльність, змістом якої є заборонене в законодавчому порядку виробництво та розповсюдження товарів і послуг (наркотиків, зброї, контрабанда), а також діяльність, метою якої є отримання доходів, не пов'язаних з виробництвом товарів і послуг (рекет, шахрайство тощо);
- по-третє, – це спекулятивні та шахрайські операції з фінансовими коштами.

Чим же відрізняються тіньові економічні структури від офіційних? Основною відмінністю сучасних структур організованої економічної злочинності від законних корпорацій, компаній, звичайних підприємств, на думку експертів ООН, є те, що у злочинних організаціях є «апарат примусу», якому властиві такі ознаки:

- наявність організаційно-управлінських структур з виконанням керівних і ідеологічних функцій у організованих злочинних формуваннях;
- наявність матеріальної бази, що проявляється у створенні різних грошових фондів для підкупу посадових осіб різних рівнів, інвестування злочинної діяльності, соціальної підтримки своїх членів;
- стійкий, плановий і законспірований характер злочинної діяльності, спрямованої на найвищий рівень кримінальних доходів;
- застосування системи планомірної нейтралізації (або недопущення впровадження) будь-яких форм соціального контролю за злочинною діяльністю з використанням власних структур розвідки і контррозвідки, підкупу шляхом розробки і використання заходів цілеспрямованої, планомірної протидії правоохоронним органам;
- політизація організованої злочинності, активне розповсюдження злочинної ідеології;
- наявність у різних державних органах «коридорів безпеки» та «дахів прикриття», їх використання з метою недопущення викриття злочинних діянь, а також для нейтралізації певних їх дій з боку правоохоронних органів;
- монополізм, масштабність і тенденції до розширення сфер злочинної діяльності;
- зрощування і кооперування різних злочинних формувань з міжнародним злочинним криміналітетом;
- контроль за професійною протизаконною діяльністю будь-якого спрямування.

Об'єктивний аналіз основних детермінантів тіньової економіки в Україні дозволяє дійти висновку, що головні її фактори полягають у недостатній правовій урегульованості фінансової, податкової, бюджетної, банківської, інвестиційної, господарської та митно-тарифної політики, що й заганяє економіку в тінь. Саме вона, поряд зі стрімкою зміною форм власності, слабо контрольованими процесами роздержавлення привели в рух процеси, які стали матеріальною основою криміналізації економіки.

Експерти до основних причин зростання тіньової економіки в Україні відносять:

- високі податки і нерівномірність їх розподілу;
- невиправдане звільнення значної частини суб'єктів господарювання від оподаткування;
- недостатня прозорість податкового законодавства та постійне внесення змін до нього;
- повільні і непрозорі приватизаційні процеси;
- корумпованість значної частини структур влади і особливо податкової адміністрації;

- втручання влади у діяльність суб'єктів господарювання;
- соціально-економічна криза в країні, непослідовність економічних і соціальних реформ;
- нерегульованість багатьох сторін суспільно-економічних і соціальних реформ;
- відсутність стабільного законодавства, яке регламентує економічну діяльність; серйозні прогалини в чинному законодавстві.

Ці чинники пов'язані між собою та тісно взаємодіють. «Тіньова економіка» призводить до появи «тіньової» психології, ідеології і навпаки.

Ще одна причина – відсутність впевненості у гарантуванні захисту правоохоронними органами, підштовхує навіть законослухняних підприємців до рук злочинних угруповань з наступним укладанням «довгострокової угоди», яка стає звичайним інструментом здійснення платежів і

усунення конкурентів. Розповсюджуються шахрайства, нав'язуються силові методи вирішення економічних питань, конкуренції, аж до фізичної розправи з небажаними партнерами, посилюється консолідація злочинних угруповань, зокрема тих, що діють в економічній сфері, йде жорстка боротьба за переділ сфер впливу. Для досягнення своєї мети криміналітет нічим не нехтує. Понад 90 % вбивств на замовлення має саме тіньовий економічний підтекст.

Відомий економіст Б. Губський серед основних загроз економічній безпеці України називає:

- корупцію в українських структурах, високий ступінь галузевого лобізму при прийнятті управлінських рішень;

- великі масштаби «тіньової економіки», посилення її криміналізації;

- нелегальний вивіз з України капіталу;

- зловживання при здійсненні приватизаційних процесів;

- неналежна боротьба з реалізацією нелегально виробленої та контрабандної продукції .

Тому, головні зусилля мають бути спрямовані не на спроби найбільш точного обрахування обсягів тіньової економіки, а на усунення причин і умов надзвичайного її поширення, оскільки держава підійшла до межі, за якою при подальшій загальній тінізації економіки та посилення ролі корумпованих елементів і кримінальних структур може втратити важелі реального впливу на ситуацію.

Таким чином, тіньова економічна діяльність стала наслідком недосконалого механізму розподілу суспільного продукту в державі, хабарництва і корупції у структурах влади, надмірного податкового тиску, рекету, проникнення організованої злочинності в сфері економіки та політики, відсутності гарантій та ефективного захисту правоохоронними органами бізнесових структур.

Характерними рисами тіньової економіки є значно вища мобільність тіньових капіталів; слугування збагаченню певного кола людей за рахунок обкрадання суспільства. Останнє стало можливим у результаті: привласнення ресурсів і використання засобів виробництва, виробничих приміщень; одержання пільг, дотацій, незаконного користування цими пільгами при здійсненні економічної діяльності; ухилення від сплати податків; здійсненні незареєстрованого підприємництва та незаконних товарних та грошових операцій.

Особливо великі збитки державі і суспільству нанесло необґрунтоване надання пільг суб'єктам господарювання. За даними Рахункової палати суми наданих держапаратом податкових пільг за своєю величиною можна порівняти з усіма доходами державного бюджету. У перші роки становлення в Україні ринкової економіки більше половини імпортової продукції, яка ввозилась в Україну, взагалі не обкладалась митним збором. За даними Державної митної служби у 1998 р. загальна сума стягнутого мита становила близько 500 млн. грн., а пільги від сплати мита за цей термін перевищили 700 млн. грн.

Задеклароване новим урядом України, створеним після президентських виборів 2004 р., скасування пільг вільних економічних зон повинно суттєво вплинути на рівень і динаміку тіньової економіки, оскільки система пільг, невиправданих обмежень, заборон створюють найсприятливіші умови для розвитку і поширення економічної злочинності зі складними організаційними формами та їх виходу на структури влади. На цій базі відбувається інтенсивне вдосконалення й розширення системи тіньової економіки, перехід від вирішення одноразових проблем за хабар до тривалого співробітництва на «договірних засадах»; легалізація злочинних угруповань шляхом створення на їх основі підприємницьких структур, коли засновниками або третіми особами є активні члени кримінальних формувань і кримінальні «авторитети», що дає їм змогу координувати тіньову фінансово-господарську діяльність у регіонах, відмивати кримінальні капітали, приховувати прибутки від оподаткування.

Для виключення умов, що сприяють правопорушенням у цій сфері, слід у законодавчому порядку більш чітко визначити пільговий режим інвестиційної та іншої господарської діяльності для реалізації окремих інвестиційних проектів. Встановити пріоритетні галузі економіки, соціальної сфери та території, де вона повинна здійснюватись, вимоги до інвестиційних проектів та основні пільги, які надаватимуться таким проектам та інвесторам, а також вимоги до прийнятих форм і видів іноземних інвестицій. Закон має бути спрямований на сприяння залученню стратегічних іноземних інвесторів для реалізації проектів у пріоритетних сферах на довгостроковій основі з залученням значних обсягів інвестицій. Необхідно також на державному рівні визначитись і законодавчо закріпити перелік тих галузей економіки і конкретних проектів, які мають ключове

значення для економіки України і розвиток яких потребує значного залучення на довгостроковій основі як іноземних, так і вітчизняних інвестицій. Це стосується інвестиційних проектів, які забезпечуватимуть прогресивні структурні перетворення в пріоритетних напрямках економіки, матимуть вплив на розвиток експортного потенціалу, підвищення технічного та якісного рівня виробництва, створення додаткових робочих місць, оскільки результати позитивно впливатимуть на створення конкурентоспроможного національного товаровиробника.

У 90-х роках минулого століття широкого розповсюдження в Україні набули форми зловживань, що не караються в кримінальному порядку. Це прихована участь посадових осіб, державних службовців та депутатів рівнів у комерційній діяльності; використання службового становища для «перекачування» державних коштів та матеріальних цінностей в комерційні структури і переведення грошей у готівку; надання пільг для своєї корпоративної групи з відтягненням державних ресурсів; впливу на засоби масової інформації, маніпулювання інформацією для здобуття особистої та корпоративної вигоди; використання посадовими особами, державними службовцями, депутатами, політичними діячами підставних осіб та родичів у комерційних структурах з метою здобуття особистого чи корпоративного прибутку; лобювання при прийнятті нормативних актів в інтересах заінтересованих угруповань; не переслідуване у кримінальному порядку зловживання службовим становищем у процесі приватизації, здачі в оренду, ліцензування, квотування тощо.

Тіньовий сектор економіки значно зріс внаслідок недосконалості системи оподаткування.

Масового характеру набуло укривтя реальних прибутків з метою ухилення від оподаткування. Незважаючи на п'ятирічне (1999 – 2004) зростання економіки України, стабільним залишається кількість збиткових підприємств – близько 40 %, що не заважає їм успішно функціонувати в тіні. Зафіксовано також велику кількість спроб великих компаній скористатися податковими пільгами, наприклад, використати навіть статус підприємства, потерпілого від аварії на ЧАЕС. На Харківщині, за даними регіональної податкової адміністрації, працюють комерційні структури з мільйонними оборотами, які зареєстровані саме у Чорнобильській зоні. Зрозуміло, вони користуються чорнобильськими пільгами.

Ще одне підґрунтя тіньової економіки пов'язане з проблемою податку на додану вартість (ПДВ). Щоб його отримати, ділки вигадують заплутані схеми, в яких бере участь значна кількість фізичних та юридичних осіб, а в деяких випадках йдеться вже не про попередню змову групи осіб, а про організовані злочинні групи. З неправомірним нарахуванням і сплатою цього податку пов'язані більш як 50 % виявлених податковою міліцією економічних злочинів. Дедалі більше випадків перенесення податкових зобов'язань щодо ПДВ на фіктивні фірми. За даними ДПА України за чотири місяці 2004 р. податкові міліціонери виявили 3,2 тис. таких структур і встановили понад 2 тис. випадків незаконного відшкодування ПДВ. Поставлено на облік 474 фізичні та 550 юридичних осіб, які допустили зловживання з ПДВ. Одночасно викрито 312 конвертаційних центрів. Інша поширена схема незаконного отримання бюджетних коштів – проведення сумнівних експортних операцій з неліквідною продукцією, вартість якої часто завищена в сотні й навіть тисячі разів. Встановлено випадок, коли навіть мембрану ціною в 1 грн. було задекларовано на суму 2 тис. грн. Сьогодні ПДВ – величезне гальмо як для бізнесу і підприємництва, так і для розвитку економіки України у цілому. У США, як відомо, ПДВ взагалі немає, а є податок з продажу, який сплачується кінцевим споживачем. Наш український ПДВ, і це загальноновизнано, – найкримінальніший податок. Його заміна необхідна. У деяких країнах цю проблему вирішили з допомогою елементарного обліку платників ПДВ, яка дозволяє легко і швидко прослідкувати ким, коли і як був сплачений ПДВ. В Україні чинна методика дозволяє використовувати різні маніпуляції з ПДВ, насамперед, пов'язані з нарахуванням фактично відсутнього ПДВ. Експерти пропонують різні способи і форми протидії махінаціям з ПДВ. Більшість пропонує взагалі відмінити ПДВ, замінивши його податком з обігу. Останній повинен розповсюджуватись лише на ті види діяльності, які можна віднести до роздрібної торгівлі. Тим більше, що і нині механізм чинного ПДВ побудований так, що лише суми, які вилучаються з кінцевих споживачів, визначають його «фіксальну» продуктивність. А сама доля податку з обігу для таких видів діяльності повинна бути суттєво знижена.

На нашу думку, проблему ПДВ не можна вирішити окремо від інших проблем економіки. До податків треба підходити в комплексі, як і до економічної ситуації у країні в цілому. Бажано сформулювати єдиний підхід до оподаткування в країні, щоб доходна та витратна частини бюджету

були збалансовані, як і кількість вироблюваного валового продукту з обсягом сплачуваного податку. Але податки мають бути вигідні для підприємця, інакше він їх не платитиме. Щойно податок стає не вигідним, підприємець йде «у тінь». У «тінь» його заганяє і український чиновник, який особисто вирішує кому повернути ПДВ, а кому ні, що стало тотальним джерелом корупції. Загально визнано: щойно в такому питанні з'являється людський чинник, одразу виникає й корупція.

Ще одна схема ухилення від сплати податків – це штучне перетворення підприємств на збиткові або неприбуткові, що дозволяє комбінаторам не платити податки. У 2001 р., за даними ДПА України, збитки задекларували половина підприємств машинобудівної галузі, 46 % металургійної, 147 – легкої промисловості і 48 % деревообробної. Але на практиці вони продовжували працювати і виплачувати заробітну плату своїм працівникам!

Щоб реально і ефективно протидіяти зловживанням в податковій системі, фахівці пропонують реалізувати ряд додаткових рішень, насамперед, завершити реформу всієї податкової системи, маючи на увазі насамперед:

- щоб вона не була обтяжливою для бізнесу не тільки за рівнем податкових ставок, а й у частині процедур розрахунків і сплати податків, упорядкування податкових перевірок і податкової звітності;
- вона повинна бути справедливою для всіх економічних агентів. Умови оподаткування рівними для підприємств, працюючих в одній сфері. Податкова система має стати сама по собі такою, яка не дозволяла б ухилятися від сплати податків;
- вона не повинна бути орієнтована лише на фіскальну функцію, а стимулювати конкурентоспроможність, сприяти інвестуванню і розвитку бізнесу;
- необхідно упорядковувати соціальний податок. Треба вивести із «тіні» значну частину оплати праці;
- важливо розмежувати правомірну практику податкової оптимізації від випадків кримінального ухилення від сплати податків;
- необхідно законодавчо врегулювати проблему запобігання створенню фіктивних підприємств, функціонування яких є вагомим економічним підґрунтям тіньової економіки. З 1999 р. ДПА неодноразово вносила до органів влади пропозиції та законопроекти з цього питання, але постійно наштовхується на опір з боку деяких міністерств та відомств;
- потрібно створити Єдину базу даних про сумнівні фінансово-майнові операції, що сприятиме виявленню фактів економічних правопорушень ще на стадії їх підготовки. Подібна база даних вже існує в ДПА України, яка володіє необхідними технічними і програмними ресурсами та спеціалістами, а також великим обсягом інформації про юридичних та фізичних осіб. Тому назріла нагальна потреба у створенні бази даних шляхом укладання відповідних угод між ДПА України та іншими правоохоронними і контролюючими органами, які після її створення матимуть можливість користуватися інформацією у процесі виконання завдань, що стоять перед кожним відомством з питань боротьби з економічною злочинністю;
- необхідно розробити та впровадити механізм контролю за укладенням експортно-імпорتنих договорів, особливо нематеріального характеру, проведення їх експертної оцінки. Це дозволить своєчасно виявляти фіктивні угоди, попереджувати незаконний відтік коштів за кордон та незаконне відшкодування ПДВ;

- значна частина діяльності організованих злочинних угруповань зосереджена у посередницькій діяльності, особливо у Паливно-енергетичному комплексі України, металургійній промисловості. Тому правоохоронним та контролюючим органам необхідно розробити та здійснити спільні заходи щодо викриття таких груп та наведення порядку серед посередницьких структур, що паразитують на підприємствах-виробниках.

При розробці механізмів протидії тіньовій економіці слід також мати на увазі, що це явище дуже швидко пристосовується до змін у законодавстві, набуває нових особливостей. Вони полягають у тому, що прибутки і надприбутки у тіньовій економіці досягаються не шляхом використання державних фондів як раніше, а головним чином за рахунок зміни форми власності та експлуатації державної власності як приватної; нелегальний бізнес охоплює не стільки виробництво, скільки фінансові, у тому числі валютні операції, і не лише за рахунок інвестування тіньових коштів, а

переважно шляхом використання штучно підтримуваних адміністративною системою відмінностей курсів валюти, цін, кредитних і банківських ставок, розмірів податків, систем квот тощо. Це служить передумовою одержання максимальних надприбутків у мінімально короткі строки з мінімальним ризиком і стало можливим внаслідок зв'язку тіньового бізнесу із структурами влади. Підпільний, часто злочинний, бізнес розвивається не як протидія командно-адміністративній системі в економіці, а завдяки збереженню її елементів в апараті державного управління економікою.

При розробці механізмів протидії тінізації економіки слід мати на увазі і те, що у кожній галузі господарства вона функціонує шляхом нелегального обігу і вивозу за кордон валютних, товарних та нематеріальних цінностей та суттєвого зниження вартості товарів, що завозяться на митну територію України, і вартості на експортну продукцію. Неврахована різниця вартості залишається у вигляді валютних вкладів у зарубіжних банках.

Нерідкі відхилення від обов'язкового продажу державі частини валютного виторгу, проведення валютних операцій, пов'язаних з рухом капіталу, без оформлення ліцензії Національного банку України, недооцінка якісних характеристик ряду валютоємких товарів, нелегальний вивіз інтелектуальної власності, яка включається до господарського і наукового обігу за кордоном без будь-якої компенсації для України. Значне ненадходження валютних коштів у передбачений законодавством термін має місце по операціях, пов'язаних з експортом природного газу, чавуну, прокату брукхти і відходами чорних, кольорових, рідкоземельних металів, з нафтопродуктами і сировою нафтою. Поширеним проявом тіньової економічної діяльності в зовнішньоторговій сфері є також ухилення від оподаткування неорганізованої торгівлі («човників»). Частка такої торгівлі у загальному обсязі, за оцінками спеціалістів, сягає від 3 до 10 %. Основні обсяги неорганізованого імпорту надходять з Туреччини, Китаю, Польщі, Литви та Росії.

Серйозний збиток національній економіці наносять також здійснювані через країни СНД операції по реімпорту товарів із третіх країн і, навпаки, реекспорту в країни далекого зарубіжжя українських товарів.

На ринку цінних паперів тіньова діяльність проявляється у вигляді підробки документів, махінацій з цінними паперами, приховування емісійного доходу, розкраданням коштів у значних розмірах. У легкій промисловості тіньова діяльність проявляється по-іншому. Значна частина одягу, взуття, трикотажних виробів, шкіргалантереї випускається поза офіційною сферою економіки, фальсифікується і реалізується під виглядом товару відомих вітчизняних і зарубіжних підприємницьких структур і фірм.

Свої особливості мають тіньові схеми економічної діяльності сфери транспорту, культури.

Відпрацьовані схеми приховування доходів у шоу-бізнесі, від реклами у засобах масової інформації.

Дослідження підтверджують і таку негативну тенденцію як втягування в тіньову економіку більшої кількості працездатного населення. Якщо в 1994 р. поряд з офіційним місцем роботи паралельно працювали у тіньових структурах приблизно 8 % працездатного населення держави, то в 2004 р. ця частка становила уже 41 % від кількості опитаних. З їх числа кожен третій займається незареєстрованим бізнесом, а 66 % працюють за наймом. Другий суттєвий аспект цієї проблеми полягає у тому, що за роки реформ тіньова економіка перетворилася з поняття майже ідеологічного в методику ведення комерції. Якщо раніше тіньова економіка була лише супутником офіційних товарно-грошових відносин, то сьогодні вона набула статусу паралельної.

Значно розширилась «тіньова» приватизація. За даними Департаменту інформаційних технологій МВС України, у першому півріччі 2004 р. у цій сфері виявлено 2 423 злочини, у тому числі на суму, що перевищує 100 тис. грн., – 319 злочинів. Багато стратегічних підприємств без формальних порушень законодавства перейшли фактично під контроль приватних структур, як правило, офшорних компаній. Як приклад, слід назвати Луганський станкобудівний завод, де під контроль приватних осіб потрапив навіть цех по виробництву бойових патронів.

У результаті неналежного керівництва державними підприємствами з боку ФДМ України, лише третина оголошених конкурсів по продажу підприємств закінчується підписанням угоди з покупцем. При цьому кожне четверте підприємство, яке контролюється державою, сьогодні проходить через процедуру банкрутства, тобто продається за безцінь.

Особливо значні збитки нанесла державі практика розпродажу державними підприємствами своїх виробничих потужностей у рахунок погашення боргу. При цьому, акції залишаються власністю держави, але такі документи нічим не підтверджені.

Розповсюдились і інші форми тіньової приватизації державних підприємств. Акціонерні товариства формально залишаються державними, але всі фінансові потоки пов'язані з функціонуванням підприємства, зокрема, реалізацією продукції, опинились у руках комерційних структур.

Контролюють таких приватних посередників, в основному, адміністрація державних ОАО.

«Наближеним» фірмам набагато вигідніше заробляти на перепродаж виробленої держпідприємствами продукції, ніж їх приватизувати.

І найбільш незадовільними кінцевими підсумками такої приватизації, за інформацією ДПА України, стало те, що 77,8 % українських приватизованих підприємств в результаті подальшого перепродажу потрапили під контроль оффшорних фірм. Нерідко реальних власників багатьох підприємств, у яких держава продовжує мати невеликий пакет акцій, податкові органи, не можуть знайти. Таким чином, процес напівлегальної зміни власників поступово набуває рис керованої тіньової приватизації.

Відбитки «тіні» все більше поширюються на землю, формальний ринок якої офіційно закритий, оскільки діє мораторій на продаж, а фактично процвітає тіньовий. За даними МВС України, лише за перше півріччя 2004 р. в Україні зареєстровано 376 злочинів, пов'язаних з земельними відносинами. Головною причиною неможливості офіційного дозволу на купівлю-продаж землі уже з 1 січня 2005 р. спеціалісти називають відсутність реальних цін на землю в Україні, а також необхідної законодавчої бази, насамперед, Закону «Про ринок землі». Не розроблені система реєстрації землі і механізми застави земельних ділянок.

У той самий час в Україні продовжує процвітати тіньовий ринок торгівлі землею. За даними політолога І. Светікової, ціни на землю у різних регіонах суттєво відрізняються, в середньому за пай у 4 – 5 га можна виручити до 2,5 тис. грн., а закон про мораторій на купівлю-продаж землі дільці обходять, формально не порушуючи його. Справа в тому, що у новому законі, який продовжує мораторій на торгівлю землею, є таке віконце: він надає право власнику земельних ділянок на їх обмін або передачу в спадщину. Предметом такого обміну може бути все що завгодно. Тобто купуєте Ви якийсь товар, ідете до власника земельного паю і укладаєте договір обміну. Але й це правило можна легко обійти, наприклад, шляхом створення холдингу.

Висока питома вага тіньового сектора економіки та послаблення державного контролю за процесами в основних галузях господарювання, безумовно, дозволяють організованій злочинності одержувати величезні прибутки. Лише за шість місяців 2004 р. у бюджетній сфері виявлено 6 104 злочини, більшість яких пов'язана з тіньовими схемами економічної діяльності.

На тіньовий сектор працюють і 14 млрд. грн., не повернутих до енергоринку за поставлену електроенергію. Це наслідки застосування вексельних розрахунків, залучення комерційних структур-посередників, що паразитують на галузі. Наприклад, дві комерційні структури, уклавши угоду із Запорізькою АЕС щодо повернення 118 млн. грн., з підприємств-боржників, розрахувалися з АЕС тільки на суму 1,4 млн. грн., живими грошима і на 38 млн. неліквідними векселями і продукцією.

Яких висновків можна дійти з викладеного? Насамперед, аналіз чинних організаційних, економічних та правових заходів по протидії функціонуванню тіньової економіки, свідчить, що вони не можуть вважатись ефективними. Більшість законодавчих актів, які регламентують економічні реформи, не передбачають дійових механізмів щодо нейтралізації зловживань у сфері економіки. Мають місце суттєві прогалини та неузгодженості в нормативно-правових актах, якими, безумовно, скористався злочинний елемент. Це обумовило внесення до них чисельних суперечливих змін та доповнень. Зокрема, до Закону України «Про плату за землю» з липня 1992 р. внесено дев'ять змін; до Закону України «Про банки і банківську діяльність» з березня 1991 р. внесено 23 зміни і доповнення; до Закону України «Про власність» з лютого 1991 р. – 12; до Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» з 1991 р. – 13; а до Закону «Про цінні папери і фондову біржу» – п'ять доповнень і змін. Така нестабільність економічного законодавства, з одного боку ускладнила його правильне застосування, з другого, – нею максимально скористався злочинний елемент і корупціонери. Це ж стосується й чисельних, майже щоквартальних змін норм, що регулюють митні правовідносини.

Причиною тіньової економічної діяльності в Україні є також неврегульованість політичної сфери суспільства, яка значною мірою вражена проявами корупції. Політичні права і свободи громадян, політична, економічна та ідеологічна багатоманітність суспільного життя, продекларовані Конституцією, поки що не забезпечуються в повному обсязі державою, у зв'язку з чим становлення інститутів громадянського суспільства відбувається повільно і надзвичайно складно. Соціальні процеси, які мають місце за сучасних умов, часто «не вписуються» до правового поля чинного законодавства, а спроби регулювати їх нормами політичних партій і об'єднань громадян за аналогією західних демократій вступають у конфлікт з нероформованою правовою системою.

Тінізації економіки сприяють також неврегульованість новітніх відносин між державою, суспільством і особою, відсутність законодавства щодо регулювання статусу і діяльності політичної опозиції, політичних партій, громадських організацій, їх місця в політичній системі суспільства. Важливе значення для фахівців та влади має визначення напрямів профілактики тіньових проявів економіки. Пріоритетними у цьому плані є, насамперед, нормалізація грошового обігу в державі, усунення причин кризи неплатежів, проведення дедоларизації економіки, впровадження безготівкових розрахунків, недопущення створення привілейованих умов для окремих комерційних структур. Реальним механізмом протидії тіньовій економіці має стати прийняття закону «Про юридичну відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за подачу у відповідні державні органи, недостовірних даних». Така відповідальність повинна мати диференційований характер: цивільно-правову, адміністративну і у виняткових випадках – кримінальну відповідальність. Усунення чинників загроз економічній безпеці суспільства вимагає внесення змін та доповнень до Закону України «Про іноземні інвестиції» у питаннях посилення державного контролю за перерахуванням у статуті фонди спільних підприємств іноземних інвестицій та їх використанням; регулювання взаємовідносин між іноземними інвесторами та українськими підприємствами; визначення механізмів відповідальності за неефективне чи нецільове використання отриманих валютних коштів.

Посиленню боротьби з тінізацією економіки сприяло б також більш чітке нормативне врегулювання питань щодо: обґрунтованості кредитування підприємств, законності здійснення угод та укладання договорів; обґрунтованості перерахування валютних коштів на рахунки юридичних і фізичних осіб у закордонних банках; законності створення комерційних банків. Обмеженню тиску тіньової економіки на суспільство сприяла б розробка організаційно – управлінського та правового механізмів забезпечення декларування витрат на придбання нерухомого майна і транспортних засобів державними службовцями, іншими відповідальними працівниками управлінських ланок, співробітниками правоохоронних органів, суддями, звільнення цих категорій працівників із займаних посад у разі ухилення від декларування доходів. У науковій літературі пропонується багато інших схем протидії тіньовій економіці. Б. Губський, зокрема, пропонує з метою прискорення легалізації «темно-сірої» економіки і переходу її суб'єктів на легальну, офіційну економіку реалізувати такі заходи:

- економіко-правову інвентаризацію існуючих проявів так званих тіньових правопорушень і подальшою декриміналізацією більшості з них залежно від ступеня їх соціально-економічної небезпеки;
- пом'якшити і диференціювати штрафні санкції і покарання за несуттєві правопорушення;
- підвищити ефективність захисту прав власності та інтересів підприємців з боку державної влади, усунути існуючі дискримінаційні елементи, що на цей час мають місце у чинному законодавстві;
- суттєво спростити процедури реєстрації, звітності, врегулювання податкових і митних питань, скоротити мережу відповідних інстанцій, а також кількість обов'язкових відвідувань підприємців різноманітними комісіями та інспекціями;

- створити правове поле цивілізованих стосунків держслужбовців і підприємців, налагодити правову та організаційно-кадрову роботу з метою підвищення рівня професіоналізму та посилення відповідальності працівників державного апарату ;

- ще один важливий механізм протидії тінізації економіки України, зниження її розмірів – це створення дійсно незалежної судово-слідчої системи, яка буде в змозі доводити кримінальні справи у сфері економічної злочинності до логічного завершення. На це неодноразово звертала

увагу української влади Міжнародна організація по боротьбі з відмиванням коштів здобутих злочинним шляхом – FATF .

Сьогодні серед науковців і фахівців йде гостра дискусія навколо інших шляхів вирішення цієї проблеми .

Її учасники шукають відповідь на питання, що робити з тіньовою економікою, які конкретні кроки слід зробити, щоб зменшити її обсяги. У цьому зв'язку заслуговують на увагу дві, абсолютно протилежні точки зору на вирішення цієї проблеми. Першу висловила Президент фонду «Віче України» І. Богословська , яка вважає, що всіх корупціонерів і розкрадачів сьогодні треба простити. «Правда полягає у тому, що якщо справедливо поступити, то слід наказувати всіх – і чиновників, і бізнесменів, і лікарів, і журналістів, і вчителів, і артистів, і робітників, і депутатів, і банкірів, і судей з прокурорами і слідчими, і мільйон тих, хто одержував зарплату не за відомістю. Ніхто не хоче жити в державі, у якій все доросле населення має судимість. Вихід з цієї ситуації один. Якщо неможливо покарати всіх поспіль, то слід всіх поспіль простити. Підвести лінію під першим етапом накопичення первинного капіталу і простити шляхом оголошення двох амністій: амністії капіталів та податкової амністії».

Прихильники іншої точки зору вказують на необхідність реприватизації і націоналізації незаконно привласнених підприємств. На їх думку, підприємства, одержані поза законом за копійки повинні бути реприватизовані. Законність кожної угоди необхідно підтвердити у судовому порядку.

Експерти Центру Разумкова, підтримуючи у цілому лінію на легалізацію капіталів, у той самий час вважають, що вона не повинна означати створення правових умов для легалізації кримінальних капіталів і доходів, одержаних від заборонених видів діяльності. Більше того, повна легалізація тіньових капіталів має дуже суттєвий недолік: світове співтовариство навряд чи підтримуватиме «помилування» капіталів, отриманих у сферах наркобізнесу, проституції, від торгівлі зброєю та ін. Світовий досвід і практика багатьох розвинутих країн переконливо свідчать, що для ефективної амністії тіньових капіталів необхідні комплексні умови, які безпосередньо спрямовані на запобігання відтоку як капіталів, так і прибутків від них, у тій, або за межі України, та створення реальних умов для повернення тіньового капіталу в легальний бізнес.

Серед таких умов, насамперед, експерти називають:

- одноразове проведення амністії;
- неконфіскаційний характер амністії;
- тверді гарантії звільнення від відповідальності у разі такої амністії;
- гарантії конфіденційності інформації;

- жорстка відповідальність у разі подальшого укриття капіталів і доходів;
- рішуче посилення правоохоронних та інших державних механізмів по боротьбі з укриттям капіталів і доходів та кримінальне переслідування осіб, винних у таких діях.

Що ж робиться реального в Україні для вирішення цієї проблеми ? Ще в 1996 р. уряд прийняв програму, головним завданням якої було здійснення амністії тіньових капіталів. Планувалось, зокрема, законом України визначити умови податкової і валютної амністії за добровільне декларування скритих прибутків і повернення в Україну валютних цінностей з-за кордону. З того часу на розгляд Верховної Ради України було подано 12 законопроектів, але жоден з них не був прийнятий. 19 березня 2004 р. Президент України вніс до парламенту черговий законопроект «Про легалізацію прибутків фізичних осіб, з яких не виплачені податки в бюджети і державні цільові фонди. Але закон досі не прийнятий.

Якщо згрупувати всі ці причини, то загальним для них є суб'єктивний фактор, який полягає у низькому рівні управління економікою, переоцінкою керівництвом держави ринкових відносин, які немов самі себе відрегулюють, а також неефективною нормотворчою та правозастосовчою практичною, слабкістю державного контролю і особливо непідготовленістю кадрів до роботи у ринкових відносинах.

Аналізуючи причини криміналізації економіки України, слід мати на увазі і об'єктивні причини. До них слід віднести, насамперед, не простий вихід України із радянської рубльової зони і становлення української незалежної грошової системи створення пов'язаних з цим процесом відповідних фінансових і банківських установ і комерційних структур, механізмів ціноутворення, а

також складність самого процесу переходу від соціалістичної планової економіки до економіки, яка базується на ринкових відносинах. Проте більшість факторів носять суб'єктивний характер, вони пов'язані, перш за все, з низьким рівнем управління економікою, переоцінкою керівництвом держави ринкових відносин, які мов самі себе відрегулюють, неефективною нормотворчою та правозастосовною практикою, слабкістю державного контролю, а також невідповідністю кадрів до роботи за ринкових умов. Але кожна із галузей економіки і фінансів має свої, тільки їй притаманні причини і умови криміналізації. Розглянемо, насамперед, банківську сферу, яка є кровеносною системою економіки. На початок 2005 р. в державному реєстрі банків зазначалося 182 банки, з яких 180 – комерційні банки. Тут щорічно правоохоронні органи виявляють близько 4 тис. злочинів, але це тільки те, що виявлено, з урахуванням високої латентності цих злочинів підводна частина цього айсбергу значно більша. Фахівці вказують що з використанням банківської системи тільки за кордон незаконно перераховано десятки мільярдів доларів. Велику роль відіграють банки в операціях по відмиванню коштів, переведенню їх у тіньову економіку. Головними механізмами одержання тіньових доходів з допомогою банківської системи стали: використання фальшивих платіжних документів; підробка банківських гарантій; нецільове використання банківських кредитів; розкрадання коштів; хабарництво, пов'язане з наданням кредитів, зменшенням процентних ставок; приховування доходів від оподаткування; відмивання кримінальних грошей; валютні спекуляції на біржі; незаконне одержання, в тому числі державними службовцями і депутатами пільгових кредитів; фіктивні трастові операції; різні види шахрайства з бюджетними коштами і грошима населення тощо. За оцінками фахівців, у тіньовому секторі економіки сьогодні обертається від 40 до 50 % фінансових ресурсів держави. Продовжуються тіньові операції і на фондовому ринку. За оцінками фахівців, близько 95 % операції з цінними паперами здійснюються непрозоро, а майже 75 % – за кордоном, з допомогою офшорних компаній .

Ще одна схема – незаконна конвертація коштів через кореспондентські рахунки банків-нерезидентів. Лоро-рахунки у національній валюті використовуються як інструмент незаконного переказу коштів за межі України з метою ухилення від сплати податків. За даними Національного банку України, у 2000 р. тільки на рахунки типу Лоро комерційних банків Латвії було перераховано більше 1,6 млрд. доларів США. При цьому на територію України товари і послуги не надійшли. 98 % всіх надходжень на лоро-рахунки здійснюються з рахунків «фіктивних фірм». Перелік тіньових операцій з фінансовими ресурсами держави можна доповнити і одержанням необґрунтованих кредитів, а також коштів, привласнених спеціально створеними фінансовими та трастовими компаніями, неповернутої інвалюти експортерів (за деякими оцінками за кордоном знаходиться до 20 млрд. доларів, неофіційно експортованих з України); а також неодержаних державою податків, сума яких тільки за рік становить близько 7 млрд. грн.

Водночас значна кількість тіньових товарно-грошових операцій здійснюється в Україні з використанням валюти інших держав, насамперед доларів США, яка взагалі не контролюється державою. За оцінками спеціалістів в Україні у фізичних осіб накопиченого більш як 10 млрд. доларів США готівкою, які функціонують поза банківською системою.

Наявність в обігу таких грошових мас кримінального походження є основним фактором, який ускладнює економічну обстановку в державі. Вбивства на замовлення, особливо банкірів і бізнесменів, чисельні розборки, викрадення людей – є не що інше, як війна за перерозподіл злочинно нажитих капіталів. Вона буде продовжуватись, поки грошовий ринок не буде очищений від «брудних грошей». Сьогодні ж кожна друга гривня в державі фактично обходить банківські рахунки, що паралізує повноправний грошовий обіг.

Основна причина – вкрай слабкий контроль за діяльністю комерційних банків з боку держави, невідрегульованість нормативної бази їх функціонування. Навіть сьогодні, за даними Генерального департаменту банківського нагляду НБУ . Національний банк України не має документальних підтверджень про реальне володіння щодо двох третин українських банків, справжні власники більшості банків йому невідомі, тому НБУ реально не може побудувати ефективну систему контролю за їх діяльністю. Це означає, що влада не контролює грошовий обіг у державі.

Криміналізації банківської системи України сприяли не зовсім зрозумілі дії влади, яка у 1991 – 2000 рр. переказувала в уповноважені комерційні банки величезні суми бюджетних коштів та коштів загальнодержавних цільових фондів, які нерідко банки використовували як кредитні

ресурси у власних інтересах, допускаючи при цьому численні порушення встановленого порядку касового виконання бюджету. Такого правила, коли комерційні банки «крутять» бюджетні гроші, одержують від цього прибутки і безконтрольно ними розпоряджаються, в країнах Заходу не існує, оскільки вважається, що це сприяє корупції.

Інший напрям зловживань з державними коштами – це кредитування приватних структур за рахунок держбюджету. В Україні фактично до останнього часу функціонувала система такого кредитування, яка сприяла не тільки нецільовому використанню державних ресурсів, а й корупції, оскільки кредити надавались далеко не всім, а тільки обраним фірмам, що дозволяло їм одержувати стабільні «тіньові» доходи. Сума заборгованості за надані кредити щорічно невпинно зростала, у 2000 р., наприклад, вона становила 4,5 млрд. грн. Подібних схем «вимивання» бюджету банківськими структурами, які працювали бюджетними грошми, багато. Розміщення керівниками державних установ бюджетних рахунків у комерційних банках нерідко пов'язане з корупцією, оскільки дозволяє останнім одержувати стабільні «тіньові» доходи і постійно використовувати фінансові ресурси за рахунок штучного завищення незнижуваного залишку, оформлення депозитних угод з заниженою процентною ставкою, надання банківських послуг за завищеними тарифами тощо.

Немало порушень пов'язані з наданням кредитів. Особливо значні збитки державному бюджету наносяться несвоєчасним погашенням позичальниками одержаних ними іноземних кредитів під гарантії уряду. За даними Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України, протягом 1999 – 2000 рр. Кабінетом Міністрів України надано 138 гарантій на отримання суб'єктами підприємницької діяльності іноземних кредитів на загальну суму 2,6 млрд. доларів США. У зазначений період Укресімбанком за розпорядженням Мінфіну України перераховано іноземним банкам на виконання гарантійних зобов'язань близько 2 млрд. доларів США. Станом на кінець 2000 р. лише шість таких суб'єктів (із 138) розрахувалися з державою .

Особливо небезпечним є незаконний вивіз капіталу за кордон, що дає можливість, по-перше, простіше «відмити» гроші, одержані злочинним шляхом, і, по-друге, вивести їх з-під контролю держави, який також здійснюється через банки. Такий капітал прийнято вважати «брудним», що «втік». Під цим поняттям розуміють капітал, що вивозиться до іншої країни з порушенням національного валютного і банківського законодавства .

О. Сліпушко «втечу» капіталу трактує як нерегульований державою відплив грошових коштів (валюти) за кордон з метою надійнішого та вигіднішого їх розміщення, а також для того, щоб уникнути інфляції, високого рівня оподаткування чи експропріації . Інші автори це явище тлумачать як непланове, нерегульовану законодавством переміщення капіталу за кордон .

Великий економічний словник це поняття визначає як відплив капіталу з країни, переміщення протягом невеликого проміжку часу у великому обсязі короткострокових позичкових капіталів за кордон у зв'язку з більш високою ставкою банківського відсотка, можливістю отримання виграшу від курсового співвідношення, нестабільного валютного стану в країні .

Дж. Каддінгтон із Пристонського університету (США) під «втечею» капіталу розуміє відплив короткострокових приватних капіталів спекулятивного характеру.

Експерти МВФ М. Демплер і М. Уільямсон визначають «втечу» капіталу як процес розміщення ресурсів в інвалютні фінансові активи, викликаний нарощуванням знецінення національної валюти . Це явище також ототожнюють з масовим легальним розпродажем національних активів (акцій, облігацій тощо), чи масовим вилученням вкладів з рахунків місцевих банків з метою переведення коштів у більш тверду валюту для їх подальшої рекапіталізації .

У свою чергу експерт МВФ М. Дулі вбачає у таких капіталах частину зовнішніх фінансових зобов'язань країни, що не пов'язана з мотивом диверсифікації активів і не приносить країні статистично реєстрованого інвалютного доходу, на відміну від «нормального» відпливу капіталів .

Н. Смородинський під «втечею» капіталу розуміє різновид його відпливу з країн, що мають соціально-економічні труднощі .

В. Санжаревський, аналізуючи форми і способи «втечі» капіталу за межі країни вважає, що він може відбуватися при здійсненні як поточних торговельних операцій, так і операцій капітального характеру (залучення, повернення та сплата доходів за кредитними угодами з нерезидентами, інвестиціями) .

Узагальнюючи ці погляди, на нашу думку, під «втечею» капіталу слід розуміти вивіз капіталу до іншої країни з порушенням національного валютного і банківського законодавства.

За різними оцінками, за кордоном перебуває від 10 до 30 млрд. доларів, незаконно вивезених з України. Вважається, що відплив капіталу і сьогодні становить близько 2 млрд. доларів на рік.

Тому, завдання припинення витоку капіталів з України та повернення незаконно вивезеного спеціалісти правоохоронних органів, спецслужб, органів по валютному та експортному контролю, за своїм значенням прирівнюють до проблеми забезпечення економічної безпеки держави.

У цій ситуації сповна природним є посилення жорсткості валютного контролю держави за функціонуванням учасників зовнішньоекономічної діяльності. Такі міри не є новими у світовій практиці. Сьогодні вимоги про обов'язкове повернення експортної валютної виручки міститься в законодавстві близько 50 держав, у тому числі Франції, Великобританії, Германії.

Проблему вивозу капіталу з України слід розглядати у двох основних аспектах.

Перший – як стратегічний напрям державної політики у сфері запобігання незаконного вивозу капіталу для досягнення політичної й економічної стабільності в країні.

Другий – очевидний кримінальний аспект вивозу капіталу, тобто конкретні дії юридичних і фізичних осіб, пов'язані з переміщенням за кордон (залишенням, неповерненням) валютних коштів у порушення чинного українського законодавства.

Незаконному вивозу капіталу за кордон, на нашу думку, могли б протидіяти такі заходи:

- доцільно МЗС України разом з контролюючими і правоохоронними органами у контексті боротьби з «відмиванням» «брудних» грошей провести попередні переговори з іноземними партнерами про надання інформації і необхідних банківських документів, для накладення арешту на такі кошти на підставі порушених кримінальних справ чи ухвал судів, а також про можливість виконання рішень українських судів про звертання у доход держави коштів, що незаконно знаходяться на закордонних рахунках;

- на підставі отриманих фінансових документів провести перевірку законності відкриття резидентами рахунків за рубежем. У випадку виявлення порушень банківського і валютного законодавства відповідні органи звертаються до суду з позовом про стягнення в доход держави коштів, що незаконно знаходяться на закордонних рахунках;

- після набуття законної сили судових рішень про конфіскацію даних коштів, з урахуванням раніше досягнутих домовленостей, вжити заходів до переведення коштів в Україну і здійсненню розрахунків по зовнішньому боргу України;

- у законодавчому порядку оголосити амністію таких коштів на певний термін, після чого через суди здійснити заходи щодо їх конфіскації і притягнення винних осіб до відповідальності;

- взяти на облік таких суб'єктів господарювання і у майбутньому обмежити їх запуск на зовнішній ринок, як це зроблено в Ізраїлі;

- прийняти Постанову уряду України про порядок оцінки обсягу і якості експортованих товарів.

Для підвищення ефективності боротьби з незаконним вивезенням валютних коштів необхідно підготувати ряд законопроектів, спрямованих на посилення контролю за валютними операціями та особами, що їх здійснюють. Необхідно також ввести державну реєстрацію

зовнішньоторговельних контрактів, здійснюваної до початку проведення валютних операцій.

У вирішенні цих проблем визначальну роль повинен відігравати Національний банк України. Лауреат Нобелівської премії Поль Самуельсон застерігав, що бідність може спіткати більшість населення країни, якщо Центральний банк невміло управлятиме грошима. З огляду на це,

перебудову банківської системи провів у 1933 р. президент США Рузвельт, який за одну ніч закрити 2 тис. банків і добився легалізації первинного обігу і безготівкових розрахунків. За порушення банківського законодавства була встановлена сурова кримінальна відповідальність – десятирічне ув'язнення.

Сьогодні у більшості країн центральний банк є фактично державним банком і виконує контрольні функції відносно комерційних банків. Найчастіше він підзвітний міністерству фінансів (або казначейству), а в окремих країнах (США, Швеція, Швейцарія, Нідерланди) – парламенту.

Закон «Про Національний банк України» визначає наглядові та регулятивні функції НБУ відносно всіх банків та інших фінансово-кредитних установ. Національний банк здійснює всі види перевірок у банках, інших фінансово-кредитних установах, має право вимагати від них проведення загальних

зборів акціонерів та брати участь у їх роботі з правом дорадчого голосу, пред'являти вимоги щодо здійснення обов'язкових аудиторських перевірок. У разі невиконання у встановлений Національним банком строк вимог щодо усунення порушень, він має право накладати штрафи на фізичних та юридичних осіб, відстороняти керівництво від управління та зупиняти ліцензії на здійснення окремих банківських операцій. НБУ здійснює контроль за дотриманням банками багатьох інших економічних нормативів – від адекватності регулятивного капіталу до загальної відкритої валютної позиції. У свою чергу Законом України «Про банки і банківську діяльність» банкам забороняється:

- відкривати та вести анонімні (номерні) рахунки;
- вступати у договірні відносини з клієнтами у разі, якщо виникає сумнів стосовно того, що особа виступає не від власного імені.

На банки покладається обов'язок:

а) ідентифікувати:

- клієнтів, що відкривають рахунки в банку;
- клієнтів, які здійснюють операції, що підлягають фінансовому моніторингу;
- клієнтів, що здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунка на суму, що перевищує еквівалент 50 тис. грн.;

- осіб, уповноважених діяти від імені зазначених клієнтів;

б) зберігати протягом п'яти років документи про здійснення фінансових операцій.

Більшість цих повноважень по нагляду делеговані спеціальному департаменту НБУ. Ця структура має необхідний інструментарій для проведення дистанційного моніторингу комерційних банків, для чого насамперед слугує щоденна автоматична звітність.

Окрім НБУ, існують також інші структури, які контролюють діяльність комерційних банків.

Повноваження Державної Податкової адміністрації України, наприклад, практично завжди наближались до необмежених, у тому числі – відносно комерційних банків. Сьогодні ГНАУ контролює оподаткування самого банку (у плані сплати податку на прибуток, на її репатріацію та на дивіденди). Крім того, широкі повноваження Податкова адміністрація має при проведенні валютного контролю.

Немало незручностей у роботі комерційним банкам створює і необхідність співробітництва з такими силовими відомствами, як МВД, СБУ, прокуратура, насамперед, у наданні необхідної інформації при розслідуванні злочинів.

Значні повноваження у контролі за діяльністю комерційних банків має така новостворена контрольна структура як Держфінмоніторинг, на який покладені функції боротьби з відмиванням «брудних» грошей, що здійснюється, як правило, через банки.

Серйозний контроль за визначеними ділянками діяльності банків здійснює і блок соціальних відомств. Так, Міністерство праці та соціальної політики пильнує за дотриманням трудового законодавства, Пенсійний фонд перевіряє правильність та своєчасність сплати відповідних внесків. Тим самим займаються і Фонд соціального страхування, Фонд захисту інвалідів та ін. (роль банків у відмиванні «брудних» грошей подається в окремому розділі).

У більшості розвинутих демократичних країн контрольні функції не монополізовані, поряд з центральними банками їх виконують інші спеціально створені органи, але повсюдно державний контроль за банківською діяльністю максимально жорсткий і різносторонній.

За останні роки у країнах Європи відбулася певна еволюція методів банківського контролю. Поряд зі зростанням ролі центральних банків, особливо у сфері валютного контролю, посилюється також вплив і спеціально створених автономних органів. Намітилась тенденція інтернаціоналізації банківської діяльності, дотримання однакових стандартів і міжнародних норм банківського контролю і регулювання.

Проте організаційна структура державних органів, що виконують контрольні функції, досить різноманітна. Якщо в США, Німеччині, Франції, Японії діє змішана система банківського нагляду, в рамках якої Центральний банк країни поділяє обов'язки по нагляду з іншими державними органами, то в Австрії, Данії, Канаді і Норвегії органи нагляду відділені від Центрального банку, а у Великобританії, Греції, Іспанії, Португалії і Швейцарії – тільки центральні банки.

На нашу думку, найбільш досконала система органів управління і контролю за банківською діяльністю склалася у Франції. Відповідно до чинного законодавства поряд з Банком Франції органами банківського контролю і управління тут є:

- національна кредитна рада, яка виступає посередником в процесі функціонування банківської і фінансової систем. З цих питань вона консультується з урядом і має право виносити попередження, а також порушувати розслідування зловживань. Вона щорічно надає Президенту і Парламенту Республіки доповідь про стан функціонування банківської і фінансової системи країни. До її складу згідно з Законом «Про банки» входять представники адміністрації, парламенту, ділових кіл, профспілок, кредитних установ та експерти;
- комітет по банківській регламентації розробляє і приймає нормативні акти з питань правового регулювання діяльності кредитних установ і затверджує обов'язкові для кредитних установ економічні нормативи та порядок ведення бухгалтерського обліку і звітності;
- комітет кредитних установ видає акти застосування права, які носять індивідуальний характер, а також займається реєстрацією кредитних установ, жорстко контролює законність їх створення. До складу цього Комітету входять: Міністр економіки і фінансів, управляючий банком Франції, Голова Банківської комісії, представник Французької асоціації кредитних установ, представник профспілки службовців, два незалежних спеціалісти у економіки і права.

У системі контролюючих органів Франції за банківською діяльністю особливе місце посідає Банківська комісія, її основне завдання – забезпечити безпеку французької банківської системи. Вона має незалежну адміністративну компетенцію. До її складу входять управляючий Банком Франції, директор Казначейства та чотири члени: Державний радник, Радник Касаційного суду та ще дві особи, які обираються на основі компетентності.

Законом України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р. передбачено також створення вищого органу управління і контролю – Ради Національного банку. Проте її функції поширюються лише на НБУ, залишаючи за межами безпосереднього впливу головне – діяльність комерційних банків. У Франції ж головною функцією трьох органів: Банківської комісії, Національної кредитної ради і Комітету з банківською регламентації, а також органу управління Банку Франції є контроль і регламентація діяльності банківської системи країни. Причому для забезпечення цієї функції до органів банківського нагляду включені не тільки представники центрального банку, адміністрації, парламенту та уряду, а й громадських організацій, ділових кіл, незалежні спеціалісти високої кваліфікації.

Контрольні функції покладені також на орган управління Банку Франції – Генеральну раду. Крім керівництва банку, до її складу входять шість висококваліфікованих спеціалістів з інших відомств, які призначаються Радою Міністрів, а їх кандидатури подають керівники Палат парламенту. Глава економічної і соціальної Ради Франції, а також представник Казначейства і фінансовий інспектор від уряду.

Банківський нагляд в Італії також багатоаспектний. Крім Центрального банку, його здійснює міжміністерський комітет, який очолює міністр фінансів. Комітет несе відповідальність, в основному, за дотримання законності у сфері кредитної політики і за стан захисту ощадних банків. Основні принципи нагляду за банківською діяльністю сформульовані у Законі Італійської Республіки «Про банки», який прийнятий у 1993 р. У ньому визначені статус органів банківського і фінансового нагляду та процедури його здійснення.

Національна комісія по контролю за фінансовими компаніями і Фондовою біржею, яка контролює діяльність кредитно-фінансових установ на ринку цінних паперів.

Свої особливості мають і органи нагляду та регулювання банківської діяльності в США. Банківська система у цій країні контролюється і регулюється як федеральним урядом, так і урядами штатів. Це положення випливає з закону, який уповноважує відповідний орган уряду видавати ліцензії і встановлювати норми і правила, яких повинні дотримуватись банківські організації. Більш того, виконавчий орган, що видає ліцензію, наділений правом проведення ревізії цієї банківської установи.

Для цього кожен штат має одного банківського контролера, а у федеральному уряді функціонує Управління Контролера Державного обігу. Основним його завданням є регулювання банківської діяльності і проведення ревізій у банківських установах.

Окрім того, з метою страхування депозитів юридичних та фізичних осіб у банках, контролю за діяльністю таких банків створена Федеральна корпорація страхування вкладів.

У свою чергу Рада директорів Федеральної Резервної Системи (виконує функції Центрального банку) встановлює правила діяльності банківських холдінгових компаній та іноземних банків в США. Функціонує також Управління контролю ощадних кас країни. Це свідчить про те, що в Сполучених Штатах Америки комерційні банки відносяться до найбільш контрольованих сфер підприємницької діяльності.

Лише окремі області ділової активності перевіряються так часто і так ретельно, як банки. Такий пильний контроль відображає суспільну природу банків, що зберігають вклади мільйонів громадян країни. Тим самим інтереси банків тісно переплітаються з інтересами суспільства. Тому належне виконання банками найважливіших суспільних функцій само по собі передбачає необхідність постійного державного регулювання їх діяльності.

Банківська система Японії складається з кількох видів установ, що включають:

- Міністерство фінансів;
- Банк Японії;
- комерційні банки;
- банки довгострокового кредиту;
- трастові банки;
- спеціалізовані банки обміну іноземної валюти;
- спеціалізовані фінансові установи для малого і середнього бізнесу;
- фінансові установи для сільського і лісового господарств та риболовства;
- урядові фінансові установи.

Міністерство фінансів займає центральне адміністративне становище в японській банківській системі, регулюючи безпосередньо і опосередковано діяльність банківських установ в Японії.

У свою чергу Банк Японії є Центральним банком країни. Організаційно Банк Японії не входить до складу урядових установ, хоча, фактично уряд має значний вплив на діяльність і політику Банку Японії. Урядові належить 55 % акцій Банку Японії, у той час як решта акцій належить великій кількості приватних вкладників, яким гарантовано фіксований дивіденд у розмірі 5 % щорічно. Виконавчий комітет Банку Японії, який управляє повсякденною діяльністю банку, складається з управляючого і заступника управляючого (обидва призначаються Кабінетом Міністрів) та семи виконавчих директорів, яких призначає Міністерство фінансів. Комісію з питань політики створено всупереч Виконавчому комітету. На неї покладаються функції щодо визначення політики позик, ринкової діяльності, вимог щодо резервів і максимальних процентних ставок з депозитів для приватних фінансових установ. До складу Комісії з питань політики входять сім членів, включаючи управляючого, представників від Міністерства фінансів і Агентства економічного планування, а також чотирьох осіб, призначених Кабінетом Міністрів.

У Польщі відповідно до законів «Про банки» і «Національний банк Польщі» банківська діяльність контролюється Комісією з банківського нагляду. Обов'язки комісії включають:

- визначення принципів для проведення банківської діяльності, яка забезпечує безпеку фондів клієнтів у банку;
- контроль за відповідністю статусу банків та іншим нормативним актам, а також обов'язковим фінансовим стандартам;
- здійснення періодичних оцінок фінансового стану банків та їх подання на Розгляд Ради, а також оцінка впливу монетарної, податкової та наглядової політики на розвиток банків;
- надання своєї точки зору на організаційну структуру банківського нагляду та встановлення процедури виконання такого нагляду.

До Комісії з банківського нагляду входять:

- Головуючий Комісії, який є Головою Національного банку Польщі;
- заступник Головуючого Комісії – Міністр фінансів або його делегований представник;

- представник Президента Польської Республіки;
- Голова Правління Гарантійного Фонду Банка;
- Головуючий Комісії Цінних паперів та Валютного обміну або його заступник;
- представник Міністерства фінансів;
- Генеральний інспектор банківського нагляду.

Представник Польської Банківської Асоціації також може приймати участь у засіданнях Комісії.

Мета нагляду – це забезпечити:

- безпеку зберігання коштів на банківських рахунках;

- дотримання банками положень вказаного Закону та Закону про Національний банк Польщі, статутів банків та постанов щодо прав на заснування таких банків.

Заходи, що вживаються при здійсненні банківського нагляду, включають, зокрема, наступне:

- аналіз платоспроможності, ліквідності і фінансової роботи банків;
- аналіз позик, кредитів, гарантій та індосаментів на відповідність їх діючим нормативам у відповідних областях;
- аналіз забезпечення під позики і кредити, своєчасність їх погашення (повернення);
- аналіз процентних ставок, що застосовуються при наданні позик, кредитів і банківських рахунків.

Таким чином, у більшості розвинутих демократичних країн, банківський нагляд не монополізований одним відомством – Центральним банком. З метою попередження економічних правопорушень держава суворо контролює діяльність банків, використовуючи для цього різноманітні механізми і важелі. Впровадження цих принципів, важелів у практику роботи банківської системи України, безумовно, сприятиме їх декриміналізації і підвищенню ефективності їх діяльності. Серед першочергових кроків доцільно:

- створити в державі автономний орган по нагляду і регламентації банківської діяльності (банківську комісію), до складу якої включити представників Мінфіну, Казначейства, Мінекономіки, Державної податкової адміністрації, ділових кіл, профспілок, кредитних установ та незалежних спеціалістів у сфері фінансів, економіки. Зазначимо, що Президент України своїм Указом ще 14 липня 2000 р. запропонував створити відокремлену від НБУ систему нагляду за діяльністю банків в Україні, проте досі вона так і не створена;
- прискорити прийняття Закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про контрольно-ревізійну службу», яким передбачити надання КРС права фінансового контролю всіх комерційних структур, у тому числі банків.

Доцільно також здійснити заходи щодо вдосконалення аудиторської діяльності в Україні. Для цього, насамперед, внести зміни і доповнення до Закону України «Про аудиторську діяльність», зокрема:

- встановити термін надання НБУ аудиторських висновків про діяльність комерційних банків не пізніше трьох місяців року, що настає за звітним (а не дев'ять як сьогодні);
- внести до статуту комерційного банку окреме положення про організацію внутрішнього аудиту;
- надати НБУ право суттєво впливати на процедуру і процеси проведення аудиту комерційних банків, наділивши його, поряд з аудиторською палатою правом надавати ліцензію аудиторським організаціям для проведення аудиту банків, як це практикується в багатьох країнах;
- надати право НБУ проводити сертифікацію аудиторів, які здійснюватимуть аудит банків, оскільки НБУ єдиний державний орган найповніше обізнаний з тим, які якості повинен мати аудитор банку.

Настала також гостра необхідність усунути суперечності у чинному законодавстві, насамперед, між чинними законами України «Про банки і банківську діяльність» та «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» у частині надання інформації. Для чого розробити механізм реалізації пункту «г» ст. 12 закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», що надає право спецпідрозділам отримувати інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових систем та банків даних, створюваних різними

міністерствами і відомствами України та визначити механізм доступу до банківської та комерційної таємниці спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю або уповноважених на це осіб. У розвинутих країнах накопичений чималий досвід вирішення цієї проблеми.

Сьогодні ситуація з дотриманням банківської таємниці в основних фінансових центрах світу виглядає наступним чином. США являє собою яскравий зразок сукупності тотального контролю та нерозбірливості у засобах та методах його здійснення. У цій країні навряд чи хтось вибачиться перед клієнтом, якщо його рахунок виявиться необгрунтовано заблокованим чи будуть застосовані будь-які інші санкції проти капіталів, що викликають найменшу підозру. Інформація американським банком може бути надана навіть у відповідь на запит по факсу, якщо цей документ містить хоча б віддалені ознаки офіційного банку. Усе дуже просто: відповідно до чинного законодавства, 20 % суми, що вимагається, надається у вигляді винагороди тому, хто вказав на порушника.

Західна Європа у цьому питанні досить неоднорідна. Є країни, які не хочуть мати проблем, що виникають при проведенні сумнівних операцій. Наприклад, Великобританія запровадила такі правила банківської таємниці, котрі дозволяють банкам самостійно перевіряти клієнта у режимі реального часу, визначати його «специфіку», ідентифікуючи кримінальні чи підозрілі операції. Причому, це не найпоказовіший випадок. У Данії банки відкривають рахунок компанії, зареєстрованої не в ЄС та США, тільки у випадку наявності рекомендацій від відомих західних партнерів та виключно для здійснення операцій, пов'язаних з реальним переміщенням товарів через митний кордон. А от у Бельгії, Австрії та Люксембурзі поки що суттєвих змін не відбулося. В цих країнах банківська таємниця може бути розкрита лише щодо осіб, що вчинили злочин. Приблизно те ж саме спостерігається і в Швейцарії. До речі, у цій країні за розголошення банківської таємниці у Кримінальному кодексі передбачається тюремне ув'язнення терміном до трьох років.

Кримінальна відповідальність за розголошення банківської таємниці на початку 2005 р. введена і в Україні. Причому банківська таємниця не обмежена в часі – вона залишається чинною навіть після закриття рахунку клієнта. Виключення в плані надання інформації, що становить банківську таємницю, може бути зроблено лише на основі мотивованого запиту Інтерполу, коли йдеться про доведення відмивання коштів.

В Європі залишилось кілька країн, де можна відкрити так званий псевдонімний рахунок на вигадане ім'я. Відповідальні працівники банку знатимуть ім'я істинного власника рахунку, але для третьої особи ця інформація недоступна. У нашій країні використовувались так звані номерні рахунки, популярність яких у середині 90-х років була дуже висока. Найбільш закритими залишаються банки, розміщені на островах Карибського басейну, саме вони поки що забезпечують порівняно високий рівень банківської таємниці, що обумовлює перекачку туди тіньових капіталів.

В Україні питання банківської таємниці набувають все більш серйозного значення. Після прийняття в останній версії Закону «Про протидію легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом» у кожному комерційному банку була створена відповідна служба, до обов'язків якої входять моніторинг діяльності клієнтів за досить жорсткими критеріями (під контроль повинні підпадати усі транзакції на суму понад 80 тис. грн.), ідентифікація їх операцій на можливу причетність до відмивання та доведення інформації до відома компетентних органів. Однак, схоже, що ці заходи – лише прелюдія до більш суворої реальності: поза сумнівом, глобалізація світової економіки призведе до подальшого нівелювання значення банківської таємниці. Але фінансисти все ще наполягають законодавчим шляхом провести рішення, спрямовані на посилення відповідальності за несанкціоноване розголошення свідчень, що містять ту саму таємницю. Таким чином, діють дві центробіжні сили – одна спрямована на посилення контролю, інша, навпаки, – на його пом'якшення, які поки що рухаються паралельно. Причому не тільки у нас, а й по всьому світу.

4. Організаційно-правові основи боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом: міжнародний та український досвід

«Відмивання» доходів, одержаних злочинним шляхом, слід розглядати як заключний етап тіньової економічної діяльності. Це негативне явище має давню історію. Ще у 1728 р. граф Меншиков був відправлений у заслання Петром II і позбавлений свого майна за безперервне і необмежене хабарництво .

На сучасному етапі проблема боротьби з «відмиванням» доходів, одержаних злочинним шляхом, вперше постала у Сполучених Штатах Америки. На початку 80-х років минулого століття, коли злочинці почали активно вкладати кошти готівкою у фінансові установи, це серйозно стурбувало правоохоронні органи. У 1984 р. прокуратура США провела кримінальне розслідування по обвинуваченню банку Бостона у сприянні та підтримці діяльності однієї злочинної організації. З'ясувалося, що цей банк в інтересах останньої подавав державним органам сфальсифіковані звіти про операції з готівкою. З цього часу тут почали проводити активну боротьбу з відмиванням доходів, одержаних незаконним шляхом. Одночасно почалося наукове дослідження цього явища, оскільки гроші – це «кров» будь-якої справи.

В Україні проблема боротьби з організованою злочинністю і її фінансовим підґрунтям – легалізація грошових коштів та іншого майна, одержаного злочинним шляхом, також стала предметом уваги багатьох вчених (О. Барановський – Інститут економічного прогнозування, А. Волобуєв – Національний університет внутрішніх справ, Е. Дмитренко – Національна академія Служби безпеки України, О. Кальман, В. Корж – Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, Г. Усатий – Науково-дослідний центр Академії державної податкової служби України) та практичних працівників (В. Бойко, М. Гаврилюк, П. Козир, П. Ліщишин, А. Максимюк, В. Нікулов, В. Пшонко, О. Савицька, Р. Сосков, І. Шамрай).

Під «відмиванням» доходів, одержаних злочинним шляхом, фахівці розуміють процес легалізації протиправно отриманих грошових коштів і майна, який здійснюється шляхом різних маніпуляцій з «брудним» капіталом, внаслідок чого останній набуває статусу законного (легального) . За допомогою складних операцій з капіталами злочинці приховують дійсні джерела походження своїх доходів. Проте і досі не існує єдиного тлумачення поняття «відмивання коштів».

Не тотожні, хоча і схожі, визначення терміну «відмивання» грошей зустрічаються в різних джерелах, переважно у зарубіжних внутрішньодержавних програмних документах з питань боротьби зі злочинністю. У Великобританії Міжвідомча група протидії відмиванню грошей у Керівній програмі 1993 р. визначає таке «явище» як процес, за допомогою якого правопорушники намагаються приховати справжнє походження доходів та володіння ними від протизаконної діяльності. Більш раннє визначення цього поняття, датоване 1984 р., належить Комісії з організованої злочинності при Президентів США: «відмивання» грошей – це процес, за допомогою якого приховуються існування, незаконне походження доходів, а також їх використання, шляхом перетворення їх таким чином, щоб вони не піддавалися ідентифікації як отримані незаконним шляхом . У нормативних документах митної служби США «відмивання» грошей трактується як процес, за якого доходи, отримані від злочинної діяльності, перевозяться, переховуються, транспортуються, конвертуються або змішуються з законними коштами з метою приховування справжнього характеру джерела, розміщення, руху або власності щодо таких доходів.

У посібнику з протидії «відмиванню» грошей, що адресується кредитним спілкам Великобританії, названий термін визначається як процес, за допомогою якого особа намагається приховати справжнє походження та належність доходів від злочинної діяльності.

У міжнародному праві визначення легалізації відмивання доходів від злочинної діяльності вперше подається у Віденській конвенції ООН від 19 грудня 1988 р. «Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин», згідно зі ст. 3 якої під легалізацією (відмиванням) доходів від злочинної діяльності слід розуміти:

- конверсію або переведення власності, якщо відомо, що така власність отримана внаслідок будь-якого правопорушення або правопорушень, або внаслідок участі у такому правопорушенні чи правопорушеннях, з метою приховання незаконного джерела власності або з метою надання допомоги будь-якій особі, яка бере участь у вчиненні такого правопорушення;

- приховання або утаювання справжнього характеру, джерела, місцезнаходження, способу розпорядження тощо, якщо відомо, що така власність одержана внаслідок правопорушення або правопорушень або внаслідок участі у такому правопорушенні або правопорушеннях;

- придбання, володіння або використання власності, якщо в момент її одержання відомо, що така власність отримана внаслідок правопорушення або правопорушень, або внаслідок участі у такому правопорушенні або правопорушеннях;

- участь, причетність або вступ у злочинну змову з метою вчинення будь-якого правопорушення або правопорушень, спроби вчинити таке правопорушення або такі правопорушення, а також пособництво, підбурювання, сприяння або надання порад при їх здійсненні.

«Відмивання» грошей, отриманих від незаконного обігу наркотиків, Конвенцією визнано як злочин.

Швейцарські криміналісти під поняттям «відмивання коштів» розуміють переведення готівки у безготівкові гроші. В Україні ж ця операція здебільшого проводиться в зворотному напрямі – безготівкові кошти переводяться в готівку через фіктивні фірми, що спричиняє подальшу тінізацію економіки. Здійснюються такі операції через банківські, фінансові установи, конвертаційні центри тощо.

Конгрес ООН у Гавані 1990 р. рекомендував взяти за базове таке визначення процесу «відмивання» коштів: «...перетворення або передача власності, якщо при цьому відомо, що власність виникла в результаті злочинів з метою приховування або маскуванню незаконного походження власності або надання допомоги будь-якій особі, яка бере участь у вчиненні такого злочину або злочинів із тим, щоб уникнути правових наслідків таких дій; приховування або маскуванню справжнього характеру, джерела, місцезнаходження, розташування, переміщення прав стосовно власності або права власності, якщо відомо, що така власність виникла в результаті злочинів; придбання, володіння або використання власності, якщо на момент одержання відомо, що така власність виникла в результаті акту участі в такому злочині».

У Конвенції Ради Європи (Страсбург) від 8 листопада 1990 р. «Про відмивання, розшук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних від злочинної діяльності», визначається, що «відмивання» грошей – це процес такого маніпулювання протизаконно одержаними коштами (насамперед готівкою), при якому ці кошти набувають цілком законного вигляду».

Українські дослідники цієї проблеми під «відмиванням» тінювих капіталів розуміють вчинення будь-яких дій власників «коштів незаконного походження» чи «фіктивних коштів» за рахунок емісії фінансових засобів, а також дії чи бездіяльності працівників фінансових установ, інших суб'єктів фінансово-господарських інститутів, реєстраційних та інших організацій, спрямованих на приховування джерел походження капіталів..., тобто це складова частина процесу легалізації тінювого капіталу .

На нашу думку найбільш вдале визначення цього поняття належить Французькій банківській асоціації, яка визнає дві стадії «відмивання брудних» грошей. Перша – це їх входження до фінансової системи країни через їх розміщення на рахунках у банках; придбання цінних паперів; легалізація коштів через інвестування їх у підприємства, які оперують з великими сумами готівки (гральний бізнес, ресторани тощо); здійснення різноманітних «переміщень», тобто чисельних фінансових операцій, метою яких є приховування первинного джерела надходження «брудних» грошей. У проведенні таких операцій важливу роль відіграють офшорні зони.

На другій стадії здійснюється безпосереднє імплантування вже легалізованого капіталу в економіку країни.

Важливе практичне значення, зокрема для правильної кваліфікації злочину, має визначення змісту поняття «незаконні доходи», або як недавно введено в обіг «брудні» гроші. Це необхідно і для того, щоб розділити гроші на отримані законним шляхом і гроші, здобуті шляхом порушення закону. Існує й інший поділ грошей: на «білі» (законні), «сірі» (отримані з порушенням чинного законодавства), і «чорні» (чи «брудні»).

З точки зору Є.Іванова, «чорні» гроші використовуються, в основному, для виплати зарплат «у конвертах», дачі хабарів, цінних подарунків, сплати кримінальним структурам, придбання предметів розкоші та ін.

Прикладом цього може бути будівельний бум в Україні, причому невідомо, звідки у людей беруться гроші на будівництво настільки дорогих об'єктів, коли за бухгалтерськими документами їх фірми несуть суцільні збитки і ледь зводять кінці з кінцями. Але відповідь проста. Після того, як гроші матеріалізуються в який-небудь будинок чи спорудження, він легально береться на баланс і починає давати також легальний дохід своїм власникам.

Значна частина сум повертається в українську економіку після їх «відмивання» через механізм іноземних інвестицій. Наприклад, майже 15 % інвестицій у нашу країну останнім часом приходять із Британських Віргінських островів. Тільки за 2003 р. кожен житель цих островів власноручно вклав в економіку України більше 25 тис. доларів, хоча з 20 тис. жителів цієї країни навряд чи більше п'ятисот узагалі знають, де знаходиться Україна. Таким чином, зрозуміло, що всі інші офшорні інвестиції являють собою репатруйовані в нашу країну капітали.

Так що ж таке «брудні» гроші? Марсель Абенов під «брудними» грошима розуміє доходи від незаконної діяльності, незаконних угод та інших дій, що мають незаконний характер. У нього «брудні» гроші однозначно трактуються як отримані нелегально, тобто з порушенням законодавства.

У В. Ушакова кримінальний бізнес породжує такі ж гроші – «брудні». Інші автори відзначають, що поняття «брудні» гроші виникло стосовно доходів, отриманих у наркобізнесі, торгівлі нелегальною зброєю, людьми, тобто кримінальних грошей.

У Швейцарській Конфедерації під «чорними» грошима розуміють гроші, приховані від оподаткування, а під «брудними» – отримані внаслідок кримінальної діяльності, у тому числі торгівлі наркотиками.

Н. Бабач ототожнює «брудні» гроші та тіньовий капітал. На його думку, тіньовий капітал («брудні» гроші) – це підпільні, невраховані кошти державних підприємств, організацій з будь-якою формою власності, нажиті незаконним шляхом.

У міжнародних документах, зокрема, у Конвенції про «відмивання», пошук, арешт та конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом (1990 р.), під злочинними доходами розуміється будь-яка економічна вигода, набута злочинним шляхом. Вона може складатися з матеріальної власності чи

власності, вираженої в правах, рухомого і нерухомого майна і правових документів або документів, які підтверджують право на таку власність .

У законодавстві інших країн зустрічається поняття «дохід від незаконної діяльності». В американському законодавстві, наприклад, під незаконними доходами розуміються доходи, отримані від скоєння злочинів, пов'язаних з наркотиками, фальшуванням грошей, контрабандою, банківськими шахрайськими операціями, банківськими і поштовими пограбуваннями і крадіжками, шантажем, тобто від злочинної діяльності. Таке ж, в основному, розуміння незаконних доходів характерне для законодавства Італії та Австрії. А норми права Англії, Франції, Канади, незаконну діяльність трактують як виключно пов'язану з наркотиками.

Міжнародні організації (ООН, РЕ) до джерел «брудних» коштів відносять наркобізнес та інші види злочинної діяльності. Законодавством європейських країн (Австрія, Бельгія, Англія, Греція, Данія та ін.) до переліку таких «джерел» включають: тероризм, організовану злочинність, торгівлю наркотиками, зброєю, дітьми, жінками, проституцією, шахрайство, корупцію, взяття у заручники, рекет, фіктивне банкрутство, шантаж, підробку та виготовлення фальшивих документів, розкрадання, нелегальну торгівлю предметами антикваріату, контрабанду, азартні ігри, податкові злочини, хабарі, а в Іспанії та Італії – серйозні умисні злочини, у Люксембурзі і Нідерландах – будь-який тяжкий злочин, у Німеччині – всі основні види злочинів.

О. Барановський у своєму дослідженні наводить таку таблицю джерел «брудних» грошей (таблиця 2) :

Наведені визначення переконливо свідчать, що легалізація злочинних доходів являє собою складний процес, він включає безліч операцій, які вчиняються різноманітними методами та постійно удосконалюються. Проте, для всіх методів характерні такі стадії «відмивання» злочинних доходів як розміщення, розшарування та інтеграція кримінальних доходів.

Розміщення (placement) – це фізичне розміщення наявних коштів у мобільні фінансові інструменти, територіальне віддалення від місць їх походження. Розміщення здійснюється у фінансових установах; роздрібній торгівлі або цілком за межами країни. Етап розміщення великих сум готівки є найслабшою ланкою у процесі «відмивання» грошей. Незаконно отримані гроші найлегше можуть бути виявлені на цьому етапі.

Розшарування (layering) – відрив незаконних доходів від їх джерел шляхом складного ланцюга фінансових операцій, спрямованих на маскування слідів походження цих доходів. На цьому етапі різні фінансові операції нашаровуються одна на одну з метою ускладнити роботу правоохоронних органів щодо пошуку незаконних доходів, що підлягають конфіскації.

Інтеграція (integration) – стадія процесу легалізації, що безпосередньо спрямована на надання видимості законності злочинно нажитому капіталу.

Для багатьох держав характерним для «відмивання» грошей є переміщенням їх через кордон з використанням офшорних банків та компаній. Способи відмивання при цьому практично не відрізняються. На сучасному етапі найактивніше відмиваються кримінальні доходи у регіонах Південно-Східної Азії (Індонезія, Малайзія, Гонконг, Сінгапур), Латинської Америки (держави Карибського басейну, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Колумбія, Коста-Ріка, Мексика, Нікарагуа тощо) та Західної Європи (Швейцарія, Ліхтенштейн та Кіпр). Приваблюють злочинців ліберальні закони цих країн, можливість переказу будь-яких грошових коштів без зазначення місця їх походження, податкові пільги, свобода валютного обміну та переважно неконтрольоване вивезення валюти. На сучасному етапі офшорні фінансові центри та країни з перехідною економікою, де здійснюється процес приватизації, є найбільш привабливими ланками для здійснення фінансових махінацій, шахрайств та відмивання «брудних» грошей.

Для швидкого, великомасштабного і кваліфікованого переказу грошей криміналітет втягує у злочинну діяльність, насамперед, банківських працівників і професіоналів з фінансових операцій, ефективно використовує різні комбінації, які не контролюються правоохоронними органами. О. Максименко називає кілька способів «відмивання» грошей за допомогою банківських рахунків:

- операції по них, як правило, супроводжуються пересуванням значно більших сум, ніж можна було б очікувати у звичайному випадку, враховуючи характер діяльності власника рахунка;
- документація, що надається на забезпечення угоди, часто виявляється підробленою, або має серйозні вади з правової точки зору (якщо власником рахунка є комерційна структура, то вона зазвичай оформлена як юридична особа або зареєстрована на досить обмежений період часу. Часто виявляється, що обидві сторони взагалі є тією самою особою);
- використання для операцій з доходами від кримінальної діяльності офіційних представництв іноземних банків, які можуть надавати «відмивачам» грошей важливі переваги (у деяких країнах вони можуть приймати вклади і після цього здійснювати переказ грошей на свої власні рахунки у місцевих банках, не повідомляючи при цьому відомостей, що засвідчують особу своїх вкладників і одержувачів прибутку);
- використання численних «поточних» вкладів, що дозволяє знімати з них готівку без декларування;
- здійснення різних операцій з майном особою, яка раніше ніколи не займалась цим бізнесом;
- погашення корпоративних чеків у комерційних фінансових установах;
- використання фінансистів-професіоналів та їх підставних рахунків для скуповування акцій і власності за дорученням підозрюваних злочинців;
- наявність індивідуальних чи корпоративних рахунків, що використовуються не для ділових операцій, а як тимчасове сховище кримінальних грошей та ін.

Щоб більш-менш успішно протистояти цьому явищу, працівники банків повинні добре володіти прийомами і ознаками відмивання капіталів у банківському секторі .

Дослідники і практики уже накопичили досвід визначення основних ознак таких діянь. Серед них слід насамперед назвати:

- здійснення операцій на значно більші суми, ніж можна було б очікувати;
- документація, що надається у забезпечення угоди, викликає сумнів або має суттєві хиби з правової точки зору;
- обидві сторони угоди фактично є тією ж особою;
- зростання обсягів грошових переказів, що не супроводжується відповідним зростанням кількості рахунків;
- позики офшорним компаніям;
- позики під забезпечення зобов'язаннями офшорних банків;
- операції за участі офшорного банку – «прикриття», чиє найменування досить подібне до назви великої законної організації;

- часті телеграфні перекази фінансових коштів Україні – «сховища» таємності банківських операцій з цих країн;
- пропозиція багатомільйонних доларових вкладів за ставками нижче ринкових з конфіденційного джерела, які мають бути переказані з офшорного банку або будь-яким чином гарантовані офшорним банком за допомогою листа, повідомлення телексом, або іншого «офіційного» повідомлення;
- ознаки нерідкого обходу особливо уповноважених осіб або органів з правом дозволу, чи інших засобів внутрішнього контролю, свідомий обхід уповноваженої особи або органу шляхом підроблення операцій;
- грошові перекази в країни – «сховища» банківської таємності та з цих країн;
- часті та великі грошові перекази, що виконуються для осіб, які не є вкладниками банку, або не мають з ним депонентських відносин;
- великі або часті перекази за рахунок неінкасованих сум;
- грошові перекази з отриманням або видачею коштів готівкою, сума яких перевищує встановлену законом межу;
- недостатній контроль за доступом до кодових слів – «паролів» .

Сьогодні одним із найпоширеніших способів і прийомів «відмивання» грошей стало створення офшорних банків. В Анжуані (Коморські острови) дозволяється реєструвати офшорні банки з отриманням ліцензій двох видів: обмежена ліцензія (надає право залучати кошти і обслуговувати бізнес лише тих компаній, які перелічені в банківській ліцензії) і необмежена ліцензія, яка дозволяє проводити всі банківські операції з будь-якими клієнтами, при умові, що розмір статутного фонду має становити не менше 100 тис. доларів і може бути підтверджений об'єктами нерухомості, цінними паперами або майном компанії, яка претендує на отримання банківської ліцензії . У Чорногорії статутний фонд такого банку має становити не менше 2,5 млн. євро. Одержання ліцензії займає лише 30 днів після сплати мита і надання необхідних документів.

У підготовленій експертами FATF типології зазначається, що у пов'язаних з офшорними фінансовими центрами махінаціях спостерігаються загальні характеристики:

- проведення через центр серії багатосходинкових фінансових трансакцій;
- використання призначених осіб або посередників в управлінні цими трансакціями;
- створення міжнародної мережі «дutih» компаній типу «поштова скринька» (включаючи їх спеціалізований різновид «компанії з полиці», які негайно сходять зі сцени після завершення серії трансакцій).

За даними дослідників у 1998 р. функціонувало приблизно 4 тис. офшорних банків, що одержали ліцензії на здійснення банківської діяльності в 60 офшорних регіонах. Близько 44 % з них знаходяться на Карибських островах і в Латинській Америці, 28 % – в Європі, 18 % – в Азії і 10 % – на Близькому Сході і в Африці. На рахунках цих банків знаходиться приблизно 5 трлн. доларів

Відповідно до чинного законодавства у боротьбі з «відмиванням» доходів повинні брати участь усі банки без винятку, оскільки злочинці досить швидко виявляють ті з них, які не беруть участі в ній, і такі банки стають мішенню для злочинних дій. Але у нашій державі донедавна було відсутнє

спеціальне відповідне законодавство. Лише в Законі України «Про банки і банківську діяльність» містилася спеціальна глава «Запобігання легалізації грошей, набутих злочинним шляхом, підпадало внесення до банку грошей, набутих з порушенням вимог законодавства України, або переказ таких грошей чи майна через банківську систему України з метою приховання джерел походження цих коштів чи створення видимості їх легальності. Відповідно до цього закону банки зобов'язані запобігати використанню банківської системи з метою легалізації грошей. Їм забороняється вступати в договірні відносини з анонімними особами. Вони зобов'язані ідентифікувати усіх осіб, які здійснюють значні або сумнівні операції. При цьому визначалося, що значними є операції, якщо безготівкові розрахунки за угодами здійснюють на суми, що перевищують еквівалент 50 тис. євро, або угоди з готівкою на суми, що перевищують еквівалент 10 тис. євро, за офіційним курсом гривні до іноземної валюти, встановленим НБУ. Закон визначив сумнівними операції, що мають такі ознаки:

- операція здійснюється за незвичайних або невиправдано заплутаних умов;
- операція не є економічно виправданою або суперечить законодавству України.

Водночас ідентифікація особи не є обов'язковою:

- у разі здійснення її працівниками, які регулярно здійснюють операції від імені клієнта і раніше були ідентифіковані;
- у разі здійснення угод між банками.

У лютому 2003 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про внесення змін і доповнень до деяких законів України з питань запобігання використанню банків та інших фінансових установ з метою легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом». Закон зобов'язує банки та інші фінансові установи ідентифікувати своїх клієнтів, що проводять фінансові операції, і надає право банкам і фінансовим установам отримувати відповідну інформацію про клієнтів від органів державної влади. Законом також визначається, що банки та інші фінансові установи зобов'язані розробляти, впроваджувати і постійно поновлювати правила внутрішнього фінансового моніторингу і програми його проведення з урахуванням законодавства про протидію «відмиванню» брудних грошей. В Україні основний спосіб отримання «брудних» грошей – це ухилення від податків. Дослідники цієї проблеми вказують на два напрями ухилення від сплати податків в державі .

Перший пов'язаний з кримінальною діяльністю або використанням незаконних методів приховування доходів: фабрикування та завищення витрат, шахрайство і підробка документів, підкуп державних посадових осіб тощо.

Другий, легальний, що базується на використанні лазівок у податковому законодавстві. З юридичного погляду таке ухилення не є протиправним діянням. Скоріше це стосується недоліків чинного вітчизняного законодавства. Існує безліч легалізованих методів ухилення від податків:

- штучне збільшення витрат виробництва;
- прискорена амортизація;
- пільгове оподаткування приросту капіталу;
- використання знижок на «вичерпання надр»;
- вкладання коштів в облігації місцевих органів влади, а також у благодійні і довірчі фонди;

- розщеплення доходів і родинне партнерство;
- застосування ліберальних правил списання «безнадійних» боргів;
- сплата великих утримань працівникам системи опціону тощо.

Аналіз порушень у вітчизняній банківській сфері дозволяє виділити найбільш розповсюджені схеми ухилення від сплати податків:

- використання депозитних сертифікатів на пред'явника;
- зняття готівки через касу банку від імені фіктивного суб'єкта підприємницької діяльності;
- маніпуляція з векселями;
- використання рахунків типу «лоро» з метою купівлі валюти для «удаваного» нерезидента;
- Неправомірне віднесення на витрати коштів, використаних на особисті потреби або неповернені кредити.

Проведене серед представників вітчизняного малого і середнього бізнесу опитування засвідчило, що сьогодні на кожен легально виплачену гривню припадає приблизно 1,5 долара заробітку, виданого «у конверті». За оцінкою експертів, у промисловому виробництві приховують доходи від оподаткування від 20 до 40 % бізнесменів, у торгівлі – від 40 до 60 %.

Схеми ухилення від податків стають більш складними, а відтак – такими, що важче розкриваються. Умовно такі прийоми можна розбити на великі групи:

- операції, які повністю не відображаються у бухгалтерських документах;
- операції, які відображаються в бухгалтерії лише частково, завдяки чому створюється необлікована продукція;
- так звані псевдооперації, щодо яких укладаються фіктивні контракти.

Таким чином, «брудні» гроші тією чи іншою мірою можуть продукуватися практично в усіх сферах виробництва, оскільки поряд з явно протизаконними діями в них використовуються численні прийоми ухилення від податків. О. Барановський у своєму фундаментальному дослідженні цього питання наводить таку схему ухилення від сплати податків :

Юридичні методи фальсифікації:

- удавані угоди (удавані трудові договори, договори купівлі-продажу, про надання послуг, про кредит, ліцензійні та орендні договори);
- фіктивні дії (маніпуляція з доходами, фальсифікація виробничих витрат, маніпуляція зі збитками та шкодою, маніпуляції з активами і пасивами).

Бухгалтерські методи фальсифікації:

- заниження доходів за допомогою реалізації угод без оформлення рахунку (невиставлення рахунку, розписки, квитанції або іншого документа);
- фальсифікація контування шляхом створення фіктивних рахунків у власній бухгалтерії;

- фальсифікація контування шляхом ланцюгових бухгалтерських записів;

- системні помилки подвійної бухгалтерії (самочинне ведення підсумкового та інвентарного рахунків шляхом внесення свідомо викривлених записів у дебет і кредит).

У звіті FATF за 1998 – 1999 рр. названі найпоширеніші форми і способи «відмивання» «брудних» грошей .

В Ірландії, наприклад, це – використання злочинцями рахунків інших осіб, розміщення грошей на рахунках за кордоном, обмін отриманих у результаті злочинної діяльності коштів на іноземну валюту, придбання і накопичення дорогої власності, передчасне отримання коштів за страховими полісами та ін.

В Іспанії – це змішування незаконних фондів з коштами, отриманими у результаті законної діяльності; міжнародні перекази з неповними або фіктивними даними; перевезення готівки через кордон; інвестиції у нерухомість за рахунок використання підставних компаній тощо.

В Італії – це використання рахунків дилерів з торгівлі рухомим і нерухомим майном, цінними паперами у швейцарських банках.

У Канаді «відмивання» брудних грошей здійснюється, в основному, через банки, вкладання капіталу в нерухомість, дорогоцінні метали, сировинні товари, страхування, цінні папери і за рахунок придбання іноземної валюти.

У Німеччині ці операції проходять шляхом здійснення банківських операцій, обмін валюти, торгівля високоякісними предметами розкоші і дорогоцінними металами.

Для Росії характерне відкриття окремими особами рахунків у фінансових інститутах, розміщення на них значних сум у готівці і наступний їх переказ з країни на рахунки підставних компаній, які, у свою чергу, переказують їх в інше місце; використання фальшивих рахунків, ведення подвійної бухгалтерії і шахрайство з контрактами; використання банків, обмінних пунктів, небанківських фінансових інститутів, казино і компаній щодо операцій з нерухомістю.

Свої особливості має Туреччина, де процвітає контрабанда грошей через кордон з використанням кур'єрів, банківські перекази грошових сум у країну або з країни, інвестиції у дорогу нерухомість, розкішні автомобілі та інші транспортні засоби, золото та інші дорогоцінні метали.

Спеціалісти МВФ визначили основні інструменти «відмивання» грошей :

- надання кредитів;

- фінансовий лізинг;

- грошові перекази;

- випуск і управління коштами платежів (кредитні картки, дорожні чеки, банківські переказні векселі);

- поруки і зобов'язання;

- торгівля своїм рахунком чи рахунком постійного клієнта: а) інструменти грошового ринку; б) обмін валюти; в) фінансові ф'ючерси і опціони; г) інструменти обміну; д) цінні папери, що надаються з правом передачі;

- участь у випуску акцій і забезпечення послуги, пов'язаної з таким випуском;
- угода щодо структури капіталу, промислової стратегії і пов'язані з цим питання; послуги, що мають відношення до злиття і вартості зобов'язань;
- грошове брокерське посередництво;
- управління портфелем цінних паперів;
- кредитне обслуговування .

Що стосується «відмивання» доходів у нефінансовому секторі, то він здійснюється різними способами, зокрема, через установи, пов'язані з індустрією розваг; з автомобільним бізнесом, через підприємства сфери послуг, а також через роздрібну торгівлю, посередницькі підприємства, особливо експортно-імпорتنі та маклерські контори з нерухомості і страхування.

Правовою основою боротьби з «відмиванням» «брудних» грошей, особливо за умов економічної глобалізації, є ціла низка міжнародних правових документів, прийнятих, насамперед, Європейським парламентом та Радою європейської співдружності . Так, відповідно до Директиви Ради 91/308/ ЄЕС від 10.06.1991 р. щодо запобігання використанню фінансових систем для відмивання грошей держави-члени беруть на себе зобов'язання забезпечити, щоб кредитні та фінансові установи приділяли особливу увагу будь-яким переказам, які, на їх думку, є сумнівними та можуть бути пов'язані з «відмиванням» грошей. Встановлюється високий рівень співпраці кредитних і фінансових установ з національними органами з боротьби з «відмиванням» грошей.

Згідно з Регламентом Ради 302/93/ЄЕС від 08.02.1993 р. створено Європейський моніторинговий центр наркотиків і наркоманії. Предметом діяльності Центру стало забезпечення Співтовариства та країн-членів об'єктивною інформацією щодо наркотиків, наркоманії та їх наслідків. Центр надає статистичну, документальну та технічну інформацію.

Директива Європейського парламенту та Ради 94/19/ЄС від 30.05.1994 р. щодо системи гарантування депозитних вкладів передбачає, що у кожній країні-члені повинна бути створена система гарантій, фінансована банківським сектором, яка дає змогу вкладникам доводити своє право на виплати відповідно до цієї системи. Система гарантій має охоплювати не тільки вкладників установи з країн ЄС, які надали ці права, а також відповідні інститути, що знаходяться в інших країнах-членах.

Директива 97/05/ЄС Європейського парламенту та Ради від 27.01.1997р. щодо транскордонних кредитних трансфертів регулює порядок грошових переказів за кордон у валюті країн-членів та євро, що перевищують 50 тис. євро, і здійснюються через кредитні установи з ініціативи іншої особи, ніж кредитна, фінансова чи інша установа. Встановлюються вимоги до прозорості умов грошових переказів за кордон та мінімальні зобов'язання щодо таких переказів.

Директива Європейського парламенту та Ради 97/9/ЄС від 03.03.1997 р. щодо системи відшкодування збитків інвесторам встановлює схеми відшкодування витрат інвесторам, які вводяться на території всіх країн-членів та є загальнообов'язковими. Кожна країна-член забезпечує, щоб відшкодування кожному інвестору було не менше 20 тис. євро.

Регламент Ради 2046/97 від 13.10.1997 р. щодо співробітництва «Північ-Південь» у рамках кампанії проти наркотиків і наркоманії встановлює основи співробітництва «Північ-Південь» у рамках кампанії проти наркотиків і наркоманії. Країни-члени, приділяючи більше уваги поліцейському співробітництву та негативним наслідкам наркоманії та обігу наркотичних речовин, вирішили об'єднати зусилля у боротьбі з наркотиками на належному рівні.

Директива 2000/46/ ЄС Європейського парламенту та Ради від 18.09.2000 р. щодо арешту, судового розслідування та нагляду за комерційною діяльністю, пов'язаною з електронними грошима, визначає ті нормативні акти, що регулюють основні відносини у сфері електронних грошей. Встановлюються особливі вимоги до конвертації електронних грошей у монети і банкноти, а також чіткі умови, що обмежують інвестування у сфері електронних грошей.

У Рамковому рішенні Ради від 28.05.2001 р. щодо боротьби з шахрайством і підробкою безготівкових засобів оплати визначені основні типи правопорушень та покарання за них. Велику увагу приділено відповідальності юридичних осіб та санкціям, що можуть бути на них накладені. Поряд з цим вирішені питання про обвинувачення та екстрадицію. Встановлені механізми обміну інформацією у цій сфері.

Рамкове рішення ради від 26.06.2001 р. щодо «відмивання» грошей, ідентифікації, пошуку, арештів та конфіскації злочинних доходів та інструментів злочину визначає порядок накладення стягнень та типи порушень, на які вони поширюються. Визначений розмір конфіскації та порядок стягнень.

Крім того, 64-а сесія Генеральної Асамблеї Інтерполу (04-10.10.1995 р.) у своїй резолюції рекомендувала країнам-членам цієї організації розглянути питання про прийняття національного законодавства з тим, щоб :

- забезпечити кримінальне переслідування осіб (фізичних і юридичних), які свідомо беруть участь у «відмиванні» доходів, отриманих у результаті злочинної діяльності;

- забезпечити конфіскацію легалізованої власності, наділити правоохоронні органи достатніми юридичними правами для встановлення, відстеження і заморожування коштів, отриманих у результаті незаконної діяльності, з тим, щоб запобігти переміщенню цих коштів поза зоною досяжності певної влади і забезпечити репатріацію доходів, отриманих від злочинної діяльності.

- передбачити обов'язок для банків та інших фінансових установ повідомляти про незвичайні або підозрілі валютні чи інші фінансові угоди відповідних офіційних осіб, наділених повноваженнями проводити подальше розслідування для визначення причетності таких угод до злочинних доходів.

Серед міжнародних документів, спрямованих на боротьбу з «відмиванням» доходів, слід назвати також Конвенцію Організації Об'єднаних Націй «Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин», прийняту у Відні у грудні 1988 р. (Віденська конвенція), ратифіковану більш як 100 країнами. Крім вимог до держав-учасниць щодо передбачення в національному законодавстві відповідальності за злочини, пов'язані з виробництвом, розподілом, продажем наркотиків, організацією, управлінням або фінансуванням незаконних операцій з наркотиками, Конвенцією вимагаються визначити як злочин «відмивання» грошей, пов'язаних з наркотиками. Конвенцією передбачається також певні заходи з міжнародної співпраці, конфіскації майна та доходів, отриманих від торгівлі наркотиками та «відмивання» грошей. Розглядається проблема банківської таємниці, яка у багатьох випадках використовується для перешкоджання співпраці та наданню інформації, необхідної для розслідування.

У Конвенції Ради Європи «Про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності», прийнятій у Страсбурзі, відмічається, що позбавлення злочинця доходів, здобутих злочинним шляхом, є одним із ефективних і сучасних методів боротьби з небезпечними формами злочинності. У Страсбурзькій конвенції, на відміну від Віденської, йдеться про «відмивання» грошей, отриманих не тільки від наркобізнесу, а й будь-яким злочинним шляхом. Конвенцією встановлено, що держави можуть притягати до відповідальності за перераховані вище дії навіть у тих випадках, коли основне правопорушення, в результаті були отримані матеріальні цінності, не входило в їх юрисдикцію. На розгляд учасників Конвенції було винесено також

питання про відповідальність, коли особа, що вчинила будь-яке з указаних діянь, не знала, але повинна була знати, що майно є доходом від злочину. Положення Страсбурзької конвенції були доповнені у Директиві 91/308 Ради Європейської Співдружності від 10 червня 1991 р. щодо попередження використання фінансової системи з метою відмивання грошей. Основні зобов'язання, що накладаються Директивою на держав-учасниць, полягають у:

- забезпеченні виконання фінансовими та кредитними організаціями вимог повної ідентифікації їх клієнтів і всіх угод на суми, що перевищують 15 тис. ЕКЮ (приблизно 20 250 доларів США). Відповідні дані повинні записуватися та зберігатися, щоб вони могли використовуватися при розслідуванні справ про відмивання грошей;

- забезпеченні співробітництва цих організацій з державними відомствами, які ведуть боротьбу з відмиванням грошей;

- забороні розкриття клієнтам або будь-якій третій стороні інформації про те, що відомості про клієнта передаються правоохоронним органам;

- розповсюдженні всіх або частки вказаних заходів на такі професійні групи, як адвокати, нотаріуси, бухгалтери та компанії (наприклад, казино, обмінні пункти), що можуть використовуватися особами, які займаються «відмиванням» грошей.

У липні 1989 р. на зустрічі глав держав і урядів «Великої сімки» була створена Група фінансових дій проти відмивання грошей (FATF). FATF стала міжурядовою організацією, яка займається розробкою та розповсюдженням стратегії по боротьбі з відмиванням грошей з метою не допустити використання подібних доходів у злочинній діяльності і захистити у рамках закону економічну діяльність країн від «брудних» грошей. Під відмиванням грошей Спеціальна група фінансової дії розуміє перетворення або передачу власності, коли відомо, що ця власність є наслідком злочину, з метою приховування або маскування незаконного походження власності чи надання допомоги будь-якій особі, втягнутої у здійснення такого злочину, з метою уникнення правових наслідків дій особи, яка здійснює «відмивання»; приховування або маскування дійсного характеру, джерела, місцезнаходження, розташування, переміщення, прав власності або права власності; набуття, володіння або використання власності, коли на момент отримання відомо, що власність виникла внаслідок злочину або участі у такому злочині .

У 1990 р. FATF розробила сорок рекомендацій щодо протидії відмиванню грошей. У рекомендаціях, зокрема, вказано, що кожна країна повинна: вжити необхідних заходів, у тому числі на законодавчому рівні, щоб визначити відмивання грошей як кримінальний злочин згідно з Віденською конвенцією 1988 р.; розповсюдити дії злочину по відмиванню грошей, отриманих від торгівлі наркотиками, на злочини, пов'язані з серйозними правопорушеннями; визначити, які тяжкі злочини повинні бути встановлені як обґрунтування злочину по відмиванню грошей; визначити, що кримінальну відповідальність повинні нести не тільки службовці, а й, по можливості, самі корпорації, а закони фінансових інститутів повинні розроблятися так, щоб не перешкоджати діям проти відмивання грошей. При цьому фінансові установи повинні звертати особливу увагу на всі заплутані операції, на великі суми та всі незвичайні схеми операцій, що не мають очевидної економічної мети або очевидного законного характеру; у випадку, коли фінансові установи підозрюють про злочинний характер виникнення коштів, вони зобов'язані своєчасно повідомити про свої підозри компетентні органи.

Організацією Об'єднаних Націй у листопаді 1993 р. розроблений Типовий закон «Про відмивання грошей, отриманих від наркотиків». Цей закон, ґрунтуючись на новому законодавстві різних країн, має рекомендації щодо запобігання відмиванню грошей, виявлення подібних дій та встановлення за них санкцій.

Як і у Віденській конвенції 1988 р., у Типовому законі наведені визначення двох складів правопорушень, пов'язаних із відмиванням грошей, отриманих від незаконного обігу наркотиків. Ним рекомендовано вважати кримінальними правопорушеннями різні дії працівників кредитно-фінансових установ, які професійно займаються операціями з обміну готівкової валюти, та інших осіб, які порушують встановлений порядок здійснення фінансових операцій. Зокрема, повинні підпадати під покарання керівник, службовці, інші особи кредитно-фінансових установ, які при виконанні своїх професійних обов'язків здійснюють, контролюють операції, пов'язані з рухом фінансових коштів, або надають консультації у цій галузі, якщо вони умисно розголошують власнику грошових коштів чи іншій особі, що здійснює фінансові операції, інформацію про заяви, які вони зобов'язані робити (якщо виникли підозри про отримання їх від незаконного обігу наркотичних засобів або психотропних речовин), або про наступні заходи, які вирішено вжити.

Міжнародна конференція ООН по попередженню відмивання грошей і використання доходів від злочинної діяльності та боротьбі з ними (Курмайор, Італія, червень 1992 р.) визначила сім першочергових напрямів протидії відмиванню грошей. Кожній державі-учасниці було запропоновано вжити на законодавчому рівні відповідні заходи, а саме:

- визначити кримінальним карним злочином «відмивання» доходів від незаконного обігу наркотиків та іншої злочинної діяльності;
- знизити рівень банківської таємниці;
- ліквідувати анонімні рахунки на пред'явника, проводити ідентифікацію особи (правило «Знай свого клієнта»);
- інформувати правоохоронні органи про підозрілі операції;
- удосконалити діяльність організації та осіб, які займаються фінансовими операціями;
- забезпечувати конфіскацію доходів від злочинної діяльності;
- розвивати дієві механізми міжнародного співробітництва.

Міжнародний досвід боротьби з відмиванням доходів, отриманих від злочинної діяльності свідчить, що правовою основою протистояння легалізації таких коштів є досконале національне законодавство. Держави Заходу почали активно включатись у боротьбу з «відмиванням» «брудних» грошей ще на початку 80-х років. Найбільше це зумовлене зростанням злочинності, пов'язаною з наркотиками та активним інвестуванням капіталів сумнівного походження в економіку кількох країн. У більшості з цих держав сьогодні створена законодавча база для судового переслідування осіб, винних у «відмиванні» доходів, отриманих незаконним шляхом, відпрацьована, система конфіскації незаконно нажитих капіталів. Підсумовуючи викладене можна дійти висновку, що у міжнародних документах до легалізації незаконних коштів, отриманих злочинним шляхом, належать такі дії :

- зміна правового режиму або передача майна, придбаного в результаті злочинної діяльності чи участі в злочинній діяльності, з метою приховування, перекручення факту незаконного походження цього майна, сприяння особам, що займаються зазначеною діяльністю, в ухиленні від відповідальності за такі дії;
- приховання або перекручення дійсного правового режиму, джерела походження, місцезнаходження майна, його незаконне розміщення, переміщення, також приховування або перекручення прав на майно, свідомо придбане в результаті злочинної діяльності або участі у злочинній діяльності;

- придбання чи збереження, використання майна, що на час його одержання було свідомо придбане в результаті злочинної діяльності чи участі у злочинній діяльності;

- участь чи співучасть у вчиненні, спробі вчинення замаху на вчинення, допомога у вчиненні. Підбурювання до вчинення, сприяння, надання консультацій у зв'язку зі вчиненням будь-яких зазначених вище дій.

У грудні 2000 р., в Італії (Палермо) пройшла конференція ООН по боротьбі з організованою злочинністю. Міністри юстиції 160 країн розглянули проект міжнародного договору про посилення боротьби з організованою злочинністю. Документ стосується реформування системи конфіденційності банківських вкладів з метою запобігання «відмивання» грошей, визначенню способів покарання корупціонерів в країнах, які надають імунітет державним особам і народним депутатам. Розглянуто також питання посилення боротьби з нелегальною міграцією, яка сьогодні посідає друге місце після контрабанди наркотиків і стала важливим джерелом збагачення кримінальних елементів. Конференція схвалила обидва документи. Відповідно до їх вимог у більшості розвинутих демократичних країн були прийняті національні правові акти щодо протидії цьому явищу.

Чимало законодавчих актів і регулятивних стандартів, спрямованих проти відмивання грошей, прийнято у Сполучених Штатах Америки. Найістотнішими з них є: закони «Про банківську таємницю» (1970 р.), «Про контроль за «відмиванням» грошей» (1986 р.), «Про боротьбу з наркотиками» (1988 р.), «Про контроль за злочинністю» (1990 р.), «Про поліпшення діяльності органів федерального страхування вкладів» (1991 р.), розділ XV Закону «Про розвиток житлового та комунального господарства» (1992 р.) та ін.

Так, у Законі «Про банківську таємницю» містить визначення поняття «відмивання» грошей і використання таємниці про іноземні банківські рахунки; передбачає створення так званого паперового сліду, який є важливим елементом у розслідуванні кримінальних справ шляхом введення для великих фінансових операцій регулятивних стандартів і вимог щодо звітів фінансових установ; встановлює цивільну та кримінальну відповідальність за недодержання зазначених вимог; вдосконалює процес виявлення і розслідування злочинів, податкових та адміністративних правопорушень.

Закон «Про контроль за «відмиванням» грошей, є складовою частиною Закону «Про боротьбу з наркотиками», встановлює кримінальну відповідальність за такі злочини: умисні дії, пов'язані з наданням допомоги у відмиванні грошей, здобутих злочинним шляхом; свідоме здійснення (в тому числі і шляхом умисної недбалості) фінансової операції на суму понад 10 тис. доларів, метою якої є легалізація власності, котра утворена злочинним шляхом; вчинення складних (структурних) злочинних дій при фінансових операціях, з метою уникнення звітування, передбаченого Законом «Про банківську таємницю», що тягне кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 20 років, або штраф до 500 тис. доларів чи у розмірі, який удвічі перевищує суму, отриману від легалізації злочинно здобутих грошей, з конфіскацією майна .

У Великобританії до «відмивання» «брудних» грошей законодавство відносить злочини, пов'язані з торгівлею наркотиками, тероризмом, крадіжкою та обманом, пограбуванням, шахрайством, вимаганням, нелегальним користуванням депозитів, шантажем .

Заслугує на увагу досвід Республіки Кіпр. Тут відмити нелегальні гроші практично неможливо: відповідно до чинного законодавства місцеві банки вимагають детального обґрунтування на вклади, що перевищують 10 тис. доларів Реально ж «відмивання» «брудних» грошей здійснюється у північній, окупованій Туреччиною, частині острова, яка непідконтрольна міжнародним законам, оскільки «Турецька республіка Північного Кіпру» залишається ніким не визнаною .

Німецьке законодавство розширено тлумачить це поняття і кваліфікує його як кримінальний злочин. Поняття «відмивання» грошей у цій країні включає:

- всі основні види злочинів, тобто всі злочини, які тягнуть за собою щонайменше один рік ув'язнення, наприклад, торгівля людьми у значних масштабах, викрадення та укриття, а також незаконна торгівля наркотичними речовинами та зброєю;
- злочинні дії, пов'язані з власністю, шахрайство, підробка документів та корупція, вчинені на комерційній основі членами бандитського угруповання, створеного з метою постійного вчинення таких злочинів (наприклад, комерційне та організоване шахрайство);
- вчинені членами кримінального угруповання вимагання грошей, звідництво та незаконні азартні ігри.

В Іспанії Кримінальний Кодекс (ст. 301) відносить відмивання грошей до розділу про хабарі та подібні злочини. У нього включені всі злочини з терміном тюремного ув'язнення більше трьох років. Закон про відмивання грошей регулює боротьбу з доходами від організованих злочинів, тероризму, торгівлі наркотиками .

Статтю 174 КК Російської Федерації встановлюється кримінальну відповідальність за легалізацію («відмивання») грошових коштів або іншого майна, придбаних незаконним шляхом, визначивши цей злочин як здійснення фінансових операцій та інших угод з грошовими коштами чи іншим майном, придбаним завідомо незаконним шляхом, а рівно використання вказаних коштів або іншого майна для здійснення підприємницької чи іншої економічної діяльності. Предметом цього злочину можуть виступати грошові кошти, цінні папери в російській чи іноземній валюті та інше рухоме і нерухоме майно, придбані як у Росії, так і за її межами. Спосіб придбання цього майна повинен бути незаконним, хоча і не обов'язково злочинним. Таким чином, предметом легалізації насамперед є майно, отримане у результаті вчинення таких злочинів, як розкрадання, контрабанда, вимагательство, незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, зброї, незаконне підприємництво і банківська діяльність, організація або утримання притонів для заняття проституцією, незаконне розповсюдження порнографічних матеріалів або предметів, отримання хабара, ухилення від сплати податків та ряд інших.

Відповідні зміни у законодавстві проведені в Швейцарії. У середині 90-х років під тиском міжнародного співтовариства Швейцарія обмежила права комерційних банків приховувати інформацію про клієнтів та їх банківські рахунки. Парламент зобов'язав банкірів сповіщати компетентні органи про всі підозрілі операції, причому такі повідомлення вже не вважаються порушенням банківської таємниці; також стало необхідним відповідати на запити про джерела отримання вкладів за умови надання переконливої інформації щодо сумнівного походження коштів. У разі отримання на рахунок клієнта сум, що перевищують 25 тис. швейцарських франків (понад 18 тис. доларів), швейцарські банки перевіряють джерело їх походження. Крім того, банки-відправники зобов'язані повідомляти банкам-отримувачам реквізити платників. З іншого боку, швейцарське законодавство не вважає незаконним ухилення від податків в інших країнах. Законом «Про таємницю банківських вкладів» захищаються інтереси людей, що мають у швейцарських банках гроші, приховані від податків .

В Італії ухвалено закони «Про діяльність фінансово-кредитних інститутів» (1989 р.) та «Про термінові заходи» (1991 р.), якими забороняються розрахунки готівкою на суму більше 20 млн. італійських лір. Всі ці операції можуть здійснюватися тільки з використанням банківських чеків чи кредитних карток. Держава контролює рух грошових коштів, зокрема, модифікована процедура здійснення поштових переказів та банківських трансфертів з обов'язковою реєстрацією операцій, сума яких перевищує 10 млн. лір, а також право знати джерело виникнення вкладів.

Законом Франції від 08.02.2002 р. усі банки зобов'язані повідомляти про будь-яку трансакцію з Науру на суму понад 8 тис. євро.

В Австралії касири фінансових установ зобов'язані повідомляти про рух грошових коштів готівкою у розмірі 10 тис. австралійських доларів та інші підозрілі операції в Агентство по збору звітів про грошові операції. Такі відомості подаються, якщо є підстава вважати, що особа має відношення до вчинення злочину.

За умов, коли у розвинутих державах вимоги до банківських правил стають жорсткішими, злочинці шукають нових можливостей для легалізації «брудних» грошей у країнах, що розвиваються, а також постсоціалістичних. Проте і тут відбуваються зміни. Прикладом тому є Угорщина. У цій країні ще недавно можна було вільно внести на рахунок 1 млн. доларів. Сьогодні вона стала дотримуватися законів європейського зразка.

Російські банки також відслідковують підозрілі фінансові операції і при необхідності повідомляють про них у правоохоронні органи. Підозрілими вважаються операції, якщо їх розмір перевищує 1 тис. мінімальних окладів (8 млн. руб.). Для юридичних осіб встановлена межа у розмірі 10 тис. мінімальних окладів. Для фізичних осіб визначений перелік «підозрілих» операцій з готівкою.

Поряд зі створенням належної правової бази у більшості європейських країн та США були створені спеціальні підрозділи для боротьби з відмиванням «брудних» грошей. У 69 країнах світу створені «фінансові розвідки», які збирають, аналізують і проводять попередню перевірку підозрілих фінансових операцій.

Так, в Австрії створений спеціальний підрозділ – Відділ по боротьбі з організованою злочинністю і «відмиванням» грошей Міністерства внутрішніх справ. У кожному австрійському банку працює спеціальний службовець, зобов'язаний повідомляти у цей відділ про підозрілі операції.

У Бельгії функціонує Центральне бюро по боротьбі з економічними і фінансовими злочинами під керівництвом генерального комісаріату кримінальної поліції.

З метою запобігання «відмивання» грошей всі фінансові установи у своїй структурі мають спеціальні відділи. Зокрема, у 1993 р. у країні створений «Сектор обробки фінансової інформації», функціональне призначення якого полягає в аналізі (із залученням відповідних експертів) декларацій банків, бірж та інших фінансових інститутів з метою виявлення підозрілих операцій, а також інформації з поліцейських, митних та інших державних органів. Дія закону про «відмивання» грошей поширена на судових виконавців, нотаріусів, внутрішніх та зовнішніх аудиторів, агентів по продажу нерухомості, казино та інкасаторські фірми. Це стало можливим завдяки прийняттю закону про виконання урядового плану дій по боротьбі з організованою злочинністю.

У Греції діє Спеціальний комітет по боротьбі з «відмиванням» грошей. В Ірландії ці обов'язки покладені на два органи: Відділ з розслідування «відмивання» грошей; Бюро по злочинних активах.

В Іспанії боротьбу з «відмиванням» грошей ведуть Комісія щодо запобігання «відмиванню» грошей і монетарних порушень як вищий орган, призначений для координації превентивних заходів, спрямованих на боротьбу з «відмиванням» грошей серед різних відомств та спецпідрозділи, призначені для боротьби з «відмиванням» грошей у різних географічних регіонах у рамках Загальнонаціонального поліцейського корпусу і Громадянської гвардії.

У Німеччині ці функції виконують різні органи: податкова поліція, відділи по боротьбі з контрабандою, органи прокуратури, підрозділи кримінальної поліції.

Директива ЄС по боротьбі з відмиванням грошей від країн-учасниць вимагає проведення кредитними і фінансовими інститутами обов'язкової ідентифікації клієнтів. Звичайна вимога ідентифікації поширюється не тільки на фізичних і юридичних осіб, а й на визначене коло операцій. У рамках ЄС створено підрозділ по боротьбі з організованою злочинністю, який запропонував розробити спеціальні заходи по захисту певних професій від впливу організованої злочинності взагалі та рекомендує розширити дію зобов'язань про надання інформації згідно з Директивою про «відмивання» грошей про осіб, які не зайняті у фінансовому секторі.

Закони багатьох країн у зв'язку з вимогою обов'язкової ідентифікації забороняють відкривати анонімні рахунки чи рахунки на пред'явника. Останнім часом Австрія, єдина серед країн ЄС, що дозволяла мати анонімні ощадні книжки, під натиском FATF розробила програму, якою передбачається кілька поетапних кроків по їх скасуванню. Центральний банк Аргентини вимагає від кредитних організацій ідентифікації клієнтів і закриття рахунків, відкритих на фіктивні імена, забороняє оплату великих чеків, випущених на пред'явника.

У США в межах стратегічної програми Міністерства фінансів створено мережу у банках по нагляду за протиправними фінансовими операціями. Крім того, на різні державні органи покладені відповідні повноваження у боротьбі з «відмиванням» «брудних» грошей. Так, митна служба США проводить інформаційно-аналітичну роботу за діяльністю імпортерів, експортерів, брокерів торгових домів, що пов'язані з рухом товарів через митницю. Служба веде спеціальний облік осіб, які одночасно переказують (перевозять) грошові кошти більш як 10 тис. доларів самі, або через інших осіб. Такі записи здійснюються на момент відправлення їх поштою чи перевезення.

Федеральні податкові органи виконують обов'язки щодо перевірки дотримання податкового законодавства суб'єктами фінансово-господарських відносин, а також виявлення нелегальних фінансових потоків, чим безпосередньо займається Національна Податкова Поліція та Служба внутрішніх доходів (СВД). Інформація щодо підозрілих операцій вводиться в комп'ютерну систему та аналізується податковими «агентами».

У межах своєї компетенції щодо протидії «відмиванню» доходів здійснюють свої функції також:

- таємна служба, яка веде облік фактів виготовлення фальшивих грошей, підробки документів та інших аспектів щодо загроз державній безпеці;

- федеральні органи і служби розвідки, що мають різноманітну інформацію, яка може бути отримана від різних органів федерального уряду і в свою чергу надаватися правоохоронним і контролюючим органам;

- Міністерство юстиції, яке в структурі має Управління по боротьбі з наркотиками (УБН), Департамент по посиленню боротьби з фінансовими злочинами, Федеральне Бюро розслідувань (ФБР). ФБР у процесі розслідувань широко використовує техніку проведення таємних операцій, недоступну для інших організацій. Відповідно до правил проведення таємних операцій, методи, які застосовуються в ході розслідування, розглядаються Комітетом з аналізу таємних операцій при розслідуванні кримінальних справ (CUORC), до складу якого входять старші посадові особи Міністерства юстиції;

- Комітет з цінних паперів і бірж (КЦПБ). Співробітниками органу розслідуються порушені справи, пов'язані з цінними паперами. Фахівці КЦПБ здійснюють перевірки осіб та компаній, по які було заявлено до органу як про порушників федеральних законів штатів про цінні папери.

Державні видатки на організацію контролю по «відмиванню брудних» коштів у США на початок 90-х років досягли майже 1 млрд. доларів на рік. Але, як вважають експерти, суми коштів, що надходять до бюджету від припинення або попередження такого виду злочинів, значно перебивають витрати. Слід також відзначити, що спецпідрозділи, які ведуть боротьбу з

«відмиванням» «брудних» коштів, мають прямий доступ до Системи правоохоронного зв'язку Міністерства фінансів, Національної системи правоохоронного дальнього зв'язку, Національного центру кримінальної інформації.

У Великобританії, згідно з Законом про кримінальне правосуддя, в 1987 р. було створено спеціальний правоохоронний орган – Слідче управління з особливо важливих справ по боротьбі з шахрайством (Serious Fraud Office – SFO). SFO володіє правами, які не має жоден правоохоронний орган Великобританії по здійсненню кримінального переслідування. Співробітники SFO мають повноваження по порушенню кримінальних справ та проведенню слідчих дій, екстраординарні права у процесі збору доказів. Співробітники управління можуть вести допит підозрюваних без дотримання звичайної процедури, передбаченої Законом про поліцію та кримінальних доказах спеціально для справ про шахрайство. SFO має право на конфіскацію документів та інших матеріалів, що відносяться до справи. Такі права та повноваження дозволяють цьому органу отримувати докази, необхідні по справі.

У січні 1998 р. Парламентом Фінляндії схвалено Закон «Про заходи, спрямовані на боротьбу з легалізацією злочинних капіталів». Відповідно до цього закону фінансові та банківські структури зобов'язані повідомляти спеціальні підрозділи Національного бюро розслідувань (НБР) про проведені фінансові операції. Відповідно нормам закону сторона зобов'язана інформувати НБР про підозріле походження майна, включеного до трансакції, має встановити особу клієнта, яка при проведенні регулярних операцій перевищує 15 тис. євро. Мінімальна сума, що підлягає контролю, становить 90 тис. фінських марок (близько 12 тис. доларів). Страхові компанії зобов'язані повідомляти про операції у разі, якщо страхова премія перевищує 15 тис. фінських марок (близько 3 тис. доларів). Встановлення особи клієнта фінансових організацій здійснюється і щодо тих, хто одержує виграші, робить ставки в казино, бере участь у парі в грі на тоталізаторі, коли значення валютної ставки під час проведення однієї або кількох взаємозалежних операцій перевищує 3 тис. євро або 18 тис. фінських марок (близько 3,5 тис. доларів). Незважаючи на всі умови комерційної та банківської таємниці, після запиту НБР банки та інші фінансові установи, а також приватні особи, зобов'язані безкоштовно надати будь-яку інформацію і документи, необхідні для виявлення фактів «відмивання брудних» грошей.

З метою протидії «відмиванню» коштів Україна також вживає відповідних заходів міжнародного і національного характеру. Зокрема, ратифіковано кілька міжнародних конвенцій: Європейську конвенцію 1959 р. «Про взаємну правову допомогу по кримінальних справах», Європейську конвенцію 1957 р. «Про видачу», Конвенцію Організації Об'єднаних Націй 1990 р. «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом».

Після ратифікації (1997 р.) Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, в Україні прийнято нормативні акти, які певною мірою стосуються питань відмивання незаконних коштів. Насамперед, це Закон України «Про банки і банківську діяльність», Укази Президента України «Про заходи щодо легалізації фізичними особами доходів, з яких не сплачено податки» від 31 березня 2000 р., «Про додаткові заходи щодо посилення боротьби з приховуванням неоподаткованих доходів, а також відмивання доходів, одержаних незаконним шляхом» від 22 червня 2000 р., «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 січня 2001 р., «Про заходи щодо детінізації економіки» від 20 березня 2001 р.

Указом Президента України «Про заходи щодо запобігання легалізації («відмиванню») доходів, одержаних злочинним шляхом» від 10.12.2001 р. №1199/2001 на період до прийняття відповідного законодавчого акта запроваджувався обов'язковий фінансовий контроль за всіма фінансовими операціями, що визначені законом як значні або сумнівні та здійснюються на території України фізичними і юридичними особами.

На початку 2002 р. постановою Кабінету Міністрів України від 10.01.2002 р. № 35 було утворено Державний департамент фінансового моніторингу (ДДФМ).

У квітні цього самого року НБУ своєю постановою № 164 затвердив методичні рекомендації для банків України з розробки програм протидії легалізації грошей, отриманих злочинним шляхом. Вони включають 15 ознак, що можуть вказувати на «відмивання» грошей. Насамперед, це немотивована відмова клієнта у наданні відомостей про себе, або від більш вигідних умов при банківських операціях; явна невідповідність операцій, що проводяться клієнтом, профілю його діяльності; відсутність економічного змісту в операціях клієнта тощо .

Кабінет Міністрів України і НБУ постановою від 15.05.2002 р. № 678 затвердили програму протидії легалізації («відмиванню») доходів, отриманих злочинним шляхом, на 2002 р. Основною метою програми, що включала 27 заходів, було створення ефективної системи протидії легалізації («відмиванню») злочинних доходів.

Порядок визначення критеріїв віднесення фінансових операцій до сумнівних та незвичних регламентувався постановою Кабінету Міністрів України від 29.05.2002 р. № 700.

28.11.2002 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», який визначає:

- систему і суб'єктів фінансового моніторингу;
- порядок ідентифікації осіб, що здійснюють фінансові операції;
- право суб'єкта первинного фінансового моніторингу відмовитися від забезпечення здійснення фінансової операції;
- порядок надання інформації про фінансову операцію, взяття на облік фінансової операції, що підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу;
- повноваження центральних органів виконавчої влади та НБУ з питань фінансового моніторингу;
- фінансові операції, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу.

У лютому 2003 р. ВРУ прийняла новий Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України», яким дано визначення поняття цього діяння.

Законом регулюються відносини у сфері запобігання та протидії запровадженню до легального обігу «брудних» грошей і спрямований на боротьбу з фінансовими зловживаннями.

4 квітня 2003 р. Верховна рада України внесла зміни у ст. 209 КК України і дала нове визначення самого поняття легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Це вчинення фінансової операції чи укладення угоди з коштами або іншим майном, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації доходів, а також вчинення дій, спрямованих на приховання чи маскування незаконного походження таких коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, а також одержаних внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів.

Принципове значення має також визначення системи та суб'єктів фінансового моніторингу. Статтю 4 Закону передбачається два рівні фінансового моніторингу: первинний та державний.

До суб'єктів первинного моніторингу закон, зокрема відносить:

- банки, страхові та інші фінансові установи;
- платіжні організації, члени платіжних систем, еквайрінгові та клірингові установи;
- товарні, фондові та інші біржі;
- професійні учасники ринку цінних паперів;
- інститут спільного інвестування;

- гральні заклади, ломбарди;
- інші юридичні особи, які відповідно до законодавства здійснюють фінансові операції.

До суб'єктів державного фінансового моніторингу відносяться:

- центральні органи виконавчої влади;
- Національний банк України;
- спеціально уповноважений орган виконавчої влади – урядовий орган державного управління.

Законом також встановлюються правила ідентифікації осіб, що здійснюють фінансові операції і порядок надання інформації про такі операції. Встановлю перелік фінансових операцій, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу. Це операції на суму, яка при безготівкових розрахунках дорівнює чи перевищує 300 тис. грн., а при розрахунках готівкою дорівнює чи перевищує 100 тис. грн.

Фінансовому моніторингу підлягають і перекази грошових коштів на анонімні (номерні) рахунки за кордон та із-за кордону та багато інших фінансових операцій, перелік яких зроблено у ст. II Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом». Чітко окреслені завдання, функції та права спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу – урядового органу державного управління, який діє у складі Міністерства фінансів України.

Передбачені також механізми міжнародного співтовариства у запобіганні та протидії легалізації доходів і фінансуванню тероризму. Центральним органом, на який покладаються повноваження щодо здійснення такого співтовариства, є Міністерство юстиції України – щодо судових рішень, які стосуються конфіскації доходів, і Генеральна прокуратура України – щодо вчинення процесуальних дій під час розслідування кримінальних справ.

Встановлена також відповідальність за порушення вимог цього закону (ст. 17). Такі особи несуть кримінальну, адміністративну та цивільно-правову відповідальність. Вони можуть бути позбавлені права проводити певні види діяльності згідно із законодавством або бути ліквідованими за рішенням суду. Може також застосовуватись штраф у розмірі до 1 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Але й цей закон зі змінами багато фахівців вважають недоступним. В.М. Попович пропонує доповнити КК статтями «Емісія фіктивних грошових коштів», «Використання фіктивних грошових коштів», «Псевдопідприємницька діяльність», а також встановити відповідальність за діяння, що безпосередньо сприяють «відмиванню» доходів, одержаних незаконним шляхом: ухилення посадових осіб від створення на підприємстві, в організації чи установі механізму перевірки джерел походження доходів; порушення порядку оформлення, ідентифікації та строків збереження фінансово-господарських документів; ухилення від ідентифікації осіб при вступі з ними у ділові стосунки; неповідомлення уповноважених органів про сумнівні та особливо великі операції; ухилення від надання фінансово-господарських документів .

Але в цілому сьогодні нормативна база України щодо попередження і викриття злочинів, пов'язаних з «відмиванням» «брудних» грошей дозволяє вести активну і ефективну боротьбу з цим явищем. Це:

- Закон України «Про ратифікацію Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 рік» від 17.12.1997 р. №738/97-ВР.
- Закон України «Про Кримінальний кодекс України» від 05.04.2001 р. № 2341-III.

- Закон України «Про запобігання та протидію легалізації(відмиванню) доходів, одержуваних злочинним шляхом» від 28.11.2002 р. № 249-IV, із змінами, внесеними згідно із законами від 24.12.2002 №345-IV і від 06.02.2003 р. № 485-IV.

- Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» від 16.01.2003 р. № 430-IV.

- Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III.

- Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р. № 2664-III.

- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України з питань запобігання використанню банків та інших фінансових установ з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 06.02.2003 р. №485-IV.

- Кодекс України про адміністративні правопорушення.

- Постанова Верховної Ради України «Про ратифікацію Конвенції ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин» від 25.04.1991 р. № 1000-XII.

- Указ Президента України «Про заходи щодо легалізації фізичними особами доходів, з яких не сплачено податки» від 31.03.2000 р. №552/2000.

До суб'єктів державного фінансового моніторингу законодавство України відносить:

- Державний департамент фінансового моніторингу;

- Управління методологічного і нормативно-організаційного забезпечення фінансового моніторингу НБУ;

- Відділ з фінансового моніторингу Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг;

- ДКЦПФР.

Суб'єкти первинного моніторингу:

- Комерційні банки, страхові та інші фінансові установи;

- Комісія з питань боротьби з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, при АУБ;

- Платіжні організації, члени платіжних систем, еквайрингові та клірингові установи;

- Товарні, фондові та інші біржі;

- Професійні учасники ринку цінних паперів;

- Інститути спільного інвестування;

- Гральні заклади, ломбарди, юридичні особи, які проводять будь-які лотереї;

- Підприємства, організації, які здійснюють управління інвестиційними фондами чи недержавними пенсійними фондами;

- Підприємства і об'єднання зв'язку, інші некредитні організації, які здійснюють переказ грошових коштів;

- Інші юридичні особи, які відповідно до законодавства здійснюють фінансові операції.

Інші структури, задіяні у сфері боротьби з «відмиванням» грошей:

- МВС України;

- СБУ;

- Департамент боротьби з «відмиванням» доходів, отриманих злочинним шляхом, ДПАУ;

- Управління з нагляду за розслідуванням кримінальних справ стосовно «відмивання» «брудних» коштів Генеральної прокуратури України;

- Державний комітет у справах охорони державного кордону України;

- Державна митна служба України;

- Головне контрольно-ревізійне управління України;

- Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю;

- Міжвідомча робоча група з дослідження методів та тенденцій у «відмиванні» доходів, одержаних злочинним шляхом (представники Держфінмоніторингу, ДПАУ, МВС, Держкомісії з регулювання ринків фінансових послуг, ДКЦПФР, СБУ, Мін'юсту, МЗС, Мінекономіки та з питань європейської інтеграції, Держмитслужби, Секретаріату Кабінету Міністрів, Адміністрації Президента, НБУ, Генпрокуратури, експерти з фінансових питань);

- Міністерство юстиції України;

- Міністерство закордонних справ України.

Ці заходи суттєво вплинули на стан боротьби з «відмиванням» «брудних» грошей в Україні. За даними Департаменту інформаційних технологій МВС України, наприклад, у першому півріччі 2004 р. правоохоронними органами виявлено і розслідувано таких злочинів проведена значна робота по виявленню і розслідуванню таких злочинів (див. табл.):

Але це тільки те, що виявлено правоохоронними органами. Реально «відмивання» грошей в Україні має значно більші масштаби. За оцінками ДПАУ, у державі щорічно «відмивається» близько 4 млрд. доларів, причому 90 % грошей, що «відмиваються», – чесно зароблені гроші, але приховані від оподаткування. Близько 5 – 6% – це гроші від контрабанди, нелегальної торгівлі алкогольною і тютюною продукцією, 4 – 5 % – це «відмиті» гроші, що отримано від торгівлі наркотиками, зброєю, від проституції та ін. .

Таким чином, вивчення міжнародного досвіду боротьби з відмиванням грошей дає можливість констатувати, що ця проблема почала поступово вирішуватись в Україні.

За результатами аналізу законодавства зарубіжних країн, науковими і практичними працівниками сьогодні більш-менш чітко окреслено коло проблемних питань національного характеру, від вирішення яких залежить ефективність протидії цьому негативному явищу, а також рівень взаємодії правоохоронних органів, фінансових і банківських структур різних країн та узгоджених процедур попередження, розслідування і покарання за злочини відповідної категорії. На думку О.І. Барановського, цьому сприятимуть такі додаткові заходи :

- запровадження чітких правил обміну іноземної валюти, обмеження використання готівки, посилення нагляду за офшорним сектором економіки;
- створення електронного архіву міжнародних грошових переказів;
- виявлення суб'єктів відмивання грошей;
- запровадження міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та механізмів контролю за їх дотриманням;
- обмін інформацією між прокуратурами різних країн про людей і організації, що підозрюються в причетності до організованої злочинності і «відмивання» грошей, які мають кримінальне походження;
- блокування підозрілих банківських активів;
- судові прецеденти розгляду справ щодо «відмивання» грошей;
- проведення спеціальних наукових досліджень щодо «відмивання» грошей;
- пропагандистське забезпечення, спрямоване на значне скорочення тіньового бізнесу;
- прийняття відповідних міжнародних і національних нормативно-правових актів;
- укладання дво- і багатосторонніх угод (договорів) про правову допомогу у боротьбі з «відмиванням» «брудних» грошей;
- розробка міжнародних програм протидії «відмиванню» грошей;
- прийняття відповідних документів міжнародними економічними, фінансовими, політичними і правоохоронними організаціями, економічними союзами;
- створення спеціальних міжнародних і національних правових і силових структур;
- запровадження зобов'язань щодо збирання і передачі спеціальної інформації компетентним органам;
- запровадження чітких правил обміну іноземної валюти;
- посилення нагляду за офшорним сектором економіки;
- дотримання окремими країнами міжнародних стандартів у сфері боротьби з «відмиванням» грошей;
- розширення програми навчання відповідних фахівців банківської сфери, правоохоронних органів тощо;
- публікація «чорного» списку країн, які потурають «відмиванню» грошей на своїй території.

Разом з тим, розробка та прийняття узгоджених процедур попередження окремих видів злочинів, боротьба з якими відноситься до міжнародних пріоритетів, може набути необхідного рівня ефективності лише за умов прийняття спеціальних міждержавних договорів боротьби зі злочинністю, що мають статус нормативного правового акта.

На рівень протидії цьому явищу впливає і відсутність ефективної системи підготовки фахівців, які володіють технологіями виявлення розслідування злочинів, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) незаконних доходів, включаючи навички пошуку та ідентифікації коштів, розміщених в офшорних зонах.

Ефективна і змістовна боротьба з відмиванням «брудних» грошей неможлива і без з'ясування контролюючими і правоохоронними органами форм і методів, які криміналітет використовує і здійснює ці операції.

У розвинутих європейських країнах, США, Канаді, Японії накопичений значний досвід з цього питання, він постійно аналізується, узагальнюється і на його базі розробляються нові заходи протидії поширенню найбільш вживаних способів «відмивання» грошей.

19 – 20 листопада 1997 р. у Парижі відбулася зустріч експертів 23 найбільш розвинутих країни, на якій були проаналізовані нові методи «відмивання» брудних грошей та розроблені заходи протидії. На зустрічі констатовалось, що торгівля наркотиками, фінансові злочини, сигаретна та алкогольна контрабанда продовжують залишатися основними джерелами нелегальних надходжень. Наголошувалось на лихварстві, інвестиційному та ПДВ шахрайстві, підробках рахунків, фінансовому шахрайстві. Відзначалось переміщення деяких видів діяльності по відмиванню грошей з традиційного фінансового сектора в нефінансові професії та підприємства.

Висловлювалася думка, що одним з найпростіших методів «відмивання» коштів є переказ незаконних коштів через кілька банків з метою замести сліди та джерела походження коштів. Іншим методом є проведення переказів з великої кількості банківських рахунків на основний збиральний рахунок, який часто знаходиться за кордоном у офшорному фінансовому центрі. При використанні цієї методики ефективність сучасних заходів проти відмивання грошей є сумнівною: для отримання відповідної інформації щодо міжнародних електронних переказів, зроблених за один день, службам розшуку доводиться чекати на результати розслідування міжнародної комісії у середньому два роки.

Як серйозна розглядалась проблема відмивання грошей у секторі грошових переказів. Перший підхід полягав у тому, щоб підпорядкувати діяльність компаній по переказу коштів законодавству по відмиванню грошей (як це зроблено в Австралії, Бельгії та Німеччині).

Зважаючи на прийняття у багатьох країнах спеціального законодавства для запобігання проведенню операцій по відмиванню грошей через банківську систему, кримінальні структури все частіше звертаються до послуг небанківського та нефінансового секторів здійснення операцій по відмиванню грошей нетрадиційними способами (продаж автомобілів, моторних човнів та нерухомості, бухгалтери та адвокати, лотереї, казино тощо).

Новою формою відмивання брудних грошей стали казино та ігровий бізнес. Казино є місцем першого етапу процесу відмивання, тобто перетворення відмитих коштів із банкнот (обігової валюти) на чеки (банківські гроші). На практиці метод полягає у купівлі фішок за готівку і потім вимозі на сплату чеком, що компенсується з рахунку казино. Система може стати ще більш темною, якщо використовувати ланцюжок казино із установами у різних країнах. На відміну від вимоги на сплату чеком, купленим за готівку, азартний гравець говорить, що він подорожуватиме до іншої країни і просить, щоб йому зробили кредит тут, а потім вилучає його у вигляді чеку в певний час.

Свої особливості «відмивання» «брудних» грошей мають місце у Центральній і Східній Європі. Найбільша складність з коштами, що пов'язані з фізичними особами чи фірмами в країнах Центральної і Східної Європи, полягає у з'ясуванні джерела цих коштів, що часто буває неможливо. Відмічено часте використання деякими громадянами цих країн майстерно підроблених ідентифікаційних паперів, призначених для строгого застосування принципів ідентифікування клієнтів у фінансових установах. Окрім того, для зміни ідентичності або забезпечення множинної ідентичності часто застосовується транскрипція з кирилиці на латину. Часті випадки подвійної національності (наприклад, росіянин-грек або росіянин-ізраїльтянин), при цьому є однаковою можливістю для приховування дійсної ідентифікації. Вірмени чи грузини називаються греками.

«Відмивання» незаконно здобутих коштів все частіше пов'язується з офшорними зонами. Сам по собі офшор – річ абсолютно законна. У світовій практиці такі зони використовуються для мінімізації податків, в основному, у зовнішньоекономічній діяльності, коли до схеми купівлі-продажу між реальним продавцем і дійсним покупцем підключається фірма-посередник – «офшорна» (компанія, зареєстрована у країні з податковими пільгами), через рахунок якої проходять кошти, і велика (чи вся) частина прибутку залишається в неї.

Законодавством України не дозволяється громадянам і юридичним особам відкривати рахунки у закордонних банках без індивідуальної ліцензії НБУ, крім випадків постійного проживання громадян за межами України.

Як правило, законодавство різних країн, які надають пільги для офшорного бізнесу, визначають офшорну компанію як компанію, яка має такі ознаки:

- управління компанією здійснюється за кордоном;
- керівник, а в деяких випадках власники компаній, повинні бути нерезидентами у державі реєстрації;
- найважливіший критерій – компанія зобов'язана здійснювати свою діяльність тільки поза державою реєстрації і не мати жодних джерел прибутків на її території, а також не укладати будь-яких угод з місцевими фізичними чи юридичними особами.

Однак останнім часом багато розвинутих держав світу ввели до свого законодавства певні поправки, обмежуючи контакти з компаніями так званої податкової гавані або вимагаючи детальної інформації про угоди з ними. В Україні цей процес має свої особливості. Відсутність законодавчо закріпленого переліку офшорних зон, неможливість здійснення контролю за міжнародними трансакціями, можливість відкриття та функціонування анонімних валютних рахунків призвели до того, що, за оцінками експертів, близько половини іноземних інвестувань мали нелегальне походження. За даними Європейського банку реконструкції та розвитку, обсяг незаконно вивезених з України капіталів сягає 40 % від річного обігового капіталу. Прибутки від тіньової економіки, за деякими оцінками, в окремі роки становили в Україні 1,3 млрд. доларів .

Розвиток офшорної банківської системи також сприяє відмиванню брудних грошей. Окремі банки допомагають своїм клієнтам уникнути податків, оскільки більша частина таких операцій здійснюється цілком законно, адже світове законодавство дозволяє здійснювати операції через офшорні зони на території, де встановлений мінімальний податок на прибуток. Кошти переказуються на рахунки офшорних банків у країнах, де такі рахунки охороняються законом про дотримання банківської таємниці чи де відсутні вимоги про надання відомостей про міжбанківські перекази. Тільки на острові Науру з такою метою створено 36 українських банків та зафіксовано 265 рахунків різних банків України .

Узявши курс на ринкові реформи і раціональну інтеграцію у світове економічне співтовариство, Україна повинна відкрити і свою економіку для взаємодії з міжнародним капіталом. Одним з напрямів цього стало залучення України до світового офшорного бізнесу. Імпорт офшорних послуг

радянськими, а потім українськими резидентами почався із середини 70-х років і сьогодні стрімко наростає.

Офшорним бізнесом вважається будь-яка дозволена законом закордонна комерційна діяльність іноземних резидентів в іноземних валютах з території країн реєстрації офшорних компаній з юридичними і фізичними особами-резидентами інших країн у пільговому реєстраційному, валютному, податковому й адміністративному режимах. Офшорними вважаються і закордонні операції, вчинені офшорними компаніями, зареєстрованими в одній і тій самій країні.

Пільговість офшорного бізнесу пояснюється нульовим або дуже низьким оподаткуванням доходів офшорних компаній, звільненням їх операцій від місцевого валютного контролю, анонімністю власників, конфіденційністю інформації про роботу, спрощеною звітністю і довготривалим гарантійним періодом. Зрозуміла скритність офшорного бізнесу породила багато шкідливих міфів, і це особливо правильно відносно України, що залишається новачком на ринку офшорних послуг, якщо мати на увазі їх експорт.

Тому слід почати з короткої характеристики світового ринку офшорних послуг. Світовий ринок офшорних послуг давно став важливим сектором міжнародних економічних відносин. Сьогодні близько 70 країн і територій пропонують іноземним інвесторам свої пакети офшорних послуг. У 90-і роки список офшорних зон поповнився такими країнами і територіями як Антигуа, Беліз, Гренада, Домініка, Інгуетія, Канарські острови, Лабуан, Маврикій, Мадейра, Маршалові, Сейшельські острови та ін.

У світовому офшорному бізнесі сконцентровані великі суми космополітичного капіталу, що втратили зв'язки з країнами свого походження. Наприкінці 80-х років вважалося, що офшорні компанії контролюють близько 500 млрд. доларів, але вже на початку 90-х років ця сума подвоїлася й оцінювалася в 1 трлн. доларів. До кінця 1996 р. сукупний капітал офшорних компаній збільшився до 4 – 5 трлн. доларів, а у 1997 р. він виріс ще на 20 % і тепер становить близько 6 трлн. доларів. Вважається, що сьогодні від 1/3 до 1/2 світового обороту капіталу проходить каналами офшорного бізнесу.

Стрімко розширюється сфера застосування офшорних схем і технологій. Традиційними галузями світового офшорного бізнесу вважаються товарна зовнішня торгівля, банківська і страхова справа, морські перевезення. Останні 15 – 20 років відзначені швидким впровадженням офшорних послуг у сфері угод з нерухомістю та інтелектуальною власністю, авіаційних перевезень, управлінських консультаційних, фінансових, трастових, науково-технічних, інформаційних, імміграційних, видавничих і туристичних послуг. Закордонні офшорні центри роблять і пропонують інвесторам-нерезидентам нові послуги. Наочним прикладом є індустрія по заснуванню, реєстрації і поточному обслуговуванню офшорних компаній, що зайняла свою нішу у світовому офшорному бізнесі.

Стійкий попит на офшорні послуги пред'являють як державні, так і приватні організації і компанії. Офшорними технологіями користуються транснаціональні корпорації виробничого і сервісного профілю, середні і малі компанії, особи, усілякі фонди і благодійні організації, що оперують великими фінансовими ресурсами. З початком ринкових реформ у колишніх соціалістичних країнах до світового офшорного бізнесу включилися сотні тисяч підприємців з колишнього Радянського Союзу, в тому числі й України.

Відношення розвинутих країн до світового офшорного бізнесу залишається, однак, дуже суперечливим. З одного боку, уряд не може погодитися з ослабленням національної бази оподаткування доходів і майна, ні з «відпливом» капіталів резидентів за кордон і тому всіма доступними методами контролю способами перешкоджає операціям місцевих і закордонних офшорних компаній зі своєї території. Проте урядові захисні міри не мають вирішального успіху, резиденти і нерезиденти легко обходять численні заборони й обмеження місцевої влади у сфері оподаткування, валютного контролю і руху капіталу. З іншого боку, навіть Великобританія, США,

Швейцарія, Нідерланди, Люксембург, Монако, Ліхтенштейн, Іспанія і Португалія, не говорячи вже про слабозвинуті країни, на своїй території чи її частині надають офшорні пільги інвесторам-нерезидентам. Світовий офшорний бізнес уже багато років демонструє піднесення, близьке до буму.

Чим же приваблює офшорний бізнес кримінальні структури? Офшорні центри і зони приваблюють їх саме тим, що забезпечують повну секретність та автономність від національного фінансового контролю учасників банківських операцій. В офшорних банківських центрах свобода від первинного фінансового контролю надається не тільки для операцій в іноземній валюті і не тільки іноземним постачальникам та вкладникам. Там можуть бути дозволені й операції з місцевою валютою, але на офшорній основі, тобто тільки з нерезидентами (наприклад, в офшорній банківській зоні Нью-Йорку дозволені операції з доларами, але тільки для нерезидентів). Таким чином, весь офшорний ринок засновано на ухиленні від національного фінансового контролю специфічної «валюти» на ринку офшорного депозиту.

Існування спеціальних законів про секретність не дозволяють ні властям офшорних зон, ні зареєстрованим там компаніям та банкам відповідати на запити будь-яких іноземних чи місцевих властей про розміри та походження залучених ними або інвестованих у них фінансових і валютних ресурсів .

Раціональна інтеграція української економіки у світове господарство неможлива без її активного включення до міжнародного руху підприємницьких капіталів, у тому числі й без освоєння нею технологій і схем офшорного бізнесу. Активна участь будь-якої країни в офшорному бізнесі виражається в заснуванні офшорних центрів під її юрисдикцією, створенні її резидентами мережі офшорних компаній за рубежом, а ще краще у комбінованому використанні послуг її власних офшорних центрів і мережі офшорних компаній для експорту вітчизняних товарів і послуг. Пасивна участь країни в офшорному бізнесі звичайно виявляється в слабко контрольованих операціях закордонних офшорних компаній на її ринку й у її зовнішньоекономічних зв'язках.

Сьогоднішня Україна з її «прозорими» кордонами, недосконалим митним, валютним, банківським і імміграційним контролем стала винятково комфортною зоною для закордонних офшорних компаній. Їх комерційна робота на українському ринку обертається для нашої країни великими утратами від недобору податкових і валютних надходжень і масовим впливом капіталу за кордон. Кризові явища української економіки і тягар податків створили і підтримують стійкі мотиви для втечі капіталу за кордон, але не тільки капіталу.

Наочним прикладом може бути чорноморське пароплавство, яке понесло величезні збитки від масової реєстрації українських судів у закордонних гаванях. З 350 зареєстрованих на початку 90-х років суден в Україні сьогодні залишилось менше одного десятка. Всі інші значаться у відкритих морських реєстрах Ліберії, Кіпру, Багамських та інших островів, які входять до так званої офшорної зони.

Тому сьогодні гальмування і припинення втечі капіталу, у тому числі за посередництвом офшорних компаній з українським та іноземним капіталом, а також забезпечення репатріації летучого українського капіталу додому стали проблемами вищого рангу в економічній політиці України. При вмілому вирішенні цих проблем можна розраховувати на швидке погашення зовнішнього боргу, зниження потреб у залученні іноземного капіталу, розв'язання проблеми неплатежів, поживлення інвестиційного процесу і структурну перебудову економіки, розширення бази оподаткування і ріст податкових надходжень до бюджету.

Важливе практичне значення має співробітництво держав у виявленні і розслідуванні злочинів, пов'язаних з легалізацією доходів, здобутих незаконним шляхом. Практика правоохоронних органів різних держав свідчить, що легалізація коштів та іншого майна, здобутих незаконним способом, здійснюється, як правило, на території кількох країн, тому успіх розкриття цього злочину

багато у чому залежить від правильно організованого міжнародного співробітництва в даній сфері. У зв'язку з цим ознайомимося з деякими найбільш важливими, на нашу думку, аспектами цієї проблеми.

Правовою основою здійснення кримінально-процесуальних і розшукових дій у сфері протидії легалізації («відмивання») незаконно здобутих доходів є дво- чи багатосторонні договори про надання правової допомоги, а також міждержавні, міжурядові і міжвідомчі угоди про взаємодію у боротьбі зі злочинністю.

Одним з найважливіших міжнародно-правових актів у сфері боротьби з цим явищем є «Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин», прийнята Конференцією ООН 19 грудня 1988 р. У ній продеклароване сприяння співробітництву між державами, для того, щоб вони могли більш ефективно вирішувати різні проблеми незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, що має міжнародний характер, у тому числі і пов'язані з легалізацією незаконних доходів. Її учасниками є всі держави Співдружності, і тому вона застосовна для співробітництва при проведенні погоджених заходів з метою виявлення незаконного виробництва й обороту наркотичних засобів і психотропних речовин, незаконного обігу доходів, одержуваних від злочинної діяльності, пов'язаної з наркотиками, а також з метою правової допомоги і видачі злочинців. Держави здійснюють свої зобов'язання по цій Конвенції відповідно до основних положень внутрішніх законодавчих систем на основі принципів суверенної рівності і територіальної цілісності держав і принципом невтручання у внутрішні справи інших держав. При цьому особливо обумовлюється, що жодна держава не здійснює на території іншої держави функцій, що входять винятково до компетенції органів цієї держави відповідно до її національного законодавства.

У ст. 5 Конвенції закріплений надзвичайно важливий принцип, відповідно до якого позбавлення злочинців можливості розпоряджатися отриманими ними від злочинної діяльності доходами, є одним з ефективних методів боротьби зі злочинністю. У зв'язку з цим кримінальне законодавство держав – учасників цієї Конвенції: Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Росії, Туркменістану й Узбекистану й України передбачає як кримінальну відповідальність за легалізацію («відмивання») доходів від злочинної діяльності, так і конфіскацію доходів, отриманих у результаті здійснення злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків. Після одержання прохання, спрямованого на підставі ст. 5 Конвенції іншій державі, під юрисдикцію якої підпадає зазначене правопорушення, країна, на території якої знаходяться ці доходи, власність, або будь-які інші предмети:

- подає запит своїм компетентним органам з метою одержання постанови про конфіскацію і, у випадку винесення такої постанови, приводить його у виконання;
- передає своїм компетентним органам постанову про конфіскацію, видану запитуючою Стороною з метою її виконання в тому обсязі, який зазначений у проханні, і тією мірою, у якій вона відноситься до доходів, що знаходяться на території запитуваної Сторони, власності, чи засобам будь-яким іншим предметам.

Причому сторона, що конфіскувала доходи чи власність, розпоряджається ними у згідно зі своїм національним законодавством і адміністративними процедурами.

Велика увага в Конвенції приділяється питанням видачі осіб для притягнення до кримінальної відповідальності. Цьому присвячена ст. 6 Конвенції. Разом з тим слід враховувати, що кілька держав Співдружності на підставі відповідних положень Конституцій, своїх громадян, що скоїли злочини на території іноземної держави, не видають. У цьому випадку особа притягується до кримінальної відповідальності відповідно до норм національного законодавства.

Центральним у Конвенції є питання про взаємну юридичну допомогу. У зв'язку з цим у Конвенції підкреслюється, що Сторони надають один одному найсприятливішу взаємну юридичну допомогу

в розслідуванні, кримінальному переслідуванні і судовому розгляді справи, що стосуються злочинів, зазначених у Конвенції. Взаємна юридична допомога може запитуватися з метою:

- збору доказів;
- ознайомлення з матеріалами судового розгляду справи;
- результатів обшуків і арештів;
- огляду предметів і місць події злочину;
- надання інформації і доказів;
- надання оригіналів чи засвідчених копій відповідних документів і матеріалів, включаючи банківські, фінансові, фірмові чи комерційні документи;
- визначення доходів, власності, засобів чи інших речей для доказування події злочину.

Сторони можуть надавати один одному будь-яку іншу форму взаємної юридичної допомоги, що дозволяються національним законодавством запитуваної Сторони.

Слід також зазначити, що на території держав Співдружності здійснювати слідчі дії й оперативно-розшукові заходи можуть лише співробітники правоохоронних органів держави, на території якої виконуються ці дії. Уряд України вніс у парламент черговий законопроект «Про легалізацію прибутків фізичних осіб, з яких не виплачені податки (обов'язкові платежі) до бюджету і державні цільові фонди. Але закон і досі не прийнятий.

При розробці національних механізмів протидії «відмиванню» коштів слід враховувати і вимоги «Конвенції ООН проти корупції» від 31 жовтня 2003 р., статтею 14 якої проголошується:

1.- Кожна держава-учасник:

а) встановлює всеосяжний внутрішній режим регулювання і нагляду у відношенні банків і небанківських фінансових утворень, в тому числі фізичних чи юридичних осіб, що надають офіційні чи неофіційні послуги в зв'язку з передачею коштів чи цінностей, а також, у належних випадках, інших органів, що є особливо вразливими з погляду відмивання коштів, у межах своєї компетенції, з метою недопущення і виявлення всіх форм відмивання коштів, причому такий режим ґрунтується в першу чергу на вимогах щодо ідентифікації особистості клієнта, і в належних випадках, власника-беніфеціара, ведення звітності і надання повідомлень про підозрілі угоди;

б) забезпечує, щоб адміністративні, регулюючі, правоохоронні й інші органи, що ведуть боротьбу з «відмиванням» коштів, і судові органи були здатні здійснювати співробітництво й обмін інформацією на національному і міжнародному рівнях на умовах, що встановлюються його внутрішнім законодавством, і з цією метою розглядає питання про заснування підрозділу по фінансовій оперативній інформації, що діятиме як національний центр для збору, аналізу і поширення інформації, що стосується можливих випадків відмивання коштів.

2.- Держави-учасники розглядають питання про застосування практично можливих заходів для виявлення переміщення наявних коштів і відповідних оборотних інструментів через їхні кордони і контроль за таким переміщенням за умови дотримання гарантій, спрямованих на забезпечення належного використання інформації, і не створюючи жодних перешкод переміщенню законного капіталу. Такі заходи можуть включати вимоги про те, щоб фізичні особи і комерційні підприємства повідомляли про транскордонні перекази значних обсягів наявних коштів і передачі відповідних оборотних інструментів.

3.- Держави-учасники розглядають питання про застосування належних і практично можливих мір для встановлення вимоги про те, щоб фінансові утворення, включаючи утворення по переказу коштів:

- Включали до формулярів для електронного переказу засобів і пов'язані з ними повідомлення, точну і змістовну інформацію про відправника;
- Зберігали таку інформацію в усьому ланцюжку здійснення платежу;
- Проводили поглиблену перевірку передачі засобів у випадку відсутності повної інформації про відправника.

5. Вплив світових глобалізаційних процесів на стан і динаміку економічної злочинності в Україні

На стан і динаміку економічних правопорушень за останні роки все більше впливають світові глобалізаційні процеси. Під феноменом «глобалізація» більшість дослідників розуміє, насамперед:

- ступінь економічної та фінансової інтеграції держав, тобто рівень міжнародної торгівлі інвестицій;
- персональні контакти людей – міжнародні поїздки і туризм, обсяг міжнародних телефонних переговорів, поштових переказів тощо;
- технології – рівень використання у державі мережі Інтернет, Інтернет-сервісів;
- ступінь включення країни до міжнародного політичного співробітництва-членство у різних міжнародних і регіональних організаціях .

Українські експерти до переліку елементів глобалізації, крім зазначеного, обґрунтовано включають також інтеграціоналізацію господарського життя; міжнародний поділ праці; інтеграцію ринків капіталу та робочої сили; розвиток міждержавних транспортних мереж; формування світового ринку знань та інтелектуальних продуктів; інтеграцію валютних ринків і виникнення ринку ЄВРО .

Україна, безумовно, також демонструє тенденцію до економічної і політичної інтеграції, насамперед з розвинутими європейськими країнами. За даними рейтингу, 62 найбільш розвинуті країни, які забезпечують 90 % світової економіки, наша держава посідає 42-е місце, а за рівнем включення до світової економіки – 35-у позицію. Водночас зазначимо, що до першої п'ятірки увійшли Ірландія, Швейцарія, Швеція, Сінгапур і Нідерланди. Велика Британія посідає дев'яте місце, за нею йдуть Фінляндія, США, Франція. Проте Японія посідає лише 35-е місце, Росія – 45-е, Китай – 51-у позицію . Безумовно цей процес незворотній.

Вплив глобалізації і надалі поширюватиметься фактично на всі сторони внутрішнього і зовнішнього життя кожної країни, при чому не завжди позитивний. На XXI конгресі Соцінтерну, який відбувся 8 – 11 листопада 1999 р. у Парижі, була дана гостра негативна оцінка процесу глобалізації, висловлена глибока стурбованість його безконтрольністю, формами і методами проведення, наслідком чого може стати подальше поглиблення бідності одних держав і збагачення інших, що в свою чергу стимулює глобальну злочинність, кризові явища в економіці і політиці, інших сферах суспільного життя. Тому виникає питання: це шанс налагодити всесвітній обмін економічних ресурсів та технологій, відкрити людям нові горизонти професійного і культурного розвитку, обмін ідеями, чи безпардонне втручання постіндустріальних держав в економіку і культуру слабкорозвинутих країн, чи це насилля над природою і ще більша бідність і без того бідних країн та інтернаціоналізація злочинності. Однозначної відповіді на це питання немає. Можна дійти лише одного висновку: глобалізацію неможливо ні зупинити, ні ігнорувати: вона стала наслідком сучасного розвитку цивілізації.

Ідея економічного прогресу, яка була основою модернізації західних суспільств ХХ ст., набула нового змісту. Глобалізаційні процеси як результат розвитку світової економіки, наукового, технічного та інформаційного прогресу, суттєво впливають на соціальну, економічну, політичну та культурну сфери життєдіяльності як окремих суспільств, так і світового співавторства у цілому.

Змінюється структура суспільних відносин, міжнародний аспект стає у них провідним, впливає на їх загальний зміст, стимулює процеси трансформації функцій держав, гармонізації внутрішньодержавного й міжнародного права, узгодження національних правових систем між собою, формування законодавства міжнародних організацій.

Світова правнича наука акцентує увагу на дослідженні правових проблем зазначених процесів, особливостей сутності та змісту державно-правових явищ за умов глобальної інтеграції, сприяє поширенню інноваційних юридичних підходів (запроваджених у праві країн-лідерів) до регулювання суспільних відносин, що виникають у зв'язку з новою парадигмою і практикою розвитку цивілізації. Особливого розвитку набула юридична компаративістика, почали з'являтися фундаментальні праці, які мають важливе науково-методологічне й практичне значення для з'ясування концептуальних підходів формування національних правових систем, певною мірою сприяють рецепції правових норм демократичних самодостатніх держав і міжнародних організацій, у право країн, що йменуються перехідними .

Проте реформа як права, так і правової системи України в цілому, здійснюється надзвичайно мляво. Цей процес занадто обтяжений політичним компонентом. У нормативно-правових актах, що приймаються законодавчими та видаються іншими уповноваженими органами держави одночасно є наявними як авторитарний, так і демократичний аспекти.

Всупереч Угоді про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом від 14 червня 1994 р. зобов'язання щодо приведення вітчизняного законодавства у відповідність з європейськими нормами виконуються лише частково. У січні 2002 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджений план заходів по адаптації законодавства України до законодавства Європейського співтовариства, а відповідна концепція, подана до Верховної Ради України 12 червня 2003 р. ще не прийнята. Досі невідомо, які закони відповідають європейським стандартам, а які ні, які акти і норми імплементовані в Україні, а які на черзі .

На часі перед Україною постала завдання визначитись щодо участі у світових інтеграційних процесах та стратегії подальшого суспільного розвитку. Причому суб'єктивізм і відсутність чітких орієнтирів у її внутрішній і зовнішній політиці, «багатовекторність» та інші недієздатні моделі міжнародного співробітництва зашкодили авторитету держави, поставили офіційну владу перед вибором: або обмежити свої незалежницькі амбіції та погодитись з економічною інтервенцією розвинутих країн на внутрішній ринок, забезпечивши відповідні юридичні гарантії інвестиціям та демократичним інститутам громадянського суспільства, або залишаючись на узбіччі цивілізації, продовжувати маніпулювати суспільною свідомістю, робити спроби «реалізовувати» запозичений у країнах західних демократій суспільний ідеал державності правового та соціального характеру.

Проте з урахуванням детермінованості світової глобальної інтеграції та геополітичного положення України вона не може залишитися осторонь цих процесів. У разі зволікання з визначенням чітких перспектив і шляхів трансформації суспільства, значного відставання правового нормування суспільних відносин, що виникають, вона може бути втягнута в ці процеси «з чорного входу». Саме відсутність відповідних юридичних механізмів дасть можливість тіньовим економіці та капіталам легалізуватись і в обхід суспільним інтересам увійти до світової фінансової системи, орієнтованої на три фінансово-інформаційні центри світу: США, Західну Європу та Японію , що створить додаткові фактори загроз соціальній безпеці перехідного суспільства в Україні.

Водночас слід зазначити, що вітчизняною юридичною наукою недостатньо приділяється уваги дослідженню проблем взаємовпливів, перспектив і наслідків глобалізації на правопорушення в сфері економіки і соціальну безпеку перехідного суспільства в цілому, хоча стає очевидним, що глобалізація разом з позитивними (розвиток комунікативних та інформаційних каналів, розширення обміну товарами та послугами тощо) має негативні аспекти. Стрімкий розвиток світової економіки відбувається при одночасному розповсюдженні бідності, злочинності,

тероризму, деградації всіх природних систем забезпечення життєдіяльності соціуму, розширення зон екологічної та гуманітарної катастроф. Глобалізація прискорила економічні кризові явища навіть у тих країнах, які не так давно вважались заможними. Вона привела до необхідності об'єднання малих країн (зокрема, в Європі) щоб протистояти економічній експансії, а великі (США, Росію, Індію) поставила перед загрозою розпаду. Процеси глобалізації негативно впливають на культуру, духовну сферу, оскільки потужні потоки чужої інформації сприяють витісненню національної культури, розповсюдженню і репродукуванню у суспільній свідомості елементів масової культури. Зокрема, 60 % всього потоку інформації, яка циркулює у комунікаційних каналах світу, припадає на США. Інформаційне маніпулювання розмиває духовні аспекти народу, приводить до його розчинення в інших етносах. Проте до цього часу науковими не пропонується дієвих правових механізмів унеможливлення негативних наслідків глобалізації.

Ідеологією глобалізації є концепція «відмирання держави», «свобода торгівлі і підприємницької діяльності», «невтручання держави в економіку». Ця ідеологія генерується транснаціональними корпораціями. Прибічники глобалізму відкидають концепцію сильної виконавчої влади і державного регулювання економіки Дж. Кейнса, які він розглядав найефективнішими засобами, здатними гарантувати і забезпечити приватну ініціативу. Більш близькими для них є погляди Ф. Хаєка та інших неоконсерваторів щодо обмеження ролі держави в інтересах приватного капіталу, вільного підприємництва та конкуренції. Вони вважають, що втручання держави в економічну сферу обмежує індивідуальну свободу, а її завданням є лише забезпечення правового порядку і недоторканності приватної власності, яка є головною гарантією свободи.

Принцип верховенства права ними тлумачиться не тільки як підкорення виконавчої влади закону, а й як невтручання законодавчої влади у сферу особистої свободи і невідчужуваних прав людини. Однією з головних ознак правової держави вважається верховенство приватного права над публічним і над самою конституцією.

Вважається, що головними суб'єктами економічних відносин повинні бути транснаціональні корпорації, а не національні держави. Саме ці утворення повинні завершити економічну організацію світу з утворенням керівних органів у «головних містах світу». За десять останніх років кількість глобальних транснаціональних корпорацій збільшилась з 7 до 40 тис. з штаб-квартирами у 14 найбільш розвинутих країнах.

Транснаціональними корпораціями, які виробляють одну третину світової промислової продукції і здійснюють 2/3 світової торгівлі, вживаються заходи щодо обмеження економічної ролі держав, які чинять опір глобальній інтеграції, причому для цього використовуються міжнародні фінансові організації: Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Всесвітня торгова організація, тобто під виглядом «інтернаціоналізації економіки та входження до спільноти цивілізованих країн», «залучення до західної систем цінностей» корпораціями здійснюється ослаблення ролі країн, що розвиваються. На шляху до економічного та політичного лідерства у світі транснаціональні компанії чинять тиск на такі держави, обмежують їх суверенітет, про що свідчать події останніх років щодо ліквідації збройних конфліктів (наприклад, Югославія та ін.) без урахування позицій їх учасників. Водночас ними здійснюються намагання щодо послаблення ролі ООН та звеличення ролі НАТО, а також застосування силових методів тиску.

Відомо, що 70 % населення країн з перехідною економікою забезпечує своє існування завдяки сільському господарству. Проте країни-члени Організації з економічного співробітництва та розвитку застосовують до їх продукції імпорتنі тарифи до 40 %, які застосовувались ще в середині минулого століття. Виробництво цукру в Західній Європі вдвічі дорожче, як у Південній Африці, але саме цей європейський продукт витісняє там місцевий.

У 1994 р. Україна подала заявку на вступ до Всесвітньої торгової організації, яка об'єднує 144 країни й на які припадає 91 % торгівлі в світі. Проте за цей час законодавчим та іншими

уповноваженими органами не прийняті відповідні нормативно-правові акти, які б забезпечили регулювання відносин з цією міжнародною організацією і виключали можливі соціальні ризики.

Підраховано, що з виконанням вимог ВТО щодо вступу до цієї організації тільки вітчизняні меблевики втратять 61,7 млн. грн.; автомобілебудівники – 68 млн. грн.; від виконання вимог щодо зменшення мита на імпорт з 25 % до нуля суттєво постраждає державний бюджет .

Негативною особливістю глобальних інтеграційних процесів є фінансові потоки спекулятивного характеру, до яких залучаються кошти тіньової економіки. На фінанси, що обслуговують реальний сектор економіки, припадає лише 10 – 12 % всього обігу світових фінансових ресурсів і тільки 2 – 3 % фінансових угод обслуговують реальний сектор; інші – це торгівля цінними паперами.

Щоденні спекулятивні операції у світі сягають 3 трлн. доларів. Чинником, який сприяє правопорушенням у сфері економіки і загрожує соціальній безпеці перехідних суспільств, є також зростаюча доларизація економіки, що знецінює національні валюти. Доля долара у валютних резервах країн перевищує 60 %, а у забезпеченні товарообігу – 76 % . До того ж за висновками експертів долар забезпечений всього на 46 % і відповідно кризові явища в США можуть призвести до світової кризи.

Обов'язковим атрибутом глобалізації є економічна злочинність, її організовані форми та інтернаціоналізація. За останніх 30 років злочинність у світі виросла в 4 рази, у тому числі в країнах колишнього СРСР, США – у 8 разів, у Великій Британії та Швеції – у 7, у Франції – у 6, у Німеччині – у 4 рази. За даними ООН, наприкінці 90-х років злочинність у світі в середньому зростала на 5 % за рік. За прогнозами спеціалістів на початку третього тисячоліття на планеті щорічно офіційно реєструватиметься 450 – 500 млн. злочинів, а їх фактичне число з урахуванням латентності може бути втричі рази більшим.

Глобалізація соціальних і економічних процесів стала базою і для глобалізації злочинності, роблячи її все більш організованою і транснаціональною. Злочинні угруповання значно швидше, ніж державні інститути, реагують на розвиток комунікацій, на будь-які пом'якшення прикордонного та митного контролю, міждержавних зв'язків. Це проявляється, насамперед, на збільшенні незаконної міграції, торгівлі наркотиками, відмиванні «брудних» коштів. Щорічно транснаціональні злочинні об'єднання незаконно перевозять більше 1 млн. нелегальних мігрантів, а загальний щорічний обсяг операцій у наркобізнесі наприкінці 90-х років становив 500 млрд. доларів США. Всього у світі щорічно відмивається від 500 млрд. до 1,5 трлн. доларів, одержаних незаконним шляхом, а загальний обсяг корупційної діяльності у світі дорівнює 1,5 трлн. доларів на рік, які так чи інакше «відмиваються». До того ж частина цих грошей проходить не тільки через світові фінансові центри, а й через держави, які створились після розпаду СРСР. У зв'язку з цим старі механізми протидії цьому злу спрацьовують недостатньо, виникла потреба пошуку більш ефективних форм взаємодії антитерористичних і антикримінальних сил. Важливим на цьому шляху було і залишається удосконалення національного законодавства (Відомо, скільки часу потрібно і як тяжко проходить у Верховній Раді України закон щодо протидії «відмиванню брудних грошей.)) На цьому шляху слід назвати і пропозицію Росії по створенню Всесвітнього антикримінального та антитерористичного форуму (МААФ), до якого приєдналися 38 країн, у тому числі Австрія, Велика Британія, США, Ізраїль та ін. У багатьох країнах – членах Форуму створені національні фонди.

У цьому напрямі значна робота проведена у країнах СНД, які вже майже десятиріччя взаємодіють у боротьбі з розгулом криміналітету. Правовою оцінкою для їх спільних дій став Договір про співробітництво та ін. У вересні 2004 р. самміт глав-держав СНД в Астані прийняв рішення про створення Ради безпеки для спільної протидії тероризму і організації злочинності.

Десятирічний досвід розбудови незалежної держави в Україні свідчить, що одним з головних чинників загроз соціальній безпеці є економічна злочинність та корупція, криміналізація багатьох сфер суспільного життя. В результаті відсутності відповідних правових механізмів за роки

незалежності у 1991 – 1999 рр. в Україні склалися особливо сприятливі умови для проникнення криміналітету в зовнішньоекономічну діяльність, яка тісно пов'язана з міжнародною виробничою і науково-технічною кооперацією, експортом та імпортом товарів і послуг, виходом підприємств і фірм на зовнішній ринок. Основним нормативним актом, що регулює цей вид діяльності, є Закон «Про зовнішньоекономічну діяльність», згідно з яким зовнішньоекономічна діяльність – це діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами. Поряд з фінансово-кредитною сферою економіки це також є життєво важливою сферою. Враховуючи, що експорт високоліквідної продукції, зокрема, металургійної, хімічної та нафтопереробної промисловості і сільського господарства, постійно зростає і є одним з основних джерел валютних надходжень в Україну, ці напрями зовнішньої торгівлі стали найбільш привабливими для злочинних угруповань, які, користуючись відсутністю належного обліку та контролю за здійсненням експортно-імпортних операцій, можливістю швидкого отримання надприбутків, недосконалістю та постійними змінами чинного законодавства, активно проникають у цю сферу, чим створюють додаткові перешкоди для виходу держави з економічної кризи.

Як засвідчує проведений нами аналіз, у структурі національного ринку України відбуваються небезпечні зрушення у бік зростання спрямованості виробництва на зовнішній ринок. Вітчизняна економіка більш як на 90 % пов'язана із зовнішньоторговельним оборотом, що майже вдвічі вище, як у Німеччині та Великобританії, у 5 разів, ніж в Японії, у 6 разів, як у США. За рахунок експорту в Україні формується близько 50 % ВВП. Надзвичайно висока експортна спрямованість склалась у чорній металургії, де обсяг експорту становить 75,4 % обсягу виробництва, у хімічній і нафтохімічній промисловості – 80,2, деревообробній і целюлозно-паперовій – 62,2, а у таких галузях як кольорова металургія і легка промисловість внаслідок використання давальницької сировини цей показник становить відповідно 103 і 135,7 % обсягу виробництва.

Проблема ускладнюється через невиправдане зростання імпортої залежності внутрішнього ринку, яка за 1997 – 2000 рр. підвищилася з 37 до 47,6 %. Невиправданим є насамперед те, що Україна у великих обсягах імпортує продукцію саме тих галузей, які традиційно вважалися її базовими галузями і де зараз має місце надзвичайно низький рівень використання виробничих потужностей. Так, частка імпорту в структурі внутрішнього споживання за такими групами промислової продукції як метали і вироби з них, у 2000 р. становила 42,7 %, продукція хімічної промисловості і пов'язаних з нею галузей – 96,8, машин, устаткування і транспортних засобів – 61,4, продукції деревообробної і целюлозно-паперової промисловості – 68,3 %.

Велика спрямованість на зовнішній ринок робить економіку України залежною від кон'юнктури світового ринку, звужує можливості країни щодо сталого економічного розвитку. Водночас це ускладнює проблему захисту зовнішньоекономічної діяльності від злочинних посягань. У 1997 р. у цій сфері кількість викритих злочинів зросла майже у 1,5 раза проти 1996 р. і становила 1245 злочинів, у 1998 р. – 1798, у 1999 р. – 2070, у 2000 р. – 1998. Види зловживань тут різноманітні. Спостерігається тенденція створення спільних підприємств за участю державних службовців або членів їх сімей з метою отримання різноманітних кредитів та приховування валютних коштів за кордоном. Все більш поширеного характеру набувають факти, коли спільні підприємства створюються не для здійснення статутної діяльності, а для разових, як правило, зовнішньоекономічних операцій на користь іноземного партнера, після проведення яких вони ліквідуються. До статутного фонду створених спільних підприємств іноземні інвестиції, як правило, вносяться у формі рухомого і нерухомого майна (58,4 % від загального обсягу інвестицій у спільні підприємства); транспортні засоби, електронна та копіювальна техніка, аудіо- та відеоапаратура, а грошові внески становлять лише 3 %.

У середньому сума інвестицій, включених до статутного фонду таких суб'єктів господарювання, не перевищує кількох сот американських доларів. У той самий час статут спільного підприємства дозволяє іноземним партнерам без будь-яких витрат користуватися пільгами в оподаткуванні, практично безконтрольно здійснювати вивіз за кордон власних прибутків.

Все частіше до статутних фондів спільних підприємств вносяться іноземні інвестиції у вигляді нематеріальних об'єктів власності (інтелектуальна власність, науково-технічні розробки тощо). Питання митного оформлення нематеріальних форм власності іноземних інвесторів, визначення їх фактичної вартості нормативно не врегульовані. Одночасно набувають поширення факти, коли спільними підприємствами вивозяться за кордон дефіцитні матеріали, стратегічно важлива сировина, що проявляється, передусім, у способах постачання за кордон високоякісної продукції металургії, хімічної, деревообробної галузей промисловості, а також сировинних ресурсів рідкоземельних металів під виглядом товарів власного виробництва, відходів або некондиції.

Має місце злочинна тенденція створення спільних підприємств з метою отримання різноманітних кредитів та приховування валютних коштів за кордоном. Проведені МВС України та іншими контролюючими органами України, перевірки засвідчать, що майже 60 – 70 % валютного прибутку спільних підприємств в Україну не надходить, а осідає на рахунках закордонних банків, які відкриті на підставних осіб завдяки особистим зв'язкам їх керівників, що мешкають за кордоном, а з валютних коштів, що надходять в Україну, до 90 % споживається і лише 10% використовується на розвиток виробництва. Попри це не забезпечується контроль з боку Національного банку України за дотриманням спільними підприємствами встановленого порядку відкриття поточних та розрахункових рахунків, що сприяє здійсненню ними протиправних фінансових операцій.

Аналіз правозастосовної практики також доводить, що значна кількість високоліквідної продукції експортується з України на адресу інофірм, зареєстрованих з наданням пільг з оподаткування, причому, частина валюти експортерам не повертається, а незаконно зберігається на рахунках закордонних банків. Валюта з офшорних зон, як правило, не надходить по тих контрактах, які укладені за попередньою домовленістю між українським експортером та іноземною фірмою.

Проблема профілактики правопорушень в економічній сфері у зв'язку з глобалізацією потребує внесення змін до національного законодавства, насамперед, до Закону України «Про іноземні інвестиції» щодо посилення державного контролю за перерахуванням до статутних фондів спільних підприємств іноземних інвестицій та їх використанням; регулювання взаємовідносин між іноземними інвесторами та українськими підприємцями; визначення заходів впливу та відповідальності за неефективне чи нецільове використання отриманих валютних коштів; встановлення пріоритетності вкладання інвестицій у вигляді обладнання та технологій для виробництва товарів та послуг.

І, безумовно, успішна боротьба з організованою міжнародною злочинністю, у тому числі – економічною, неможлива без об'єднання зусиль міжнародного співробітництва. У цьому відношенні велике значення в організації боротьби з транснаціональною злочинністю має прийнята Радою глав держав СНД Конвенція про правову допомогу і правові відносини із цивільних, сімейних і кримінальних справ, підписана у Мінську 21 січня 1993 р., доповнена протоколом від 28 березня 1997 р. Відповідно до Конвенції правоохоронні органи держав Співдружності, учасників Конвенції, правомочні одержувати правову допомогу по кримінальних справах, від правоохоронних органів інших держав – учасників Конвенції шляхом виконання в інтересах один одного кримінально-процесуальних дій.

З цією метою можуть здійснюватися: складання і пересилання документів, проведення оглядів, обшуків, вилучення, передача речових доказів, проведення експертизи, допит підозрюваних, обвинувачуваних, потерпілих, свідків, експертів, розшук осіб, здійснення кримінального переслідування, видача осіб для притягнення їх до кримінальної відповідальності, приведення вироку до виконання.

Слід мати на увазі, що відповідно до ст. 80 Конвенції зносини з питань видачі і кримінального переслідування осіб здійснюються генеральними прокурорами (прокурорами) Договірних Сторін. Зносини з питань виконання процесуальних і інших дій, що вимагають санкції прокурора (суду),

здійснюються органами прокуратури в порядку, установленому генеральними прокурорами (прокурорами) Договірних Сторін.

Крім того, правоохоронний орган має право самостійно по справах, що знаходяться у провадженні своїх слідчих, без звернення до прокуратури здійснювати по запитах заходи, що не вимагають санкції прокурора або судового рішення: допит свідків, потерпілих, експертів, обвинувачуваних, здійснювати огляди, виїмки, установлення місця проживання осіб та ін. Крім того, вони вправі надавати один одному допомогу у встановленні місця роботи і доходів проживаючих на території їх держав осіб, до яких пред'явлені майнові вимоги по кримінальних справах.

Разом з тим згідно зі ст. 7 Конвенції правова допомога по кримінальних справах може виявлятися тільки на підставі відповідного доручення, в якому повинно бути зазначене:

- найменування запитуваної установи;
- найменування справи, по якій необхідна правова допомога;
- прізвища свідків, підозрюваних, підсудних, засуджених чи потерпілих, їхнє місце проживання і місцеперебування, громадянство, заняття, місце і дата народження і, по можливості, прізвища й імена батьків, а для юридичних осіб – їх найменування і місцезнаходження,
- зміст доручення, а також інші дані, необхідні для його виконання;
- зміст і кваліфікація діяння і дані про розмір збитку, якщо він був заподіяний у результаті такого діяння.

При виконанні доручення про надання правової допомоги застосовується законодавство запитуваної держави. Однак на прохання запитуючого органу можуть бути застосовані і процесуальні норми його держави, якщо тільки ці норми не суперечать законодавству запитуваної держави.

На прохання запитуючого органу запитуваний правоохоронний орган повинен вчасно повідомляти йому про час і місце виконання доручення для того, щоб його представники мали можливість при необхідності бути присутніми при виконанні такого доручення.

Одним із прикладів міжнародних документів може слугувати Угода про співробітництво держав – учасників Співдружності Незалежних Держав у боротьбі зі злочинністю від 25 листопада 1998 р., що укладено між урядами держав – учасників Співдружності Незалежних Держав. У цій угоді вказується, що Сторони через свої компетентні органи здійснюють співробітництво у боротьбі зі злочинністю, особливо в її організованих формах, відповідно до положень цієї Угоди і при дотриманні свого законодавства і міжнародних зобов'язань. До компетентних органів, перерахованих у Додатку, що є невід'ємною частиною цієї Угоди, відносяться і правоохоронні органи всіх держав – учасників Угоди.

Причому компетентні органи Сторін з метою виконання цієї Угоди зносяться один з одним безпосередньо. Їх територіальні підрозділи можуть установлювати безпосередні контакти. Угода спрямована на співробітництво у попередженні, припиненні, виявленні, розкритті і розслідуванні злочинів, у тому числі злочинів у сфері економічної діяльності, у тому числі у сфері оподаткування, легалізації (відмивання) доходів від злочинної діяльності, контрабанди, фальшивомонетництва і підробки цінних паперів, а також злочинів проти власності, у тому числі розкрадання автотранспортних засобів і пов'язані з цим незаконні операції.

РОЗДІЛ II.

КОРУПЦІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА

1. Теоретичні питання аналізу сутності та змісту корупції

Суспільний переустрій, зміна форм державного устрою і політичного режиму, що мають місце на пострадянському просторі і, зокрема, в Україні, зруйнували усталені тоталітарні моделі регуляції економічних і політичних процесів. Водночас становлення інститутів громадянського суспільства і розвиток демократичних політичних процесів в Україні стримується, що обумовлено багатьма факторами. Насамперед – це боротьба і протистояння за роки незалежності різних політичних сил, компонентів та інтересів; розбалансованість загальнолюдських, групових та індивідуальних цінностей; обмеженість системи політичних ідей, невизначеність орієнтирів і меж зміни політичних інститутів влади; відсутність дієвих механізмів і способів взаємодії соціумів і особистостей з приводу політичної влади; недостатній рівень політико-правової культури суспільства. Попри це прогресивний соціальний поступ стримується посиленням тиску на владу і суспільство з боку криміналізованих структур, які намагаються обмежити їх вплив на трансформаційні процеси задля задоволення своїх корисливих інтересів за умов дестабілізації, становлення політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, приватизації державного майна і формування ринкових відносин.

Серед таких проблем сучасного перехідного суспільства, як за масштабністю поширення, так і глибиною проникнення в соціальний організм, слід назвати корупцію та економічну злочинність. Їх негативний вплив на становлення громадянського суспільства в Україні стає все більш відчутним і сьогодні створює реальну загрозу національній безпеці країни. Успішне розв'язання цього надзвичайно складного питання вимагає поглибленого вивчення на засадах системної методології, з позиції політичних, соціально-філософських, економічних, юридичних та інших галузей науки.

Корупція – це таке саме стародавнє явище, як і соціальний порядок, що управляє життям людей, який би він не був. І так само давно люди намагаються знайти причини корупції і способи її обмеження. Фактично першу антикорупційну заповідь дав Господь через Мойсея, який записав те, що почув з неба: «Дарів не приймай, тому що дари сліпими роблять зрячих і перетворюють справу правих» (Ісх.23:8).

Зрозуміло, що це попередження (а для віруючих – заборона) узагальнює попередній досвід зіткнення людей з корупцією. Цитата цікава й іншим: вона зосереджує увагу людей на корупції, як злі, яке необхідно побороти.

І дійсно, боротьбу з корупцією прирівнюють за складністю до боротьби з людськими гріхами. Вона, по суті, і є комбінацією таких гріхів як жадібність, заздрість, лінь і невгамовна спрага насолоди. Світ влаштований таким чином, що людські гріхи і пороки неможливо знищити. Суспільство і кожна окрема людина може тільки обмежити їх до розумних меж. Мораль, держава, етика, релігія – ті інструменти, за допомогою яких і відбувається це обмеження. Як тільки ці інструменти перестають працювати, у суспільстві починають валитися цивілізаційні основи взаємин між громадянами і державою і з'являється небезпека виникнення соціального хаосу. Тому одна з основних задач держави – це стримування пороків власних громадян і не тільки ідеологічними і виховними, а й репресивними методами у рамках закону.

Китайський реформатор Ванг Анши (1021 – 1086 рр.) називав два джерела корупції: «погані закони і погані люди». Обґрунтовуючи цей висновок, він писав: «...але що я хочу тепер особливо підкреслити, це те, що історія доказує неможливість забезпечення необхідного управління, якщо покладатися лише на владу закону, призначеного для контролю посадових осіб. Якщо останні не є людьми, які відповідають їх роботі. Подібним чином не слід чекати ефективного управління, якщо, маючи достойних людей на правильних позиціях, ви обмежуєте їх багаточисельними дрібними виснажливими обмеженнями». Це було написано тисячу років тому.

У XIV ст. визначний учений Ібн-Хальдун, будучи суддею і радником Тамерлана, намагався якось протидіяти хабарництву, знайти причини корупції і зрозуміти, чому одні реформи удаються, а інші ні. Але точною відповіді не знайшов. Причини корупції він вбачав у пристрасті еліт до розкішного життя, а її наслідком – економічні труднощі, які у свою чергу знову породжують корупцію – таке замкнуте коло.

У стародавній Греції у IV – I ст. до н.е. до проявів корупції відносили діяння побутового характеру, наприклад, «псування їжі та питної води». Пізніше корупцією почали називати деякі карані у судовому порядку дії, зокрема, «зіпсованість моралі», «розпусність молоді», «розлад порядку в полісі».

Стародавні римляни до цього поняття включали місткий зміст, що розкриває логічний взаємообумовлений зв'язок таких явищ як підкуп – псування – занепад. Цей зв'язок і сьогодні присутній, корупція є умовою функціонування тіньової економіки, посилення диференціації суспільства за майновим станом, занепаду моралі, загальної криміналізації основних сфер життя суспільства.

У Давній Індії Каутиля, головний міністр імператора Чандрагупта Маурія, перерахував в «Артхашастра» 40 видів присвоєння урядовцями державного доходу. При цьому він сказав, що «...як неможливо не спробувати смак меду чи отрути, якщо вони знаходяться в тебе на кінчику язика, так само для урядовця неможливо не відкусити хоча б небагато від царських доходів. Як про рибу, що пливе під водою, не можна сказати, що вона п'є воду, так і про урядовця не можна сказати, що він бере собі гроші. Можна встановити рух пташок, що летять високо в небі, але неможливо встановити приховані цілі дій урядовців».

В інших державах давнини корупція була просто необхідна для правлячого режиму. Безпрецедентна стабільність патримоніальної бюрократії Давнього Китаю корінилась в ефективних механізмах протидії чиновництву, запобігання скупчення урядовців у стійку корпорацію, котра могла б опонувати імператору і у остаточному підсумку перехопити у нього владу. Одним з таких механізмів була фінансова залежність урядовця не від імператорського жалування, а від його вміння вижати з імператорських підданих максимум доходів, у тому числі й на свою власну користь. «Це перетворювало урядовців на легко уразливого порушника законів з усіма наслідками, що з цього випливають – страхом викриття, можливістю тримати його на гачку».

Сім віків назад Данте відвів зрадникам останнє, найбільш темне коло ада. Історики вказують на політичні причини його нестерпного відношення до корупції. Розповсюдження хабарництва він вважав однією з основних причин краху Італійської республіки.

Термін «корупція» походить від сполучення латинських слів «correi» та «rumpere». «Corri» – це обов'язкова причетність кількох представників однієї із сторін до однієї справи, а «rumpere» – порушувати, ламати, пошкоджувати, скасовувати. У результаті утворився самостійний термін – «corruptere», що передбачає участь у діяльності кількох (не менше двох) осіб, мета яких полягає у «псуванні», «руйнуванні», «пошкодженні» нормального розвитку судового процесу або процесу управління справами суспільства.

У Російській імперії основою корупції була система так званого місництва, за умов якої більшість державних урядовців не отримували грошової винагороди, а жили за рахунок відвідувачів. На посади призначались чиновники відповідно до ієрархії боярських прізвищ без урахування їх особистих якостей. Прізвище особи утворювалось від назви «по батькові». Воно набувалось предками і передавалось через покоління, що автоматично призводило до утворення замкнутого родового прошарку населення. Все це сприяло розповсюдженню корупції.

З огляду на історію, хабарництво згадується в російських літописах XIII ст. Перше законодавче обмеження корупційних дій належить Івану III. А його онук Іван IV Грозний уперше ввів страту як покарання за надмірність у хабарах (хабарництво).

До часів Олексія Михайловича Романова відноситься практично єдиний народний бунт антикорупційної спрямованості. Він відбувся в Москві у 1648 р. і закінчився перемогою москвичів: частина міста згоріла разом з чималою кількістю мирних жителів, і заодно царем були віддані на розтерзання юрбі два корумпованих «міністри» – глава Земського наказу Плещеев і глава Пушкарського наказу Траханіютів.

У період правління Івана IV поняття корупції та хабарництва фактично ототожнювались. За «Судебником» 1550 р. хабарництво було визнане кримінальним злочином. «Тільки в день Світлого Воскресіння дозволялося суддям та урядовцям разом з червоним яйцем приймати в дар і кілька десятків...» .

Не знищила коріння корупції і реформа, проведена у Російській імперії у 50-х роках XVI ст., завдяки якій були встановлені посадові оклади особам, що знаходились на державній службі . Разом із зростанням держапарату росла і корупція. Згодом це явище знайшло своє місце навіть у художній літературі. Микола Гоголь вустами Ляпкина – Тяпкина подарував нам чудовий сорреалізм – «борзые щенки» як предмет хабара, а Бердяєв назвав хабарництво єдиною російською конституцією.

При Петрові Великому розцвітали і корупція, і жорстка боротьба царя з нею. Характерний епізод, коли після багаторічного слідства був викритий у корупції і повішений при всьому істеблшменті сибірський губернатор князь М.П. Гагарін. А потім, через три роки, четвертували за хабарництво обер-фіскала Нестерова – того, хто викрив Гагаріна. Розпач Петра I дійшов до такого ступеня, що, як писав У.О. Ключевский , він вирішив обнародувати указ з нормою такого змісту: «хто украде в скарбниці лише стільки, щоб купити мотузку, буде на кий повішений». Однак генерал-прокурор П.І. Ягужинський (перший в історії Росії Генеральний прокурор) справедливо підказав государю, що виконання подібного указу може залишити самодержця без служливих людей узагалі. І указ не побачив світло. Не дивно, адже хабарниками були і ясновельможний князь Меншиков, і генерал-адмірал Апраксин, і канцлер Головін і багато інших.

Але Петром I були введені в дію закони «ПРО заборону хабарів і обіцянок», «ПРО покарання за хабарі і хабарництво», «ПРО покарання хижаків за хабарі позбавленням маєтку і живота». Дуже показова динаміка: спочатку заборона – не допомагає; потім уведення покарання – не допомагає; тоді жорсткість покарання – і знову не допомагає.

Цей історичний епізод характерний тим, що він засвідчує безперспективність боротьби з корупцією лише каральними методами. Звичайно, злочинці повинні переслідуватися, віддаватися до суду і каратися. Але це практично не впливає на саме явище. Нижче ми говоритимемо про це докладніше, а зараз обмежимося таким твердженням: переслідування корупціонерів – тільки частина боротьби з корупцією.

Смерть Петра I призвела до скасування грошової платні посадовим особам і корупція почала рости, хоча важко було уявити, що зростання можливе. Цьому сприяли смути і двірцевих переворотів. Деякий порядок намагалася ввести Катерина II. Були відновлені грошові платні, введені суворі покарання за хабарництво. Дух її царювання сприяв формуванню відношення до

державної служби як до боргу честі, що також сприяло зниженню корупції. Однак період цей був не дуже довгий, а зниження рівня корупції не настільки велике, щоб переломити тенденцію.

Збереглися цікаві свідчення корупції у Росії XIX ст. Доктор історичних наук Л. Писарькова дослідила цікаві архівні матеріали про хабарництво у Росії у цей час. Князі Голіцини мали в Пермській губернії чималі володіння, які управлялися спеціально створеним для цього «Головним управлінням пермських заводів, промислів і вотчин кн. Голіциних». Збереглися «відомості» (звіти), які склалися протягом півстоліття – з 1804 до 1853 р. – служниками Головного правління, що містять дуже детальні свідчення про хабарі посадовим особам губернії. У відомостях вказувалось: кому, коли, скільки, за що і в якій формі було видано. Сплачували як «натурою», так і грошима. Наприклад, у «відомостях» 1805 р. повідомлялося, що з травня 1804 до травня 1805 р. генерал-губернатору його превосходительству Карлові Федоровичу Модераху було видано 150 пуд. житнього борошна, 500 пуд. сіна, 24 пуд. і 27 фунтів солі, по 20 фунтів малинового, порічкового варення і пастили. Усе це коштувало 154 руб. 68,5 коп. Отримали натурою також віце-губернатор, радники, секретарі, повітчики і наказові губернського правління. Губернський прокурор удостоївся тільки десяти четвериків вівса. Грошима було роздано хабарів тільки 25 руб. 30 коп.

У другій половині XIX ст. становлення до корупції було двоїстим. Її визнавали злом, але відносилися порівняно терпимо, виправдовуючи це звичайним наслідком низьких окладів чиновників. Але це не перешкоджало карному переслідуванню хабарників і підкупників. У середині XIX ст. протягом року засуджувалося приблизно 8 % наявного складу чиновників.

XIX століття відзначене і демонстрацією антикорупційних заходів, що свідчать про розуміння причин, що породжують корупцію, і, зокрема, про конфлікт інтересів. Наприклад, Олександр III заборонив поєднання державних посад з роботою у банках і акціонерних товариствах.

З останніх передреволюційних епізодів, крім Распутіна, має сенс згадати балерину Кшесинську і великого князя Олексія Михайловича, які за величезні хабарі допомагали фабрикантам одержувати військові замовлення під час Першої світової війни. Навряд чи слід вважати випадковим збігом, що падіння монархії збіглося з розгулом корупції у Росії.

У дореволюційній Росії основним законом, який визначав коло злочинної поведінки чиновників і встановлював відповідальність за неї, було «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р. У розділі «О преступлениях и проступках по службе государственной и общественной» передбачалась відповідальність за корупцію у двох формах – за хабарництво і за підкуп. Проте у самому законі ці поняття не розкривались. Але на практиці під хабарництвом розуміли одержання хабара для вчинення законного діяння, а під підкупом – діяння незаконного.

Корупція у Радянському Союзі також була поширена, хоча і стримувалась тоталітарним режимом. Є документальні підтвердження того, що радикальна зміна державного устрою і навіть відмова від російської державності після жовтня 1917 р. не скасували корупцію як явище, однак сформуливали лицемірне відношення до неї, чимало посприявши її укоріненню.

В архіві зберігаються Записка В. Леніна народному комісару юстиції Д. Курському про необхідність негайного внесення законопроекту про найсуворіші покарання за хабарництво і лист Леніна до ЦК РКП (б) з пропозицією поставити до порядку денного питання про виключення з партії суддів, що винесли занадто м'які вироки по справі про хабарництво. Декрет СНК «ПРО хабарництво» від 8 травня 1918 р. став першим у Радянській Росії актом, яким передбачалась кримінальна відповідальність за хабарництво (позбавлення волі на термін не менш п'яти років, з'єднане з примусовими роботами на той самий термін). Цікаво, що у цьому декреті замах на одержання чи дачу хабара прирівнювався до закінченого злочину.

Історія боротьби радянської влади з корупцією закінчилася разом із самою владою, не увінчавшись успіхом. Ця боротьба характеризується кількома цікавими і важливими рисами.

По-перше, влада не визнавала слово «корупція», дозволивши ввести його у вжиток лише наприкінці 80-х років. Замість нього використовувалися терміни «хабарництво», «зловживання службовим становищем», «потурання» та ін. Заперечуючи термін, заперечували поняття, а значить, явище. Тим самим, заздалегідь прирікали на невдачу й аналіз цього явища, і будь-яку боротьбу з його кримінально карними наслідками.

По-друге, радянська «правосвідомість» завжди примітивно пояснювала причини корупційних явищ. Так, у закритому листі ЦК КПРС «Про посилення боротьби з хабарництвом і розкраданням народного добра» від 29 березня 1962 р. говорилося, що хабарництво – це «соціальне явище, породжене умовами експлуататорського суспільства. Жовтнева революція ліквідувала корінні причини хабарництва, а радянський адміністративно-управлінський апарат – це апарат нового типу». До причин корупції зараховувалися недоліки в роботі партійних, профспілкових і державних органів, насамперед, у сфері виховання трудящих. Це типовий текст, калькований з перших і до останніх років радянської влади.

У записці Відділу адміністративних органів ЦК КПРС і КПК (комітет партійного контролю) при ЦК КПРС про посилення боротьби з хабарництвом у 1975 – 1980 р., датованої 21 травня 1981 р., зазначено, що у 1980 р., виявлено понад 6 тис. випадків хабарництва, що на 50 % більше, як у 1975 р. Розповідається про появу організованих груп (приклад: більш 100 осіб у Мінрибгоспі СРСР на чолі з заступником міністра). Йдеться про факти осуду міністрів і заступників міністрів у республіках, про хабарництво та зрощування зі злочинними елементами працівників контролюючих органів, про хабарництво у прокуратурі й судах. Перелічуються основні склади злочинів: відпустка дефіцитної продукції; виділення устаткування та матеріалів; коригування і зниження планових завдань; призначення на відповідальні посади; приховування махінацій. Таким чином, у наявності тверда відповідність між нерозумінням корупційних явищ, примітивним поясненням їх причин і неадекватних засобів боротьби з ними.

По-третє, практично недоторканні були вищі радянські й партійні сановники. До рідкісних винятків, коли партійним керівництвом були дані санкції на рішучі дії, можна віднести справу Медунова з вищого крайового керівництва у Краснодарі; справа міністра внутрішніх справ Щолокова. Коли за хабарі і зловживання був засуджений заступник міністра зовнішньої торгівлі Сушков, КДБ і Прокуратура СРСР повідомляли в ЦК про інші побічні результати цього злочину: міністр зовнішньої торгівлі Патоличев систематично отримував подарунки від представників іноземних фірм, зокрема, дорогі вироби з золота й інших дорогоцінних металів, раритетні золоті монети. Але справа була зам'ята.

Унікальний, але забутий нині випадок описує А. Кирпичников, який розслідував на початку 60-х років ХХ ст. у Ленінграді кримінальну справу про зловживання в «Ленмінводторзі». Слідство вийшло на розгалужений ланцюг хабарництва серед відповідальних працівників ГУВД і міському КПРС, включаючи голову міськради – члена Президії Верховної Ради СРСР і ЦК КПРС. Далі прокурору піти не дали, а те, що справу вдалося довести до суду, обумовлене лише політичною боротьбою, що точилася в той момент на верхніх ешелонах влади.

По-четверте, серед державного апарату з корупцією боролися виключно представники цього апарату. Це призводило до таких наслідків: ті, хто боровся, були органічно не в змозі впливати на основні причини, що породжують корупцію, оскільки вони відносились до найважливіших умов існування системи; боротьба проти корупціонерів нерідко переростала на боротьбу проти конкурентів на ринку корупційних послуг.

По-п'яте, корупція часто-густо була єдиною можливим засобом упровадження ринкових відносин (хоча і стихійно) у планову економіку. Саме з допомогою корупції були закладені основи тіньового сектора економіки в СРСР. З огляду на це вона розширювалася в міру ослаблення тотального контролю.

Уже на рубежі 60 – 70-х років корупція пронизала структури влади партії наскрізь, особливо у південних національних республіках. Коли це доходило до тих меж, що загрожували системі, відбувалася заміна керівника. Так відбулося в Азербайджані у 1970 р., коли ставленик Андропова Г. Алієв за підтримкою Москви змінив тодішнього першого секретаря КП Азербайджана Ахундова. У закритих матеріалах партійного пленуму Комітет державної безпеки республіки «відкрив очі» керівництву на глибину падіння. Приводилися, наприклад, дані про величину хабарів, які треба було платити вищестоящому керівнику за заняття посади. Посада районного прокурора, наприклад, коштувала 30 тис.руб., ректора вузу – 200 тис., першого секретаря райкому партії – 200 тис. руб. .

Останній шанс вплинути на положення справ у державі представився колишній владі і липні 1991 р., коли була прийнята постанова Секретаріату ЦК КПРС «Про необхідність посилення боротьби зі злочинністю у сфері економіки». Але, як не дивно, ні про хабарництво, ні про корупцію в ньому не було жодного слова. Передбачалося, що влада до економічних злочинів не причетна.

Одним з найгучніших стало розслідування в Узбекистані кримінальної справи, пов'язаної зі зловживаннями з бавовною на початку перебудови. Практика тухти стала в республіці загальною: республіка звітувала за невірощену бавовну в гігантських розмірах. Купувалися і продавалися посади від голови колгоспу до секретаря ЦК республіки, хабарництво стало нормою життя. Масштабна операція КДБ в Узбекистані почалася навесні 1983 р. з арешту начальника Бухарського ОБХСС (відділ боротьби з розкраданнями соціалістичної власності). У його домашньому сейфі були знайдено понад 1 млн. крб., золоті монети і вироби (при місячній зарплаті у 300 крб.) . Слідом за першим арештом пішли інші. За оцінками республіканського КДБ, зробленими на підставі попередніх оперативних розробок при дотриманні букви закону довелося б заарештувати кілька тисяч посадових осіб керівних органів партії, МВС, прокуратури, виконавчих органів влади. Нитки розслідування потяглися до першого секретаря ЦК компартії Узбекистану, кандидата в члени Політбюро ЦК КПРС Рашидова та у Москву – у ЦК КПРС, інші союзні органи. Республіканська влада противилась проведенню розслідування, використовуючи зв'язки у Москві. Цей опір зменшився тільки після смерті Рашидова. Однак, наприкінці 90-х років узбецька справа стала розвалюватися з ініціативи ЦК КПРС: вона стала занадто небезпечна.

З цієї та інших справ можна дійти висновку, що корупція у тоталітарних режимах неминуче стає тотальною. Тому є кілька причин.

Перша – офіційне гноблення приватної власності. Оскільки могутню природу приватної власності придушити неможливо, то вона все рівно пробиває собі дорогу, формуючи тіньові ринки і зв'язану з ними корупцію. Це явище докладно проаналізував Л. Тимофеев . Він аргументовано доводить, що масштаб тіньових ринків у радянський час явно недооцінений.

Друга причина – дефіцит. Як вказує Я. Корні , дефіцит автоматично породжує чорний і сірий ринки, а їх функціонування і захист підтримується корупцією.

Третя причина – закритість влади. З одного боку, ця обставина перешкоджає суспільству оцінити масштаб явища і його негативні наслідки. Не випадково корупція у структурах влади стала гострою і впливовою проблемою у СРСР разом з розвитком гласності. З іншого боку, закритість була природною частиною середовища, в якому корупція могла розвиватися і зростати.

Але корупція притаманна не тільки диктаторським або тоталітарним режимам. Сьогодні у світі, з урахуванням особливостей історичного розвитку країн склалося кілька моделей корупції. Найпоширеніша з них пов'язана з географією. «Географічна» класифікація узагальнює багато спостережень і висновків досліджень феномену корупції. Її «континентальна» прив'язка не повинна сприйматися як спроба приниження національної гідності якогось народу чи нації,

оскільки на кожному континенті можна знайти приклади реалізації моделей, поіменованих у даній класифікації назвою іншого континенту.

Західноєвропейська модель. Для неї характерний низький рівень корупції. Вона сприймається суспільством як явна аномалія, пов'язана з порушенням закону. Цьому сприяють традиції, у яких висока доля цивільної культури та правосвідомості. Проте і Європейські країни не позбавлені цієї хвороби.

Навіть Швейцарія, яка пишалася непідкупністю своїх державних чиновників, у 1994 р. була шокована грандіозним скандалом навколо чиновника із кантона Цюрих – ревізора ресторанів і барів. Він обвинувачувався в одержанні хабарів на суму понад 2 млн. доларів. Разом з ним були притягнуті до кримінальної відповідальності ще п'ять ревізорів – хабарників із складу уряду Швейцарії, які прикривали окремі фірми при організації державних поставок .

Азіатська модель. Ця корупція пов'язана з історією, культурою, традиціями, що обумовили функціонування держави. Цей різновид корупції, на відміну від попереднього, можна назвати соціальним. Це означає, що корупційні відносини найтісніше переплітаються з іншими соціальними відносинами: сімейними, земельними, етнічними, корпоративними та ін. Тут працюють вікові традиції, наприклад, пов'язані з бакшишем у Середній Азії чи практикою вибудовування довгострокових ділових і політичних відносин, що існують у деяких східноазіатських країнах і базуються на обміні дружніми зв'язками.

Африканська модель. Для цієї моделі характерна ситуація, коли влада продається «на корню» групі основних економічних кланів, що домовилися між собою або політичними засобами забезпечує надійність їх існування. Перехід до цієї моделі можливий за таких умов:

- політична влада в країні залишається неконсолідованою;
- фінансово-бюрократичні групи під тиском інстинкту самозбереження припиняють протистояння й домовляються;
- формується олігархічний консенсус між консолідованими фінансово-бюрократичними групами і частиною політичної еліти.

Для країни це означає використання демократичних процедур як камуфляжу; економіка примітивізується, задовольняючи тільки найосновніші потреби населення з метою уникнення соціальних потрясінь й забезпечуючи інтереси вузької олігархічної групи.

Латиноамериканська модель. Уряд дає можливість тіньовим і криміналізованим секторам економіки досягти могутності, порівнюваної з державною. З цим явищем, яке стало державою у державі, боротися особливо важко .

Що стосується України, то сьогодні розповіді про хабарництво й інші зловживання службовим становищем можна прочитати на перших сторінках майже всіх газет і журналів. Цю проблему широко використовують політики у боротьбі за владу. Лозунг про викорінення корупції у нашій державі став головним і в президентській кампанії 2004 р. Італійський вислів «чисті руки» і словосполучення, що прийшло з колишніх соціалістичних країн «брудна білизна» – найбільш розповсюджені серед сучасних українських політиків.

Що ж послужило причиною такої уваги до корупції і чи дійсно сьогоднішні правителі збираються її викорінювати, як вони про це заявляють? Справедливості заради варто відзначити, що таке нетерпляче відношення до корупції було не завжди. На початку минулого століття це явище в основному розглядалося в культурному й політичному аспектах, а не в економічному. А ще 50 років тому більшість західних економістів вважали корупцію проявом нормальної слабості людини. Стверджувалось, що вона може відігравати позитивну роль у процесі реформування

суспільства. Однак наприкінці століття саме корупція стала однією з головних причин провалу економічних реформ в Україні, Росії й інших країнах колишнього СРСР.

Аналіз індексу корумпованості, що проводиться міжнародною організацією Transparency International, демонструє, що країни з найменш конкурентоспроможною економікою мають найгірші показники корумпованості. З 85 держав з перехідною економікою Україна займає 70-е місце протягом 13 років незалежності! За підрахунками економістів, за цей час з України було вивезено від 40 до 60 млрд. доларів США [«Українська газета» від 25.12.2003 р.]. За цей самий період в Україну надійшло тільки 6,7 млрд. доларів іноземних інвестицій! Правомірне питання; хто кого інвестує – ми їх чи вони нас? Відповідь відома заздалегідь .

Про рівень довіри до економік країн СНД засвідчують дослідження, проведене в середині 90-х років журналом Economist. Аналітикам запропонували оцінити ступінь корумпованості держчиновників за шкалою від 0 до 4. Середній бал, котрий отримали 18 країн з колишніми адміністративно-командними економіками, становив 3,35 – вище, ніж у якому-небудь іншому регіоні світу. Азербайджан, Казахстан, Росія, Україна й Узбекистан одержали вищий бал – 4. Згідно з цим дослідженням, середній рівень корупції у 12 країнах СНД становив 64 %, «...що тільки трохи менше рівня країн Центральної Африки». [Трансформація. Економічний бюлетень ООН по країнах з перехідною економікою. – 1997. – Вип. 8. – № 6. – С. 23].

Сучасного визначення термін «корупція» набув у міжнародних документах, зокрема у резолюції «Практичні методи боротьби з корупцією», підготовленій секретаріатом VII Конгресу ООН, на якому розглядалися питання попередження злочинності і відношення до правопорушників. У розділі «Корупція в державному управлінні» відзначається, що проблеми корупції у державній адміністрації мають загальний характер і їх згубний вплив відчувається у всьому світі . У Кодексі поведінки посадових осіб, який був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р., корупція трактується як «...скоєння певних дій при виконанні обов'язків, або у зв'язку з цими обов'язками в результаті прийнятих подарунків, обіцянок чи стимулів, чи їх незаконне одержання всякий раз, коли має місце така дія або бездіяльність . Таке визначення включає не тільки одержання посадовою особою матеріальних цінностей, а й її службову поведінку.

Більшість іноземних вчених визнає корупцію, як явище багатоскладове , розглядає її не тільки у конкретних діяннях, а й у плані відхилень поведінки посадових осіб від загальних соціальних і культурних цінностей суспільства . С. Пундей зазначає, що «...Корупція не є інфекцією, яку раптом може «підхопити» здорове суспільство. Вона є наслідком явищ та тенденцій політики, економіки та розвитку держави. Жодна країна не була ніколи повністю вільною від неї... Найбільш небезпечні форми корупції, як правило, спостерігаються в країнах, що перебувають у процесі політичного, економічного та соціального становлення...» .

Оскільки корупція – явище різнопланове, тому і вивчати його слід з самих різних точок зору: економіки, політики, культури, соціології, психології, етики тощо. Виходячи з цього, можна стверджувати, що окремої науки «корупціології» як такої немає. Розрізнені знання про це явище розсіяні по багатьох науках – економіці, соціології, юриспруденції, політології, теорії управління тощо. Всі вони знаходяться у початковому стані і не систематизовані. На цьому етапі у вітчизняній науці поглиблено досліджуються лише три основних напрями: корупція як економічна, політична та правова проблема. В. Лунєєв з цього приводу відзначає, що «...корупція швидше синтетичне соціальне або кримінологічне поняття, ніж правове, тому її потрібно розглядати не як конкретний склад злочину, а як сукупність споріднених видів діянь» .

Розуміння корупції звичайною людиною зводиться до простої схеми: чиновник С. одержав від бізнесмена W. хабар у розмірі Z. Для спеціаліста ж корупція – це умови, які сприяють її виникненню і зростанню, це різноманітність корупційних діянь, їх негативні наслідки та методи обмеження.

У науці розуміння цього явища залежить від того, яка галузь науки його вивчає. Соціологи, наприклад, під корупцією розуміють «відмову від жданих стандартів поведінки з боку представників влади з метою особистої вигоди». Російські юристи формують це поняття по іншому: «У широкому розумінні слово корупція – це соціальне явище, яке вразило публічний апарат управління, що проявляється у розкладанні влади, умисному використанні державними і муніципальними службовцями, іншими особами, уповноваженими на виконання державних функцій, свого службового становища, статусу і авторитету займаної посади у корисних цілях для особистого збагачення або в групових інтересах».

Велика Російська Енциклопедія дає інше визначення цього поняття: «Корупція – суспільно небезпечне явище у сфері політики або державного управління, що є підкупом, продажністю державних чиновників, представників структур влади й інших службових осіб, які стали на шлях використання займаного ними становища, службових прав і владних повноважень для незаконного збагачення, отримання матеріальних та інших благ і переваг як в особистих, так і в групових інтересах (давання і одержання хабара, зловживання посадовими повноваженнями, незаконна участь у підприємницькій діяльності тощо)».

Законодавці Киргизстану у Кримінальному кодексі 1997 р. визнали корупцію самостійним складом посадового злочину, сформувавши його наступним чином: «Корупція – умисне діяння, що полягає у створенні протиправного стійкого зв'язку однієї чи декількох посадових осіб, наділених владними повноваженнями, з окремими особами або угрупованнями в цілях незаконного отримання матеріальних, будь-яких інших благ і переваг, а також надання ними цих благ та переваг фізичним і юридичним особам, що створює загрозу інтересам суспільства або держави».

Приблизно такий самий підхід у визначенні корупції був застосований у Міжамериканській конвенції проти корупції, яка прийнята 29.03.1996 р. на третій пленарній сесії Організації американських держав. Корупція в ній розглядається як спроба отримання, прямо або побічно, урядовим чиновником або особою, що здійснює публічні функції, будь-яких предметів грошової вартості, а також іншої користі, такої як подарунок, послуга, обіцянка або перевага для себе або іншої особи або організації, в обмін на будь-який акт або бездіяльність під час здійснення ним публічних функцій; пропозиція або надання, прямо або побічно такої користі; будь-які акти або бездіяльність при виконанні своїх обов'язків урядовим чиновником або особою, що здійснює публічні функції, з метою незаконного отримання прибутку для себе або третьої сторони; шахрайське використання або приховування майна, отриманого внаслідок скоєння одного з актів.

Німецьке законодавство не містить загального визначення поняття «корупція». Це явище складається з конкретних корупційних діянь, за які законом передбачено певну відповідальність. Правоохоронні органи Німеччини у своїй діяльності користуються робочим визначенням цього поняття, яке дала спеціально створена група фахівців Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції. На їх думку, під корупцією треба розуміти дії, під час вчинення яких державні службовці використовують своє посадове становище, щоб збагатитися матеріальним чи нематеріальним шляхом, або збагатити третіх осіб.

Суспільне розуміння корупції у цій країні ширше. Умовно виділяють такі види корупції: 1) зловживання посадовим становищем з метою збагачення (хабарництво, розкрадання, інші види зловживання); 2) дії, вчинені у рамках службових повноважень, але на користь конкретних юридичних чи фізичних осіб; 3) сприяння недобросовісній конкуренції, а також розголошення комерційної таємниці, яка стала відома тій або іншій особі у зв'язку з виконанням нею службових функцій; 4) некоректна поведінка депутатів (голосування за винагороду).

Автори другої групи поглядів пропонують розглядати корупцію як чисто злочинну діяльність у сфері політики або державного управління, використання посадовими особами наданих їм прав і владних можливостей з метою особистого збагачення. І.М. Гальперін, зокрема, вважає, що корупція – це розкладення влади, використання її можливостей для особистого збагачення. Вона

виражається в конкретних актах злочинної поведінки; одержанні хабара, зловживанні службовим становищем . Більше того, окремі фахівці ототожнюють корупцію тільки з одним із видів посадових злочинів – хабарництвом, визначають її як систематичне скоювання організованого хабарництва .

Але більшість дослідників справедливо зазначає, що корупція не зводиться до примітивного хабарництва, що поняття «корупція» значно ширше за поняття «хабарництво». В. Лукомський вважає, що підкуп посадових осіб, тобто хабарництво, є тільки однією із складових корупції .

М. Мельник, підтримуючи такий погляд, зазначає, що хабарництво є однією із складових такого багатоаспектного соціально-економічного, політичного, правового і морального явища як корупція. Вона не зводиться до хабарництва, хоча при цьому останнє є її серцевиною і найбільш точно відображає суть корупції .

О. Дудоров наголошує: «...навряд чи доцільно, як це інколи пропонується, виділяти спеціальний склад злочину (корупція), що визначається як «встановлення контактів службових осіб з організованими злочинними угрупованнями з корисливими цілями. Корупція – це явище, а закон повинен передбачати відповідальність за конкретні акти злочинної поведінки, у яких воно виражається. З цієї точки зору найбільш адекватним відображенням корупції як явища у чинному законодавстві України є кримінально-правові норми про такі службові злочини, як одержання хабара – найнебезпечніший і найпоширеніший вид корупції та зловживання владою або службовим становищем» .

На нашу думку, взагалі, спроба втиснути корупцію в рамки виключно кримінальних проявів є одним із самих помилкових її тлумачень. Корупція – це складне, багатогранне соціально-політичне, економічне і юридичне явище , являє собою значно більше утворення, ніж сукупність чисто кримінальних проявів. В основі корупції лежать такі вікові традиції взаємовідносин у суспільстві як «послуга за послугу», «ти мені – я тобі» та ін. . Тому корупція, як правило, не тягне за собою скарг, оскільки сторони одержують взаємну вигоду від протиправного діяння. Латентність – її основна особливість. «Дискредитація держапарату, його розклад пов'язані не тільки з ситуаціями одержання посадовими особами хабарів або незаконних привілеїв, а й з тими випадками, коли посадові особи діють з інших вузькоegoїстичних мотивів (влаштування некомпетентних родичів, кумівство, прагнення догодити вищестоящому начальнику та ін.)» . Корупція це «...складне соціальне явище, пов'язане з підкупом осіб, які перебувають на державній або громадській службі, одержанням ними додаткових доходів, благ і переваг за вчинення умисних дій або бездіяльність (у тому числі в інтересах третіх осіб), всупереч інтересам держави і суспільства» . Тому поняття «корупція» зовсім не є синонімом поняття «хабарництво», оскільки при хабарництві посадова особа, яка вчиняє злочин, залишається членом конкретної державної чи громадської системи, а при корумпуванні, регулярно отримуючи матеріальну винагороду від злочинів, вона включається в систему організованої злочинності, що не дозволяє їй в односторонньому порядку відмовитись від взятої на себе ролі . Їй притаманні не тільки правові, а й моральні , соціальні та економічні відносини . Вона включає використання у будь-якій формі посадовими особами органів державної, виконавчої, судової влади, установ і організацій господарського управління, громадських об'єднань свого службового становища для одержання майна, послуг чи пільг для себе або третіх осіб .

Найбільш концентровано ця група поглядів викладена В.І. Поповим. Він переконливо обґрунтовує те, що корупція проявляється, насамперед, у трьох аспектах: політичному, соціально-економічному і правовому .

Таким чином, опираючись на наукові узагальнення, матеріали практики слід зазначити, що корупція за своїм змістом на сучасному етапі розвитку українського суспільства проявляється у таких формах і способах:

- незаконне одержання матеріальних або інших благ, пільг та переваг;
- одержання кредитів, позичок, матеріальної, грошової допомоги, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, не передбачених чинним законодавством, або стосовно яких особа не має права;
- зайняття безпосередньо, через посередників або підставних осіб підприємницькою, комерційною або банківською діяльністю з використанням влади чи службових повноважень та пов'язаних з ними можливостей;
- сприяння з використанням службового становища фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької та іншої діяльності з метою незаконного одержання за це матеріальних або інших благ, пільг та інших переваг;
- неправомірне втручання з використанням службового становища у діяльність інших державних органів чи посадових осіб з метою перешкодити правомірному виконанню ними своїх повноважень чи домогтися прийняття неправомірного рішення;
- використання інформації, одержаної у зв'язку з виконанням службових обов'язків, у корисливих чи інших особистих інтересах, вчинені з тих самих мотивів, необґрунтована відмова у наданні відповідної інформації або несвоєчасне надання інформації, або надання недостовірної чи неповної службової інформації;
- надання необґрунтованих переваг фізичним або юридичним особам шляхом підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи управлінських рішень;
- протегування з корисливих або інших особистих інтересів у призначенні на посаду у владні або політичні структури кандидата, який за діловими і професійними якостями не має переваг перед іншими кандидатами.

Безумовно цей перелік не можна вважати вичерпним, корупційні діяння можуть бути вчинені і в інших формах, у тому числі в таких, що потребують відповідних доповнень до чинного законодавства.

Тому спроба окремих науковців і практиків однозначно визначити поняття «корупції» і вмістити всі форми прояву корупції в одну норму права практично неможлива. Корупція – це багатоаспектне соціально-політичне явище, що складається з комплексу протиправних дій і аморальних вчинків. Корупція – це не стільки юридична, скільки соціальна, політична, економічна та культурна проблема. Як правова категорія, корупція – збірне правове поняття, яке охоплює сукупність взаємопов'язаних правопорушень .

Таким чином, корупція не завжди проявляється однаково і не завжди має однакові наслідки та мотивацію. Але коли і де б вона не проявлялась, незалежно від рівня розвитку країни – вона завжди шкідлива як у політичному, соціальному, так і в економічному плані, оскільки важливі рішення приймаються на підставі прихованих мотивів, без врахування наслідків для суспільства.

Розглядаючи корупцію як багатоаспектне явище, слід зупинитись на її загальних проблемах. Корупція, її масштаби, специфіка і динаміка – наслідок загальних політичних, соціальних і економічних проблем країни. Як уже зазначалось, корупція завжди зростала, коли країна знаходиться в стадії модернізації. Україна переживає сьогодні не просто модернізацію, а докорінну ломку суспільних, державних, економічних, соціальних та психологічних підвалин. Зв'язок між корупцією та породжуючими її проблемами двосторонній. З одного боку, ці проблеми посилюють корупцію, а їх вирішення може сприяти зменшенню корумпованості. З іншого – масштабна корупція консервує і загострює проблеми перехідного періоду, заважає їх вирішенню.

Звідси слідує, що, по-перше, зменшити та обмежити корупцію можна, тільки одночасно вирішуючи проблеми, що її породжують; і, по-друге, вирішенню цих проблем сприятиме протидія корупції з усією рішучістю і по всіх напрямках.

До спільних проблем, що породжують корупцію, відносяться ті, котрі притаманні не лише Україні, а й більшості країн, що знаходяться на стадії модернізації, насамперед, що переживають перехідний період від централізованої економіки до ринкової. Ось деякі з цих проблем :

1. Труднощі подолання спадщини тоталітарного періоду. До них відноситься, насамперед, повільний відхід від закритості і непідконтрольності влади, що, безумовно, сприяли процвітанню корупції. Сюди ж слід віднести і подолання злиття влади і бізнесу, властивого тоталітарним режимам із централізованою системою.

2. Слабкість судової системи – одна з основних проблем перехідного періоду. Ось деякі її прояви:

- бюджетні асигнування не забезпечують належне утримання суддів і їх діяльність;
- не в повному обсязі виконуються судові рішення;
- низька пропускна спроможність господарських судів, у зв'язку з чим різко збільшуються терміни розгляду справ у них, що нерідко паралізує комерційну діяльність;
- не вистачає кваліфікованих кадрів, що відповідають вимогам нових економічних умов;
- корумпованість суддів.

3. Нерозвинутість правової свідомості населення. Цей фактор проявляється через відсутність культури і традиції використання правових важелів громадянами, а знижений правовий імунітет призводить до того, що практично відсутній масовий опір «низовій» корупції.

4. Звична орієнтованість правоохоронних органів і їх представників на захист виключно інтересів держави. Захист прав і інтересів громадян, у тому числі приватних власників, ще не став центральною задачею. У результаті підприємці, не знаходячи захисту в сфері права, шукають його у сфері корупційних відносин.

5. Традиція підпорядкування чиновників не закону, а інструкції і начальнику має в Україні корені більш давні, як 70 років комуністичного режиму. Це призводить до того, що спроби правового регулювання грузнуть у старій бюрократичній системі, що продовжує працювати за своїми власними законами, встановленими кілька століть тому.

Що ж стосується українського досвіду, то велика постсоціалістична корупція почалася в нашій молодій державі відразу після серпневого путчу 1991 р., коли відразу десятки тисяч партійних і комсомольських працівників перетворилися в безробітних. Вони пішли в бізнес: у банки, СП, посередницькі фірми. Держактив, напроці, залишився на колишніх місцях. І вийшло, що колишній секретар райкому ставав на чолі фірми, а голова виконкому продовжував завідувати казенним добром. У перші роки незалежності така дружба на всіх рівнях влади давала разючі результати. Поки існували держпідприємства і держціни (у кілька разів нижче комерційних), «свої люди» могли подешевше купувати ліквідний товар і перепродувати його за кордон. На цьому піднялися багато вітчизняних мільйонерів. Кожен етап економічного розвитку України супроводжувався характерними тільки для нього особливостями і специфічною корупцією. В абсурдні часи фіксованого валютного курсу (коли долар мав дві ціни – державну і комерційну) основним предметом корупції була валюта. Потім з'явилася можливість наживати багатства на перепродажі російського газу (як краденого, так і закупленого). Проблема боргів між підприємствами відразу породила хвилю зловживань при взаємозаліках. Корупційними були допуск банків до торгів на Міжбанківській валютній біржі після «чорного понеділка» серпня 1998 р., а також придбання доходних облігацій, поки вони дійсно були доходними, право користуватися бюджетними коштами тощо. Деякою мірою «тягне» на це і банкрутство банку «Україна». Плюс ще навмисні

банкрутства і реалізацію збанкрутілих підприємств, конфіскацій (варіант податкових застав) через «Укрспецюст» (навколо якого свого часу розгорнувся резонансний скандал) .

Наведемо кілька прикладів, які можна віднести до ситуації, що підпадає під термін «корупція».

- Коли командир військової частини будує собі дачу за рахунок державних коштів (матеріали, техніка, солдати), він діє не один і потрапляє у певну залежність від інших осіб, втягнених у це будівництво і його забезпечення.

Використавши свою владу і посадове становище для незаконного одержання будівельних матеріалів, техніки, командир вимушений розраховуватись за це із співучасниками незаконним службовим підвищенням по службі, преміями, дозволами таким самим способом будувати дачу для себе і своїх близьких тощо. Ця ситуація ближче до загальноприйнятого розуміння корупції, оскільки в цих корупційних діях бере участь не одна особа, а група посадових осіб, які колективно одержують вигоду і пільги.

- Другий приклад, коли чиновник зобов'язаний за законом прийняти певне рішення відносно іншої особи (скажімо, видати ліцензію на який-небудь вид бізнесу), створює для цього штучні перепони, тим самим примушуючи свого клієнта до дачі хабара, що часто і відбувається. Ця ситуація також ближче до традиційного поняття корупції, тому що вона пов'язана з дачею і прийняттям хабара.

- У третьому випадку найчастіше під корупцією розуміють ситуацію, коли посадова особа приймає протизаконне рішення, із якого одержує вигоду інша сторона, (наприклад, без конкурсу одержує замовлення для забезпечення учасників Олімпійських ігор водою, транспортом та ін.), а сама посадова особа одержує незаконну винагороду від цієї сторони. Характерна ознака даної ситуації: прийняте рішення порушує закон, правила, норми, обидві сторони діють за обопільною згодою, користуються незаконними вигодами і приховують свої дії.

Аналізуючи сутність корупції, спеціалісти іноді стверджують, що корупція є субкультурою багатьох країн, які стали на шлях демократичного розвитку. Її наявність виправдовується тим, що люди в окремо взятій країні можуть терпимо ставитись до сплати невеликих сум за надання послуг (за видачу дозволів, ліцензій та ін.), але це не означає, що вони схвалюють такі дії, просто інколи це сприймається як «подарунки та знаки уваги». Проте повинна існувати чітка межа між «вдячністю у відповідь» і вдячністю, що кваліфікується як хабар. Якщо подарунок виходить за межі традиційної гостинності, це вже є антипод прийнятих суспільством моральних настанов, який створює систему позитивних цінностей та соціальних традицій. Хабар завжди повинен відрізнитись від подарунка .

Винагорода може мати як характер підкупу, так і характер вдячності, що раніше не обумовлювалось. Не можна виключати і форму, коли умови одержання цінностей попередньо спеціально не обумовлюються, але обидві сторони розуміють, що матеріальні цінності передаються з метою задоволення інтересів хабародавця . Проте в юридичній літературі висловлюються й інші точки зору, зокрема, що хабарництво передбачає лише підкуп службової особи , а хабар передається за конкретну службову поведінку , з чим не можна повністю погодитись.

Однією з найбільш суттєвих проблем, з якою стикається сьогодні суспільство у подоланні корупції, є проблема розповсюдженого її сприйняття громадськістю, як злочину без жертв. Навіть люди, що стали жертвою корупції, погоджуються по суті з неминучістю існування цього явища. Такі погляди поділяють і деякі науковці, вважаючи, що корупція прискорює вирішення будь-яких питань, що це справа добровільна, обопільна, у ній відсутній обов'язковий компонент злочину – насилля. Вона ніби звільняє суспільство від нецивілізованої кримінальщини, питання можна вирішити делікатно, зі значно більшою економічною результативністю.

У 2003 р. майже 80 % українців вважали хабара припустимим засобом вирішення проблем . Про це свідчать дані Центру соціологічного дослідження, проведеного ним 7 – 18 жовтня 2003 р. Опитування 1364 респондентів дало такі результати:

- 85,3 % опитаних вважають хабарництво ненормальним явищем, а 95,5 % впевнені, що з корупцією необхідно боротися.

- Найбільш поширена корупція, на думку респондентів, у медицині, ДАІ, вищих закладах освіти, у діяльності численних контролюючих органів і у судах.

Головними причинами корупції респонденти вважають особисту не порядність. Тільки 14,4% зізналися, що дають хабара за власною ініціативою.

Разом з тим при опитуванні виявився істотний розрив між словесними деклараціями і реальною готовністю українських громадян на корупційні дії. Так, 56 % респондентів вважають, що, оскільки закони недосконалі, іноді їх можна порушувати. 68,3 % заявили, що «...серйозні питання можна вирішувати тільки через друзів і знайомих». Що стосується хабарництва в буквальному значенні слова, то 28,4 % вважають, що плата чиновнику за виконання його службових обов'язків не є хабаром, а нормальною винагородою за послугу. 79,7 % погоджуються з тим, що за рішення серйозних проблем іноді доводиться платити, а 62,2 % впевнені, що люди не дають хабарі тільки тому, що позбавлені можливості робити це...

Наведені дані засвідчують, що не тільки на рівні повсякденного поведіння, а й на рівні глибоких переконань сучасної правосвідомості населення України виявляє високу схильність до корупційної діяльності. Традиційні заяви про необхідність боротьби з корупцією чи обвинувачення влади в корумпованості практично ні про що не свідчать. Адже важко уявити людину, яка б привселюдно проголошувала, що хабарництво є суспільним благом.

У той самий час продемонстрований опитаними правовий нігілізм і цинізм дозволяють дійти й іншого висновку, що корупція сьогодні – це ефективний засіб досягнення цілей, недосяжних правовим способом. Наприклад, населення твердо переконане у високій корумпованості ДАІ чи керівників вузів. Отже, найбільш діючим засобом боротьби з вимоганням з боку працівників ДАІ повинно було б стати бездоганне дотримання водіями правил. Однак саме цієї готовності ми і не спостерігаємо: водії і далі зневажають правилами, відкуповуються, проклинають працівників ДАІ і жадають, щоб їх усіх віддали під суд. Ті самі причини хабарництва під час прийому до вузів. Вони відкривають дорогу до вищого закладу абітурієнтам, що мають значно менше шансів потрапити в ряди студентів на підставі чесного конкурсного добору. А оскільки батьки стурбовані долею власної дитини, а не тим, щоб у приймальних комісіях витав дух чесної і прозорої конкурентної боротьби, вони охоче дають хабара, висловлюючи надалі збурювання з приводу того, що їх дитині доводиться платити за кожен залік. Дослідження в черговий раз довело, що у випадку, коли наші громадяни відчують моральну виправданість визначених дій, вони легко зневажають їх правовим змістом.

Неможливо не погодитись з А. Тихолазом («День», 29 листопада 2004 р.), який вважає, що громадяни пострадянської України живуть зі стійким переконанням, що держава їм «недодає», а тому вони керуються тезою: «...якщо сам не візьмеш, то ніхто не дасть». Це і приводить до того, що, незважаючи на заяви про ненависть до хабарників, громадяни демонструють розуміння мотивів здирників, і, як ми бачили, часто схильні бачити потенційного хабарника в будь-кому, вважаючи, що ті, хто хабарів не бере, просто не мають такої можливості. Це пояснює, чому реальні заходи для боротьби з корупцією не користуються популярністю у населення, чому воно не виявляє готовності до співробітництва з державою. Тому чекати активного прилучення населення до боротьби з корупцією не слід, оскільки, майже 80 % якого вважають хабара припустимим засобом для вирішення серйозної проблеми.

Таке відношення до корупції, звичайно, можна списати на незрілість українського суспільства, його неоднорідність. Але, напевно, причини тут більш складні. Інше опитування громадян, проведене Українським Інститутом соціальних досліджень та Центром «Соціальний Моніторинг» за підтримки Програми розвитку ООН в Україні, продемонструвало одноголосність думок щодо причин виправдання корупції серед більшості опитаних. Із опитаних 3063 респондентів близько 93 % переконані у тому, що посадові особи в Україні так чи інакше схильні до хабарництва. На нашу думку, саме цей фактор сформував відповідну психологію рядових громадян України.

Останнім часом явище правового нігілізму в нашій країні набуло критичного рівня, воно наочно характеризує настрій у суспільстві, відображає відношення його громадян до закону і до структур влади. Правовий нігілізм та корупція тісно пов'язані поміж собою. Причому їх взаємозалежність прямопропорційна: чим вищий рівень правового нігілізму – тим вища ступінь корумпованості суспільства. Відбувається замкнений цикл, гордіїв вузол якого затягується з кожним днем. Вивчення ситуації на місцях засвідчує, що більшість державних чиновників, скоюючи корупційні діяння, не вважає його таким.

Важливим для теорії і практики є вирішення питання про співвідношення корупції і організованої злочинності. Багато вчених і практиків вважає, що корупція є одним із основних елементів організованої злочинності. Але щоб зрозуміти їх взаємозв'язок, дати виважене визначення понять «організована злочинність» і «корупція», слід розглянути їх складові, характер взаємозв'язку і взаємопроникнення.

На думку окремих вчених, організована злочинність має форму піраміди. На її вершині знаходяться корумповані чиновники структур влади, у середині – тінювики-господарники, а в основі – кримінальні елементи. Всі ці групи тісно пов'язані між собою. Цей зв'язок між корумпованими державними службовцями та іншими складовими організованих злочинних груп здійснюється через відносини, пов'язані з видачею різноманітних квот, ліцензій, дозволів, кредитів, земельних ділянок, субсидій, прийняттям вигідних нормативних актів та ін.

Чисельною групою у цій піраміді є тінювики-господарники. Саме вони, на думку спеціалістів, управляють «тінювою» економікою, питома вага якої у загальнодержавному комплексі становить не менше 50 %. Основна доля їх прибутку формується за рахунок ухилення від сплати податків, нерідко під прикриттям і сприянням корумпованих податкових чиновників або шляхом створення чисельних фірм-супутників, фірм-одноденок для «прокручування» величезних грошових операцій.

Як свідчать матеріали Координаційного комітету при Президентові України по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю, наприкінці 90-х років минулого століття, в Одесі із 30 тис. фірм, спільних підприємств та інших торговельних та господарських структур – понад 5 тис. взагалі не сплачували податки і їх не вдалося розшукати. При цьому, на одну і ту саму адресу було зареєстровано від 150 до 200 фірм, тобто з самого початку вони створювались для здійснення незаконних операцій, чому безумовно, сприяли службовці місцевих органів державної виконавчої влади. І нарешті, у самому низу триєдиної піраміди знаходиться криміналітет – злодії, торговці зброєю і наркотиками, рекетири, шахраї, які готові виконати будь-яке доручення своїх хазяїв. Саме вони скоюють чисельні вбивства на замовлення, займаються рекетом та ін. Це найнебезпечніша група, оскільки наслідки її діяльності особливо тяжкі – вбивства, каліцтво, розбої, пограбування, підпали та інші злочини.

В юридичній літературі зустрічаємо й протилежні погляди на співвідношення понять організованої злочинності та корупції. Їх суть полягає у тому, що внаслідок нечіткості і некоректності змісту цих понять як у теорії, так і у практиці правоохоронної діяльності, нерідко вони сприймаються не як самостійні, соціальні феномени, а лише як складові частини однієї проблеми. На їх думку, такий підхід є спірним, оскільки негативно відображається на спеціалізації і компетентності органів, що ведуть боротьбу з корупцією і організованою злочинністю, і безумовно, на результатах їх роботи.

Без сумніву корупція здебільшого, є однією з ознак організованої злочинності . Вони пов'язані настільки тісно, що нерідко не можуть функціонувати окремо , але все ж таки практика свідчить, що організована злочинність у багатьох випадках може функціонувати і без корупційного прикриття, як і корупція поза межами поглибленої організації . Це характерно, насамперед, для організованої економічної злочинності, оскільки тіньова економіка і у цілому нелегальний бізнес, щоб створити безпечне середовище для зловживань, не можуть не застосовувати такі важелі як підкуп працівників правоохоронних і контролюючих органів, суддів, прокурорів, чиновників, політиків, у тому числі й шляхом включення їх родичів, близьких у свої структури, а у кінцевому результаті у систему розподілу доходів від нелегального бізнесу. Саме для корупції і без неї він довго функціонувати не може. У цьому випадку таких бізнесменів навряд чи можливо назвати невинними жертвами бюрократії, оскільки вони першими йдуть на підкуп працівників влади, контролюючих і правоохоронних органів, щоб обезпечити себе і досягти монопольного становища на нелегальному ринку.

Л. Аркуша вважає, що використання корумпованих зв'язків є обов'язковим елементом у діяльності формувань, які спеціалізуються на вчиненні злочинів у сфері економіки . Такої самої позиції дотримується О.Г. Кальман, який вважає, що організована злочинність у сфері економіки фактично не може існувати без підтримки і тісної взаємодії із структурами влади. На його думку, за українських умов це обумовлено значною мірою потребою легалізації великих сум грошей, здобутих організованими злочинними угрупованнями у процесі злочинної діяльності .

Особлива небезпека для економічного розвитку держави виникає і тоді, коли організовані злочинні угруповання починають проникати у легальний бізнес, в органи влади для прискорення цього процесу. Республіки колишнього Радянського Союзу, у тому числі й Україна, є класичним прикладом цього. Як зазначає західноєвропейський дослідник Шеллі Луїза, у цих країнах може бути поставлене на карту не більш і не менш як національне багатство. Вартість акцій, здобутих у процесі приватизації соціалістичної власності, у багато разів перевищує ціну акцій при приватизації державних і комерційних підприємств у Західній Європі. Кримінальні угруповання одержали левову частку громадського пирога .

Злочинні групи використовують прибутки від нелегального бізнесу не тільки для оплати послуг держчиновників, а й для проникнення в легальний бізнес. Одержаний таким шляхом прибуток потім може бути інвестований у легальний бізнес . Слід мати на увазі, що організована злочинність для реалізації своїх цілей готова використовувати не тільки підкуп, а й погрози і навіть вбивства. Про це свідчать замовлені численні вбивства в Україні бізнесменів, політиків, журналістів.

В юридичній літературі є й прихильники концепції, згідно з якою корупція й організована злочинність розглядається як одне ціле, або як структурний елемент один одного. Так, О. Гуров вважає корупцію однією з обов'язкових ознак організованої злочинності. Під корупцією він розуміє не просто дачу чи одержання хабара за надання будь-якої послуги, а «...постійний зв'язок посадових осіб з організованими злочинцями» . Такої самої думки дотримується О. Філімонов, зазначаючи, що в деяких випадках організована злочинність і корупція пов'язані настільки тісно, що це дає підстави вченим виділяти корупцію як одну із ознак організованої злочинності . Неодмінним елементом організованої злочинності, однієї з основних її ознак визнає корупцію Л.В. Багрій-Шахматов . Подібну позицію займають також деякі західні фахівці. Визнаючи корупцію супутником організованої злочинності, вони розглядають її як засіб забезпечення кримінальним структурам «дачу» за допомогою державних службовців як форму взаємодії та зрощування політичної, економічної еліти зі злочинним світом .

Відзначаючи небезпечність тенденції проникнення представників організованої злочинності в органи державної влади і особливо зростання представників влади з організованою злочинністю, П.Д. Біленчук, С.Є. Єркенов та А.В. Кофанов констатують, що таким чином у нас розвивається процес, коли не лише злочинці можуть перетворюватися на владу, а й представники влади можуть ставати злочинцями .

Проблема взаємозв'язку корупції і організованої злочинності присвячені ряд документів міжнародних організацій. У прийнятих у 1990 р. VIII Конгресом ООН «Керівних принципах для попередження організованої злочинності і боротьби з нею» зазначено, що «...необхідною умовою розробки програм з попередження злочинності є дослідження проблем корупції, її причин, характеру, наслідків, взаємозв'язку з організованою злочинністю і заходів для боротьби з нею» .

У доповіді Генерального секретаря ООН на II сесії Комітету з попередження злочинів у кримінальному правосудді Економічної і соціальної ради ООН у квітні 1993 р. підкреслювалось, що корупція державних посадових осіб завжди була одним із засобів, яким надавали перевагу організовані злочинні угруповання, складовою частиною їх стратегії і тактики, якій віддавалась перевага перед застосуванням відкритого насильства. Гроші, які виплачуються у вигляді хабарів, вважаються босами організованої злочинності їх добрим інвестуванням, накладними витратами, виправданими з точки зору «справи», оскільки це значно збільшує шанси на успіх і ймовірну безкарність, знижує або зводить нанівець небезпеку розкриття злочину з усіма втратами, до яких це може призвести.

У Рамковій Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності від 21 липня 1997 р. безпосередньо при визначенні поняття організованої злочинності вказується на те, що корупція є одним із трьох основних засобів (два інші – насильство і залякування), які дають можливість ватажкам організованій злочинності отримувати прибуток, контролювати території, зовнішні та внутрішні ринки, продовжувати свою злочинну діяльність і проникати у легальну економіку . Зверніть увагу: одним з трьох засобів, а не єдиним засобом функціонування організованої злочинності!!!

Тому слід погодитися з професором А.І. Долговою, яка стверджує, що корупція і організована злочинність можуть пересікатись, але це – самостійні соціальні явища . Корупція може бути лише одним із способів організованої злочинності . Ю. Зубов також дотримується таких поглядів і вважає, що організоване злочинне угруповання може діяти і без корумпованих зв'язків .

Для правильної кваліфікації і розслідування корупційних злочинів слід також чітко розмежовувати поняття «корупція» і «мафія» та визначити їх співвідношення. Серед значної частини дослідників феномена корупції побутує думка, що ці два явища тотожні. Але американські науковці Д. Альбіні і Р. Роджерс підкреслюють, що методологічно неправильно ставити знак рівності між цими двома поняттями . І це правильно, оскільки не існує єдиної, централізованої у національному масштабі злочинної організації, яку називають «мафія». ...Це скоріше позначення методу скоєння злочинів окремими злочинними організаціями, який охоплює такі компоненти: 1) використання насилля чи погроз насиллям; 2) структурованість, ієрархічність побудови груп, підпорядкованих меті злочинної організації: незаконному виробництву товарів чи послуг з наступним одержанням максимального прибутку; 3) забезпечення протекції з боку структур влади, необхідної для постійного здійснення нелегальних операцій . З цього випливає, що немає єдиної американської чи, скажімо, української мафії. Насправді вони є різноманітними злочинними угрупованнями. Залежно від обставин такі мафіозні організації можуть вступати у відносини співробітництва або ворогуючої конфронтації.

Стосовно зв'язку мафіозних елементів з державними структурами, зазначимо, що хоча мафія і використовує окремі зв'язки з корумпованими державним апаратом, але у цілому її злочинний бізнес розрахований, насамперед, на власні сили і засоби. Мафії не характерна інтенсивна експлуатація державних інститутів з метою збагачення, в той час як намаганням корупції є позбавлення державного апарату можливості проводити «свою» політику, створення умов, за яких громадянин залежить не від законів, а від свавілля чиновника, тобто одним з головних аспектів корупції є обов'язковий її вплив на структури влади держави, політичні інститути й політичні установи з метою вигідного коригування політичних і соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві. Організовані корупційні структури чинять тиск на легальні матеріальні елементи

політичної системи суспільства шляхом терору, викрадення політичних діячів, керівників управлінсько-розпорядчих установ влади, підкупу тощо і фактично впливають на сферу політики, що дає підстави стверджувати про переростання корупції на іншу її якість – політичну корупцію .

Статтю 9 Закону України «Про боротьбу з корупцією» корупція визначається як «діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, яка спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. При цьому дається надзвичайно вузький перелік корупційних діянь. За своїм змістом це, в основному, правові заборони державному службовцю займатись тією чи іншою діяльністю та одержання винагороди.

Відповідно до закону корумпованими діями є:

- незаконне отримання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг, зокрема прийняття або отримання предметів (послуг) шляхом їх придбання за ціною (тарифу), яка значно нижча за фактичну (дійсну) вартість;

- отримання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, кредитів або позик, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна, з використанням при цьому пільг або переваг, не передбачених чинним законом.

Навколо цього спрощеного визначення корупції точиться багато років спір вчених і фахівців-практиків. Одна група вчених вважає, що боротьбу з корупцією слід вести не з явищем (оскільки це філософська категорія), а з конкретними діями, інша стверджує, що закон створено поза межами кодифікаційної системи українського законодавства .

І дійсно таке визначення поняття корупції у позитивному праві є невдалим, оскільки воно штучно звужує її сутність і зміст, зводить його лише до хабарництва і корисливих зловживань осіб, уповноважених на виконання управлінсько-розпорядчих функцій державних органів.

Не зовсім вдалою можна вважати також спробу Пленуму Верховного суду України щодо більш повного визначення цього явища, який у Постанові «Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією» від 25.05.1998 р. визначив, що корупційним правопорушенням державного службовця є сприяння фізичним або юридичним особам у виконанні ними підприємницької, зовнішньоекономічної, кредитно-банківської та іншої діяльності, а також в одержанні ними субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів або пільг, якщо при цьому використовується службове або посадове становище обвинуваченої особи з метою незаконного одержання за це матеріальних цінностей, послуг, пільг чи інших переваг.

Це визначення концептуально і по суті також зведене до матеріального аспекту, виключаючи можливість визнання корупційними діяння, спрямовані на вирішення питань в інших сферах суспільного життя, серед яких сприяння легалізації політичної партії, громадського об'єднання, засобу масової інформації, або діяння, що мають за мету вплинути на політичні процеси.

Деякі науковці виказують інший підхід, в основу якого покладено розуміння корупції тільки як юридичного поняття. На їх думку, діяння можна визначити як корупційне за умови наявності чотирьох обов'язкових елементів: об'єкту посягання, об'єктивної і суб'єктивної сторони та суб'єкту правопорушення, але з певними уточненнями . Дійсно, для того, щоб корупційне діяння відбулося, повинні бути сам державний службовець; повноваження влади, якими він наділений і може розпоряджатися на власний розсуд; факт зловживання цими повноваженнями; вигода, яку державний службовець отримує внаслідок такого зловживання . Але останній елемент змісту корупції не може сприйматись з точки зору юридичного позитивізму тільки як отримання матеріальної чи грошової вигоди. На нашу думку така вигода може бути і в іншому вигляді, як от: включення державного службовця до списків партій на виборах по багатомандатному округу,

забезпечення підтримки у засобах масової інформації, формування вигідної суспільної думки тощо.

З'ясування сутності корупції ставить завдання виявити форми прояву корупції. Дослідження дає підстави стверджувати, що вони різноманітні. Але насамперед це злиття з владою, проникнення у владні та управлінські структури організованої злочинності, яка характеризується залежністю законодавчої та управлінської діяльності від вузькогрупових, корпоративних інтересів певних злочинних структур. Вона може проявлятися не лише у корисливих зловживаннях владою, а й у розкраданнях, інших економічних злочинах, з метою задоволення корпоративних інтересів партій, груп, матеріального забезпечення виборчого процесу тощо. Саме задоволення вузькогрупових інтересів як з корисливих, так із інших мотивів, найхарактерніше для корупції.

Формами прояву корупційних діянь є також лобізм, протекціонізм, інвестування комерційних структур за рахунок держави, надання пільгових кредитів, незаконна приватизація держмайна, внески на політичні цілі, прихована участь державних службовців і депутатів у комерційній та підприємницькій діяльності та ін.

Визначення сутності корупції ускладнюється і у зв'язку з не чітким розмежуванням кримінально-караного корупційного діяння від корупційного діяння як адміністративного правопорушення, що передбачене п. «а» ст. 1 Закону України «Про боротьбу з корупцією». Обидва ці діяння виражаються в незаконному одержанні особою, уповноваженою на виконання управлінсько-розпорядчих функцій, матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. Подібне некоректне об'єднання в одному понятті кримінальних і адміністративно-правових аспектів цього соціального феномену не сприяє з'ясуванню його сутності і змісту, форм прояву і відволікає гуманітарну науку від пошуку істини, оскільки опосередковано звужує дослідження лише до двох сфер суспільних відносин через вплив на них правових норм. Водночас подібний підхід ще раз підкреслює актуальність з'ясування корупції як соціально-політичного явища і необхідність розробки механізмів, у тому числі економічних і правових, для його подолання.

Останнім часом у гуманітарній науці і соціальній практиці робляться спроби визначити критерії, завдяки яким можна було б розмежувати корупцію як сформоване негативне явище і проступки, які хоч і мають її ознаки, але визнані морально припустимими. Такі спроби зводяться до двох напрямів: у першому – це пропозиції визначити матеріальний розмір (еквівалент); у другому – будь-яку корисливу дію, незалежно від розміру, – пропонується визнавати корупційною.

Зокрема російське кримінальне законодавство жодного значення не надає розміру ціни предмета хабара, як і обставинам, що можуть впливати на рівень відповідальності. У законі вказується, що відповідальність настає незалежно від того, наскільки малозначна сума грошей, або ціна майна, одержаного лихоїмцем, тобто конфлікт з нормою права проявляється на рівні конфлікту з нормою моралі.

У Модельному кримінальному кодексі для країн СНД, який був прийнятий Міжпарламентською Асамблеєю держав-членів СНД 17 лютого 1995 р., пропонується не визнавати злочином за малозначністю скоєного одержання публічним службовцем майна, права на майно або іншої матеріальної вигоди як подарунок при відсутності попередньої домовленості за вже скоєне діяння, яке не порушує службових обов'язків даної особи, якщо вартість подарунка не перевищила одноразового мінімального розміру заробітної плати.

Проте, такого одного критерію замало, особливо якщо ця винагорода вимагається під загрозою скоєння діяння (бездіяння), яке тягне за собою порушення законних прав та інтересів особи, яка дала подарунок, або вона може бути поставлена в такі умови, що вимушена передати подарунок для захисту своїх законних прав та інтересів.

Неможливо кваліфікувати подарунок і винагороду як підкуп посадової особи для зміни його службової поведінки на свою користь, а також винагороду, яка передана посадовій особі на знак вдячності за скоєне ним незаконне діяння. Тому, як справедливо відзначає Б. Волженкін незалежно від розміру винагороди, цей акт слід розцінювати як хабарництво у випадках: якщо мало місце домагання винагороди; якщо винагорода мала характер підкupu, який обумовив відповідну поведінку посадової особи; якщо винагорода передавалась посадовій особі за незаконні діяння або бездіяльність .,

Що стосується подарунків, то обов'язковою умовою їх прийняття є відкритість і необхідність декларування державними службовцями, як це робиться в західноєвропейських країнах. Доцільно було б встановити в Кодексі честі державного службовця перелік видів подарунків, прийняття яких не вважалось би корупційним діянням. Така спроба зроблена на пропозицію автора дослідження в проекті Закону України «Про статус народного депутата України». У ст. 39 «Декларування доходів та майна народного депутата» пропонується, що народний депутат не має права отримувати на підставі виконання своїх повноважень від фізичних або юридичних осіб не передбачені чинним законодавством позички, грошові або речові подарунки, інші винагороди, у тому числі будь-які послуги, оплату відпочинку, розваг тощо. Вартість подарунка, отриманого депутатом протягом року, не повинна перевищувати мінімальної щомісячної заробітної плати. Порушення народним депутатом цього пункту розглядається комітетом Верховної Ради, до компетенції якого входять питання депутатської етики.

Таким чином, розмежування корупційного адміністративного діяння від корупційного злочину, ймовірно, слід проводити, виходячи з таких ознак:

- для встановлення факту корупційного адміністративного діяння достатньо самого незаконного одержання уповноваженою на виконання управлінсько-розпорядчих функцій особою матеріальних цінностей, або послуг матеріального характеру, тоді як для складу злочину цього недостатньо, необхідно, щоб заподіяна шкода або матеріальні збитки були істотними, на нашу думку, у п'ять і більше разів перевищували неоподаткований мінімум доходів громадянина;

- суб'єктом одержання хабара є будь-яка посадова особа, тоді як суб'єктом корупційного хабарництва є лише особа, уповноважена на виконання управлінсько-розпорядчих функцій, тобто тільки державний службовець, працівник органів місцевого самоврядування або депутат;

- по суб'єктивній стороні для розмежування цих понять визначальне значення мають дві ознаки: перша – це мета, з якою діє особа, що передала матеріальні цінності (добитись відповідного рішення для задоволення своїх потреб чи керувалась іншими цілями), і друга – розуміння службовою особою призначення одержаних цінностей;

- по об'єкту слід погодитись з професором М. Мельником, що «Специфічним об'єктом всіх корупційних правопорушень є встановлений порядок виконання службових обов'язків особами, котрі уповноважені на виконання функцій держави» . У той самий час зрозуміло, що для кожного корупційного діяння притаманний свій безпосередній об'єкт, залежно від функцій державного службовця, злочинних угруповань, з одного боку, і корумпованих державних чиновників, – з іншого .

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що корупція – це економічне, соціальне, політичне і культурне явище, змістом якого є обумовлена політичними, економічними, соціальними і психологічними факторами система негативних поглядів, переконань, установок і діянь посадових осіб інститутів влади, державних і недержавних організацій, політичних партій, громадських організацій, спрямованих на задоволення особистих, корисливих, групових або корпоративних інтересів шляхом підкupu, хабарництва, зловживання владою, надання пільг і переваг всупереч суспільним інтересам.

2. Корупція як економічна проблема

За своїм змістом і сутністю фахівці розглядають корупцію у багатьох вимірах, але насамперед, в економічному, політичному і культурному. Безумовно, політика і культура народу, яка включає і правосвідомість, додають свої нюанси цьому явищу, але сфера економіки – це саме те середовище, заради якого чиновник і вступає у корупційні зв'язки, де корупція живиться і де найбільші прибутки. Тому, зворотній вплив корупції на економіку особливо небезпечний, оскільки знижує ефективність економічної політики держави, змушує приватний бізнес переходити у тіньовий сектор, що тягне за собою порушення законодавства, спотворює систему оподаткування і правила підприємницької діяльності, підштовхує підприємців вирішити свої питання поза правовим полем.

Що ж конкретно обумовило тісний взаємозв'язок корупції і економіки в Україні? Більшість фахівців сходяться на тому, що основна причина полягає у стратегічних прорахунках держави у реформуванні економіки, особливо на початковому етапі, на етапі накопичення первісного капіталу. Хоча К. Маркс і стверджував, що накопичення первісного капіталу завжди злочинне, але ж не у таких масштабах, як це сталося в Україні.

Держава та її інституції влади не вживали серйозних і ефективних заходів щодо стимулювання сфери матеріального виробництва. Навпаки, увесь механізм створення, реєстрації, оподаткування нових суб'єктів господарювання створив умови для зловживань, корупції, незаконного накопичення і концентрації коштів, підштовхнув бізнесменів до різного роду спекулятивних операцій. Перманентний цейтнот, в якому знаходились державні інститути, не сприяв динамізму економічних реформ, прийняттю ефективних рішень і дій практичного характеру. До того ж у діяльності виконавчих структур влади характерною стала хронічна нестабільність, відсутність науково обґрунтованої і виваженої кадрової політики у державі. За роки незалежності майже щороку змінювався уряд, що призводило до кадрової каруселі, а тимчасовість перебування державних службовців на посадах, як свідчить світова практика, є однією з причин корупції. До влади прийшли люди зовсім або малоосвідчені у питаннях ринкової економіки. Економічна освіта обмежувалась радянською політекономією, яка базувалась на державній власності і плановій економіці. Навіть колишній Президент України неодноразово заявляв, що перших п'ять років своєї каденції він лише вчився управляти пострадянською державою, а окремі керівники уряду України відкрито стверджували, що із введенням в Україні національної валюти головні проблеми самі по собі вирішаться, скільки треба грошей, стільки і надрукуємо. Тому реформаційні намагання в сфері виконавчих структур влади довгий час були не обґрунтовані, мали характер пристосування старої системи управління та її суб'єктів до нових суспільних відносин, які сформувались після розпаду тоталітарної системи і створення основ демократичного політичного режиму. Всі зазначені спроби здійснювались за умови замкнутості у своїх штучних конструкціях, невідповідності державного управління та основного його прояву – управлінського впливу – потребам реформування економіки на ринкових основах, що призвело до некерованості суспільними процесами, сприяло поглибленню кризових явищ, бюрократизації. За таких обставин далеко не кожен бізнесмен, зіткнувшись з зазначеними умовами, готовий засукавши рукава, оголосити війну корупції. Значно легше і безпечніше вирішити будь-яке питання через хабар, винагороду, знайомства, чим вести війну з численними інстанціями і намагатися вирішити його законним шляхом.

В економічні правовідносини не були запроваджені визначальні демократичні принципи: публічність, відхід від адміністративної опіки та безпосереднього впливу на виробничі процеси; законність, якою передбачається діяльність на підставі і для виконання закону, безперервне охоплення виконавчо-розпорядчим впливом об'єктів управління; цілеспрямованість, діяльність відповідно до мети, передбачені ст. 1 Конституції України, – побудови України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави. І найнебезпечніше, що сталося – це злиття влади і бізнесу, а такий зв'язок і став основним підґрунтям корупції.

До детермінантів взаємозв'язку економічної злочинності і корупції слід також віднести недосконалість чинного законодавства, покликане регулювати економічні правовідносини у ринковій економіці. Згідно з Конституцією України тільки закони повинні визначати методи і засоби регулювання економічної діяльності, бути носіями демократичних і гуманістичних основ, інструментом їх реалізації у державному управлінні, забезпечувати соціальну справедливість у сфері економічних відносин.

Особливо негативно вплинуло на хід економічної реформи видання чисельних підзаконних актів, які на перше місце ставлять інтереси відомства, а не суспільства, хоча повинно було бути навпаки: пріоритет закону в регулюванні економічної діяльності, зменшення кількості та ролі підзаконних актів могли б змінити методи управлінського впливу, значно обмежити відомче адміністрування, виключити залежність людини від суб'єктивної волі виконавця, виробити еталони поведінки учасників управлінських та економічних відносин, які створять реальні можливості вибору варіантів поведінки відповідно до принципу правової держави, за яким органи державного управління та їх службовці повинні виконувати тільки приписи законів, а інші суб'єкти виконавчо-розпорядчої діяльності – все, що не заборонено законом, що виключало б можливість корупційних проявів.

У результаті розбалансованість управління економікою призвела до парадоксу в ринковій трансформації суспільства: підприємництво, яке у розвинутих країнах є головним рушієм економічного зростання, в Україні стало непродуктивною і, навіть руйнівною силою, яка лише погіршувала соціально-економічний стан широких верств населення. Економіка України перетворилась на арену торгів за привілеї і програми перерозподілу між найсильнішими кланами і соціальними групами населення. Злочинні угруповання активно проникали у господарську і фінансову діяльність підприємств, особливо паливно-енергетичний комплекс, з метою створення різного роду комерційних структур. За безпосередньою участю державних чиновників ними вчинявся тиск на вибір експортерів стратегічно важливої сировини, формування відпускних цін, обсягів реалізації, розподіл валютних і гривневих коштів, отриманих від експорту. Такі корупційні угруповання ведуть відкриту боротьбу за розподіл сфер впливу в цих галузях, здійснюють розборки із застосуванням зброї аж до фізичного усунення окремих керівних працівників та бізнесменів.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що корупція в Україні набула небезпечної особливості, вона давить фактично на всі верстви населення і зорієнтована на використання всіх можливостей для максимального особистого збагачення за рахунок помилок, допущених при реформуванні економіки. Крім того, стає все більш очевидним прагнення злочинних елементів закріпитися і зайняти провідне місце в економіці, з метою перейти у майбутньому в сферу політики. Одночасно вона суттєво обмежує соціальні, політичні і громадянські права та свободи людини, а також віднаджує чесних і здібних громадян від державної служби, сприяє маргіналізації певної частини суспільства, породжує правовий нігілізм і невіру у населення в реальність і можливість формування в Україні демократичної, соціальної та правової держави.

Ще однією особливістю корупції в Україні є наявність домінуючих факторів не тільки політичного та матеріально-економічного характеру, а й ідеологічного та психологічного. Перехід до ринкових відносин значною частиною громадян був сприйнятий, як повна відмова не тільки від комуністичної ідеології, але й ідеології взагалі. Цей вакуум, що утворився за умов відмови від старих цінностей і повільним формуванням нових був заповнений псевдоцінностями, які пропагують швидке збагачення на основі конфлікту особистого і суспільного інтересу.

Таким чином, поглиблений аналіз сутності і змісту цього явища, його причин, корупційних зв'язків дає змогу дійти висновку, що корупція за своїм змістом це насамперед економічна проблема, це – участь державних чиновників у комерційній діяльності для одержання особистого чи корпоративного прибутку; використання службового становища для «перекачування» державних коштів та матеріальних цінностей у комерційні структури і переведення грошей у готівку; надання

пільг для своєї корпоративної групи (політичної, національної, кланової та ін.) з відтягненням державних ресурсів; використання службового становища для впливу на засоби масової інформації для здобуття особистої та корпоративної вигоди; використання посадовими особами, державними службовцями, депутатами, політичними діячами підставних осіб та родичів у комерційних структурах з метою здобуття особистого чи корпоративного прибутку; використання службового становища для маніпулювання інформацією з метою одержання особистої та корпоративної вигоди; лобіювання при прийнятті нормативних актів в інтересах певних угруповань; не переслідуване у кримінальному порядку зловживання службовим становищем у процесі приватизації, здачі об'єктів в оренду, ліцензування, квотування тощо . Тобто – основне підґрунтя корупції, її детермінанти лежать насамперед в економіці. Саме з економіки криміналітет черпає кошти і засоби для свого існування. Вона залишається найвразливішою ланкою перед злочинним і корупційним натиском через недовершеність початих тут перетворень, слабкість, а нерідко і відсутність реальних важелів державного управління. За цих умов виживає лише той капітал, який зростається з державною бюрократією. Суб'єкти господарської діяльності, особливо малий і середній бізнес, фактично безправні і беззахисні перед таким свавіллям, перед контролюючими інстанціями. А це у кінцевому результаті заганяє у тінь і законслухняні структури та людей, які хотіли б чесно жити, працювати, сповна платити податки.

В інтерв'ю тижневику «Київський телеграф» голова Державного комітету з питань регулятивної політики і підприємництва А. Кужель наголосила: «Мені пропонували, повірте, такі хабарі за підпис на документі, що могла б все життя потім не працювати. Але я нічого не підписувала, проте кожен раз наживала дуже впливових ворогів... А наскоки на підприємства продовжуються – їх просто розривають. Це ж не до жартів, коли 70 % вирішують свої проблеми не через суд, а за допомогою хабарів» . Однак у цілому така реакція на корупційні пропозиції для більшості державних чиновників сьогодні не стала правилом. У першому півріччі 2004 р. судами було притягнуто до адміністративної відповідальності за корупційні діяння 1550 чиновників, проте звільнено з посад, як цього вимагає закон «Про боротьбу з корупцією», лише 132 або менше 9 % . В Україні взагалі склалася практика, коли більше 40 % керівників центральних органів виконавчої влади та їхніх заступників і близько 70 % голів райдержадміністрації по Україні звільняються з посади не у зв'язку зі зловживаннями, або неналежним виконанням обов'язків, а у зв'язку з переходом на іншу роботу або згідно з посадовою заявою, тобто справжні причини комунікуються.

Зростаюче зміцнення корумпованих зв'язків працівників структур влади, правоохоронців з керівниками бізнесових структур стало однією з визначальних умов життєздатності корупції та інших умов злочинності в Україні . Для розробки механізмів протидії таким зв'язкам важливе значення має визначення сфер економіки, у яких найбільше поширена корупція .

- Найбільш корумпована, безумовно, сфера приватизації державної власності. В Україні ця обставина посилювалася масштабністю приватизації і слабкістю контролю за її ходом. (Аналіз цієї проблеми див. у розділі «Основні детермінанти економічної злочинності в Україні».)
- Ще одна сфера – виконання бюджету та розподіл бюджетних коштів. Це також благодатна сфера для корупціонерів. У числі основних причин – слабка дисципліна виконання бюджету при майже повній відсутності реакції на результати контрольних перевірок Рахункової палати України. Найчастіше порушення, що наносять збиток державному бюджету і нерідко сполучені з корупцією, пов'язані з:

- ухиленням від сплати податків та платежів у державний бюджет;
- отриманням і використанням іноземних кредитів;
- залученням кредитів під гарантії і поручительства Кабінету Міністрів України;
- нецільовим і неефективним використанням коштів державного бюджету.

За свідченнями експертів, хабаром супроводжується майже половина актів щодо видачі державних кредитів чи розподілу бюджетних коштів. Цьому сприяє незграбна податкова система, згідно з якою гроші, що збираються в регіонах, повинні потрапити до державного бюджету, а потім знову повернутися в регіон у вигляді трансфертів, розмір яких залежить від чиновника. Розподіл бюджетних коштів відбувається також через державні замовлення та закупки. До останнього часу і тут царюють закритість та безконтрольність, що породжує невтримну корупцію.

- До числа найбільш корумпованих сфер слід віднести і банківську систему України. На рубежі 80 – 90-х років фактично відбувалася ненормативна приватизація істотної частини державного банківського сектора. Створення системи комерційних банків, яким передавались в управління бюджетні кошти, за умов високої інфляції було для останніх джерелом отримання колосальних прибутків. Звичайно, що і тут корупція пустила глибоке коріння. Співробітництво чиновників з комерційними банками дозволило «цивілізувати» форми отримання хабарів, перейти від традиційних конвертів з готівкою до пільгових кредитів і до інших, більш витончених форм подяки.

- Новим явищем для України став протизаконний лобізм у законодавчих органах. Він найважче піддається контролю і кримінальному переслідуванню, насамперед, через гіпертрофовану депутатську недоторканність. Саме тому з загального числа посадових осіб, притягнутих до відповідальності за діяння, котрі можна кваліфікувати як корупцію (цей термін відсутній у Кримінальному кодексі України) законодавців немає, як немає і депутатів обласних рад:

- 1.- Сприяло корупції і зрощування правоохоронних органів з бізнесом. Зрощуючись, вони створюють середовище, яке є істотною перепорою для боротьби з корупцією. Схеми одні і ті самі: розвал кримінальних справ; організація тиску правоохоронних органів на конкурентів у комерційній сфері, ці ж засоби використовуються для вимагання; немало фактів входження працівників правоохоронних органів («за сумісництвом») у комерційні структури і створення таких структур під патронажем стражів порядку. Особливо поширена участь родичів чиновників високого рангу з правоохоронних, митних чи податкових органів у числі засновників комерційних структур, незалежно від їх кваліфікації, або на дуже грошовитих посадах у цих структурах.

- Сприяє корупції і економічний занепад. Зубожіння населення, нездатність влади забезпечити державним службовцям достойне утримання підштовхують і тих? і інших до порушень, що призводять до масової низової корупції. Це підкріплюється старими радянськими традиціями блату.

Одночасно постійний ризик довгострокових вкладів, тяжкі економічні обставини (інфляція, незграбна та недоречна присутність держави в економіці, дефіцит чітких регулятивних механізмів) формують певний тип економічної поведінки, розрахованої на найкоротшу перспективу, великий, хоча і ризикований прибуток. Такому типу поведінки дуже близький пошук за допомогою корупції.

За умов економічної кризи держава часто намагається посилити податковий прес. Це розширює зону тіньової економіки, а одночасно і сферу корупції. Наприклад, комерсант, що ухилився від сплати податку, уже посадив себе на гачок податкового інспектора і став гарною мішенню для вимагання хабара під обіцянку звільнити від покарання.

Суттєво впливає корупція на рівень інвестицій в економіку. Дослідження засвідчило, що корупція негативно впливає на співвідношення інвестицій і ВВП, тобто зменшення корумпованості бюрократів призводить до збільшення інвестицій. Ці самі висновки підтверджуються багаточисельними дослідженнями, що проводяться під егідою Світового банку (див. www.worldbank.org). Разом з тим, вплив корупції на інвестиційні потоки визначається не лише величиною корупції, а її формами. У країнах, де еліта влади втягнута у корупцію, остання може значно підірвати реформи і якість розвитку країни, а саме – збільшити рівень бідності. Більше того, у випадках, коли урядова влада застосовується для такого «перекручування» економічної системи, щоб у ній з'явилися ренти для правлячої еліти, корупція призводить до структурної неефективності

економічної системи, що підриває довгостроковий розвиток країни (прикладом можуть слугувати розвиток Філіпін у період правління президента Маркоса та Індонезії у період правління президента Сухарто).

Цікавою особливістю корупції є ступінь її «прогнозованості», а саме: якщо об'єм хабарів, який потрібно сплачувати, заздалегідь відомий, то корупцію можна сприймати як своєрідне оподаткування. Якщо ж корупція «не прогнозована», тобто невідомо, чи потрібно сплачувати, скільки сплачувати, і чи буде виконано те, за що даний хабар, то інвестори переважно не вкладатимуть коштів у таку мало прогнозовану ситуацію.

Вражена корупцією сфера зовнішньоекономічної діяльності. Вона стала причиною перешкод у торгівлі і призводить до значного зростання і різноманіття тарифних ставок на імпортовані товари. Велике різноманіття імпортованих мит збільшує можливість митних чиновників отримувати корупційні прибутки, маніпулювати класифікацією імпортованих товарів. Саме це явище до останнього часу було характерним для митного законодавства України, використовуючи яке митні чиновники діставали для себе величезний незаконний прибуток.

При комбінованих дослідженнях впливу зовнішньоекономічної торговельної діяльності на корупцію та можливого впливу корупції на торгівлю кореляція між торговими бар'єрами та корупцією виявляється слабкою. Той факт, що митні чиновники отримують більшу частину сукупної величини хабарів, підтверджує припущення про те, що саме тарифні бар'єри сприяють корупції.

Таким чином, коли експорт та імпорт значні, то хабарі, що збираються митною бюрократією, вельми великі, і це, звичайно, стимулює корупцію. З іншого боку, високий рівень митних зборів призводить до того, що відкритість країни зменшується, імпорт та експорт падають, і кількість хабарів, яку могла б збирати митниця, теж, звичайно, скорочується. Ці протилежні впливи, як бачимо, пояснюють і слабкий емпіричний зв'язок між корупцією та імпортом.

Дослідження також підтверджують глибокий взаємозв'язок між корупцією і тіньовою економікою. З одного боку, зрозуміло, що будь-яка економічна діяльність будь-якого масштабу, що не регулюється законами, потребує бюрократичної та політичної протекції, яка може бути забезпечена тільки незаконно, найчастіше через корупцію. Попит на незаконні дії часто може бути наслідком витрат, пов'язаних з законними процедурами типу реєстрації, та з використанням бюрократією своїх повноважень. Проте і сама корупція може стати причиною того, що фірми ідуть у підпілля. Більше того, корумпованість збільшується з підвищенням частки тіньового сектора в економіці.

Таким чином, до найбільш негативних наслідків впливу корупції на економіку дослідники відносять :

- Розширення тіньової економіки. Це призводить до зменшення податкових надходжень та послабленню бюджету. Як наслідок: держава втрачає фінансові важелі управління економікою, загострюються соціальні проблеми через невиконання бюджетних зобов'язань.
- Порушуються конкурентні механізми ринку, оскільки часто у виграші залишається не той, хто конкурентоспроможний, а той, хто незаконно зміг отримати переваги. Це тягне за собою зниження ефективності ринку та дискредитації ідей ринкової конкуренції.
- Уповільнюється поява ефективних приватних власників, насамперед через порушення в ході приватизації, а також штучних банкрутств, як правило, сполучених з підкупом чиновників.
- неефективно використовуються бюджетні кошти, зокрема, при розподілі державних замовлень та кредитів. Це ще більше збільшує бюджетні проблеми країни.
- Підвищуються ціни за рахунок корупційних «накладних розтрат». У результаті страждає споживач.

- У агентів з'являється поневіряння в здатність влади встановлювати, контролювати та дотримувати чесні правила ринкової гри. Погіршується інвестиційний клімат, і, як результат, не вирішуються проблеми подолання спаду виробництва, оновлення основних фондів.

- Розширюються масштаби корупції у неурядових організаціях (на фірмах, підприємствах, у суспільних організаціях). Це призводить до зменшення ефективності їх роботи, а значить, знижується ефективність економіки країни у цілому.

У результаті економічні втрати від корупції більш ширші і глибші, ніж просто сумарна величина хабарів – ціну, яку сплачують приватні особи чи фірми корупціонерам-чиновникам та політикам. Головні втрати відбуваються через ті рішення, які приймаються агентами, що вступають у корупційні відносини. Наприклад, у результаті нечесно проведеного тендера замовлення надходить до недобросовісного виконавця. Втрати у цьому випадку набагато більші за величину хабара, що стимулював нечесне рішення тендерної комісії. Реальні ж втрати від корупції значно перевищують ті, які вдається вичислити на основі порівняно невеликої кількості виявлених корупційних актів і доведених до кінця розслідувань.

Економічні втрати від корупції можна розділити на дві категорії: прямі та непрямі. Прямі втрати – це недобір доходів бюджету в результаті корупції і неефективне використання бюджетних коштів з огляду на ту саму обставину. Непрямі втрати – це загальне пониження ефективності економіки, сполучене з корупцією. Вони також мають два доданки. Перший – це втрати, поєднані з причинами, що породжують корупцію. Приклад – адміністративні бар'єри. Вони призводять до корупції і одночасно знижують ефективність економіки. Другий доданок – втрати, що породжуються самою корупцією. Приклад – падіння притоку інвестицій через корупцію.

Розглядаючи корупцію як економічну проблему, доцільно проаналізувати і найтипівіші моделі проявів корупції у цій сфері. На досвіді розвинутих економік дослідники змоделювали кілька найпоширеніших таких ситуацій, які породжують корупцію у відносинах між державою і приватними економічними структурами і громадянами. Спеціалісти розглядають такі ситуації :

- купівля економічних пільг за хабарі;
- штучне створення бюрократично надуманих перепон для розвитку приватного бізнесу;
- прагнення керівників бізнесових структур знизити витрати у вигляді податків, мита, інших зборів.
- функціонування нелегального бізнесу тіншової економіки шляхом підкупу державних чиновників, правоохоронних органів, а також створення організованих злочинних структур для прикриття такої діяльності.

Прикладом «купівлі пільг» може бути роздача державним чиновником за хабарі лімітованої кількості імпорتنих та експортних ліцензій, яких для всіх, безумовно, не вистачає. У цьому випадку державний чиновник має можливість розподілити фіксовану кількість ліцензій або пільг на свій розсуд, оскільки попит на одержання такої пільги, як правило, значно перевищує можливості.

У другій ситуації стимули для хабарництва особливо очевидні при наданні пільгового житла. У таких випадках навіть законні претенденти на одержання житла вимушені платити хабарі, оскільки чиновники володіють достатньо монопольною владою, щоб штучно створювати дефіцит, або створити штучні переваги формально не порушуючи закон, навіть за однакових умов у претендентів на його одержання.

Хабар може бути і економічним стимулом для чиновника. Один із відомих дослідників причин корупції в Україні Кауфман приводить ієрархію розмірів хабарів за послуги, які необхідні приватним підприємцям. Більшість керівників фірм зізнались йому у дачі хабарів за одержання дозволу на експортно-імпорتنі операції, за одержання поза чергою міських телефонних номерів, а хабарі податківцям, пожежникам, санітарним інспекторам стали звичайною справою, як і неофіційні винагороди за можливість одержати кредит. Така висока ціна послуг, що надаються

державними чиновниками за хабарі, змушує бізнес переходити у тіньовий сектор і одночасно занижувати статистичні звіти про продаж, доходи, фонди заробітної плати тощо. У результаті, з одного боку – держава несе величезні збитки, з іншого, – стимулює розгул хабарництва, максимально скорочує інвестиції в економіку і прихід в Україну нових інвесторів .

Проте слід зазначити, що у ситуації, коли діюча правова база вкрай непродуктивна, коли діють неефективні правила економічної поведінки учасників бізнесових правовідносин, хабарі дозволяють обійти такі правила – перепони і звільнитись від непомірних податків і стимулювати економіку . У цьому випадку хабар є як стимулятором економіки, допомагає побороти країні її зарегульованість, знизити рівень податків та інших зборів . Фахівці відносять ці фактори до позитивної сторони корупції. Але у кінцевому результаті це штучне підживлення економіки має тимчасовий позитив і небезпечно для розвитку правової держави і поширює корупцію.

Особливо сприятливе середовище для корупції у сфері оподаткування. Високий рівень податків змушує бізнесмена вступати у зговір з податківцями з метою зниження ставок обов'язкових платників. Про рівень таких зловживань свідчить навіть офіційна статистика. За даними ДПА, щорічно у державі реєструється з невеликими відхиленнями понад 10 тис. злочинів, пов'язаних з оподаткуванням. Так само гостро стоїть проблема митних зборів.

«Жодного реального документа, котрий би запобігав контрабанді, не було прийнято протягом всіх років незалежності. Про це 15.02.2005 р. на прес-конференції заявила Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко. «В Україні, – сказала вона, – існувала вертикально інтегрована корупційна схема, коли – починаючи з вищого керівництва та закінчуючи спеціальними групами на кордоні та митницях – усі люди жили з хабарем, за рахунок загальної схеми ухилення від сплати податків на кордоні».

Прем'єр-міністр наголосила, що якщо прийняти всі платежі від товарів, котрі перетинають кордон, за 100 %, то лише 10 % доходили до бюджету, 20 – надавалися у вигляді хабарів, а 70 % – «один одному прощали». Від цього втрати бюджету, за скромними підрахунками, становили десятки мільярдів гривень. Вона підкреслила, що навіть «...є ставки за корупцію». За її даними, отримання дозволу санітарно-епідеміологічної станції коштує від 10 до 50 доларів США, фітосанітарний контроль – 20 – 30 доларів, ветеринарний контроль – 20 – 50 доларів, екологічний контроль – 10 – 30 доларів., радіологічний контроль – 10 – 20 доларів, митний контроль – 50 доларів, прикордонний контроль по «зелених дорогах» (в обхід митниць) – 20 доларів. Всього на послуги потрібно було витратити від 140 до 250 доларів США.

«Це – оформлення одного лише документа всіма службами. Виходить, що «при середній вартості розмитнення контейнерів з товарами народного споживання в 50 – 80 тис. доларів його розмитнюють за 1 – 2 тис. доларів .

Таким чином, корумпована система оподаткування та збирання митних платежів, яка забезпечує привілеї лише окремим групам і особам може звести нанівець зусилля держави по впровадженню відкритої і здорової фіскальної системи і дискредитувати будь-які реформи.

Безумовно корупція високопоставленого державного чиновника і корупція Голови сільської ради, який одержав винагороду за надання довідки, у якій не все відповідає дійсності, суттєво відрізняються і за змістом і за наслідками. Корупція у центральних органах влади особливо небезпечна, оскільки торкається урядових проектів і програм, незаконно надає приватним структурам пільги, концесії, звільняє бізнесменів від податків. Саме такий спосіб дозволив у перші роки становлення незалежності України безмитно завозити із-за кордону мільйони гекалітрів спиртних напоїв та інших дефіцитних для українців товарів, а також вивозити за кордон сотні тисяч голів колгоспної великої рогатої худоби, кольорових металів, точних приладів та ін., що дозволило нинішнім олігархам за короткий термін одержати мільярдні прибутки. Слід також більш ґрунтовно змодельювати корупційні ситуації у вищих органах державної влади, які вже проявились і які потенційно можуть проявитись.

Насамперед це покупка вигідних контрактів і концесій, що є прерогативою великого бізнесу і вищих чиновників влади. Стимули для корупції при розподілі державних підрядів особливо великі: по-перше, керівники бізнесових структур можуть дати хабара високопосадовому чиновнику лише за те, щоб внести фірму до списку учасників майбутнього тендеру або звузати коло його учасників.

По-друге, платять і за цінну конфіденційну інформацію. Як зазначає Делла Донателла, в Італії саме з одержанням такої інформації пов'язані більшість кримінальних справ про корупцію .

І, нарешті, заволодівши контрактом, фірма може домогтися завищення цін при виконанні контракту. Такі факти розповсюджені не тільки у слабозрозвинутих країнах, а й у європейських індустріальних державах.

У Німеччині, зокрема, хабарі були виплачені за одержання контракту ціною 2,5 млрд. марок на право побудови другого терміналу Франкфуртського міжнародного аеропорта. У результаті витрати на його побудову були завищені на 30 % . Високопосадові державні чиновники у цих випадках на власний розсуд затверджують ті чи інші проекти і санкціонують витрати, нехтуючи інтересами держави.

Як знизити корупцію в економіці, вірніше її економічне підґрунтя? Серед таких антикорупційних механізмів спеціалісти називають, насамперед, реформи, які б змінили систему стимулів, що сприяють корупції. Найпряміший шлях до цього – це відмовитись від програм, які самі по собі є носіями корупції. Якщо у чиновника немає повноважень контролювати експорт або ліцензувати підприємницьку діяльність, канали хабарництва самі по собі зникають. При цьому відмова від окремих державних програм нерідко більш ефективна, ніж їх проведення. Прикладом можуть слугувати створені в Україні численні вільні економічні зони, більшість яких не тільки не призвела до пожвавлення економіки, а й стала розсадником економічної злочинності і корупції. Наданими цим зонам пільги скористалися, в основному дільці. З таким самим результатом закінчилися програми в енергетичній, особливо вугільній промисловості, куди держава вклала величезні субсидії, які фактично були розтягнуті, або використані не за призначенням.

Такий результат від програм не тільки в Україні. Прикладом можуть слугувати навіть Сполучені Штати Америки, де з 1919 до 1933 р. діяв «сухий закон». Його наслідком стали буйний розквіт підпільного виробництва алкоголю і зростання корупції. Конгресу довелося відмінити 18-у поправку до Конституції, якою заборонялось виробництво і продаж алкоголю.

У ланцюзі антикорупційних механізмів в економіці слід назвати реформу контролюючих органів. В Україні налічується близько 100 таких відомств, починаючи від Головного Контрольно-ревізійного управління (КРУ) і закінчуючи чисельними інспекціями. Саме вони вирішують 99 % питань, пов'язаних з дотриманням населенням встановлених у державі обмежень, а чим більше таких обмежень, тим більше корупції. Тому реформа контролюючих органів з метою обмеження свавілля чиновників була б найбільш відчутним у суспільстві і реальним кроком проти корупції. Відомо, наприклад, який опір чинило ДАІ МВС України новому законодавству, згідно з яким притягнути до відповідальності порушника правил дорожнього руху може тільки суд. Це значно знизило корупційні можливості цієї служби. Тому реформа контролюючих органів може значно знизити рівень корупції у державі.

У Верховній Раді у лютому 2005 р. зареєстрований Законопроект «Про внесення змін в деякі закони України відносно статусу державних органів фіскального та бюджетного контролю». Йдеться не про нове, однак життєво необхідне рішення – перерозподілі функцій та посилення відповідальності. Автори пропонують підпорядкувати Державну податкову адміністрацію, Контрольно-ревізійну службу та Державну митну службу Міністерству фінансів України, тобто

взяти ці відомства під одне крило. Це посилить ефективність організаційних структур державної вертикалі та усуне деякі недоліки у роботі та координації цих органів управління.

3. Корупція як політична проблема

Корупція в будь-якому її прояві небезпечна, але особливу загрозу національній безпеці становить політична корупція. Її основний зміст – це корумповані форми політичної боротьби кланів, політичних еліт, партій, груп і окремих осіб за владу. Вона підриває фундаментальні основи функціонування суспільства і влади, руйнує демократичні принципи, функціонування держави. Форми і прояви такої корупції різнобічні. Насамперед, це лобізм, протекціоналізм, вигідне призначення на державні посади, інвестування комерційних структур за рахунок держбюджету, керівництво держчиновниками комерційними структурами через призначення в них своїх родичів, близьких, створення акціонерних компаній на базі державних підприємств, надання пільг, переваг, виключень із загальних правил для «своїх» фірм і компаній, переведення держмайна в акціонерні товариства, келійне проведення приватизації (прикладом може бути приватизація «Криворіжсталі»), фіктивне банкрутство, навчання дітей за кордоном за рахунок спонсорів та багато інших технологій.

Політична корупція здійснюється правлячою елітою для захоплення і утримання влади, а також проти політичних конкурентів. Вона здійснюється, на перший погляд, легітимно, а фактично шляхом незаконного задоволення грошовими і товарними потоками, нецільовим використанням бюджетних коштів на виборні компанії та інші політичні цілі під майбутні дивіденди: державні посади, фінансові пільги, одержання держзамовлень і необхідних квот, акцизів, кредитів та інших привілеїв.

Тут не можна не погодитися з висловленою Олександром Зинов'євим у його новій книзі «На шляху до верхсуспільства» думкою про те, що «...у системі влади і керування в сучасному західному товаристві існує феномен, що виходить за рамки державності і фактично керує нею». Цей феномен, названий «кухнею влади», включає до процесів прийняття рішення, крім офіційних структур влади, також і бізнесменів, банкірів, хазяїв мас-медіа, лідерів мафіозних груп тощо.

Якщо продовжити думку Зинов'єва, то можна дійти висновку, що «кухня влади» перетворила саму владу на товар. У результаті, крім фінансових, сировинних, технологічних ринків, з'явилися ринки влади, а корупція стала механізмом продажу влади на ринку владних послуг.

У березні 2004 р. міжнародна неурядова організація Transparency International опублікувала список десяти найкорумпованіших лідерів світу. Перші місця займають президенти країн Третього світу: Мобуту Сесе із Заїра, Фердінанд Маркос із Філіпін, екс-президент Югославії С. Мілошевич. Восьме місце посідає українець Павло Лазаренко.

Представникам Заходу місця в цій десятці не знайшлося. Проте корупційні скандали на найвищому рівні останнім часом все частіше стають гучними і у цій частині світу. Насамперед – стосується Італії. Ще 12 років тому у результаті кампанії «Чисті руки», започаткованою Міланською прокуратурою, була розкрита величезна корупційна система, яка одержала назву «Взятоград». Було порушено 12 тис. кримінальних справ, у тому числі проти двох колишніх прем'єрів, більше 500 членів парламенту. Виявлені збитки державі становили більше 150 млрд. доларів. Основним же фігурантом у цій справі став прем'єр-міністр Італії, лідер соціалістів Б. Краксі. Крім нього були викриті корупційні зв'язки десятків відомих впливових політиків, у тому числі Джуліо Андріотті, який протягом повоєнних років 7 разів очолював уряд Італії, 7 разів був Міністром кабінету. У результаті цього скандалу була змінена навіть італійська система виборів. Італію і сьогодні приголомшують скандали навколо чинного прем'єра – міністра С. Берлусконі, проти якого також порушена кримінальна справа.

Відомий також скандал у 1999 – 2000 рр. навколо німецького канцлера Г. Коля, пов'язаний з нелегальним фінансуванням очолюваної ним партії – німецького Християнського демократичного

союзу. Ця партія протягом 16 років незаконно одержувала величезні нелегальні пожертвування від анонімних спонсорів, які використовувалися, як правило, у виборчих кампаніях.

Широко відомий так званий корейський синдром, у якому були замішані два президенти Південної Кореї. Президенту Ро Де У, приміром, платили 30 найбільших синдикатів країни. Кожен місяць він одержував близько 10 млн. доларів.

У 1976 р. був притягнутий до кримінальної відповідальності прем'єр-міністр Японії Танака за одержання хабарів від американських бізнесменів за згоду на укладення контракту на поставку Японії великої партії аеробусів. Не стихає корупційний скандал навколо прем'єр-міністра Ізраїлю Шарона. Його обвинувачено в одержанні хабара розміром 700 тис. доларів від будівельної компанії .

У 2004 р. засуджений на 18 місяців позбавлення волі умовно і права займати протягом 10 років державні посади колишній прем'єр-міністр Франції, мер міста Бордо, депутат Національної Асамблеї Ален Жюппе. Вирок суду пов'язаний з корупційною діяльністю в період, коли він, працюючи заступником мера Парижа з фінансових питань, сприяв фіктивному влаштуванню на роботу до Мерії семи близьких йому осіб .

Широко використовуються корупційні методи при формуванні представницьких органів влади, насамперед, при організації та проведенні виборів. Всі останні виборчі компанії в Україні (до 2004 р.) Радою Європи оцінені як такі, що не відповідали європейським стандартам. У представницькі органи влади все частіше потрапляють особи, безпосередньо пов'язані з злочинними угрупованнями. За інформацією ГУ МВС України в Криму, депутатами Керченської міської ради стали дев'ять активних членів організованих злочинних угруповань . Сформована таким чином влада, безумовно, є злочинною. Як зазначав Г. Гегель «...Та доля державної влади, яку придбав для себе окремих індивідум, втрачена для влади» . На думку экс-президента України Л. Кравчука «Теперішня більшість у парламенті створилася із людей, які не мають чіткої позиції і філософії: частина з них голосує в обмін на певні, скажімо так, преференції. Один хоче острів на Дніпрі, другий – щоб йому завод дозволили приватизувати, а островів на всіх не вистачає... Так влада живе за законами торгівлі – це найстрашніше!» .

Корупція у структурах влади може бути обмежена з допомогою як контролюючих органів, так і натиску з боку громадськості. У розвинутих демократичних країнах важливим антикорупційним важелем є, зокрема, класичний розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна із гілок влади урівноважує іншу і контролює її діяльність, протистоїть зловживанням. Особливо важлива у цьому контексті незалежна судова влада і прокуратура. Незалежні судові та слідчі органи найбільш надійні у боротьбі з корупцією, але при одній умові, що вони повністю не підкупні і не пов'язані з системою роздачі посад за політичним розрахунком. Проте формальний принцип розподілу влади, як це зроблено в Україні та в інших країнах на пострадянському просторі, не може сам по собі дати ефективного результату. Перевага повноважень влади хоча б в одній гілці влади призводить до владного дисбалансу і у кінцевому результаті до зловживання владою. Конституційна реформа в Україні саме і спрямована на усунення такого дисбалансу та на реалізацію принципу стримань і противаг. Ретельне його дотримання само по собі взаємообмежує кожну гілку влади, ставить їх під контроль, щоб жоден інститут не володів монопольною владою.

У вищому законодавчому органі – парламенті, системою противаги може бути опозиція або верхня палата, яка побудована на інших принципах представництва. У найбільш закріпленому вигляді цей принцип втілений у структуру конгресу США. У сенаті США п'ята частина членів верхньої палати плюс один голос можуть заблокувати будь-який законопроект, у тому числі підтриманий Президентом і більшістю обох палат .

Таким чином, розподіл влади на багато власних суб'єктів створює системи, відповідно до якої жодна впливова група, яка має навіть відносну більшість у парламенті, не володіє монопольною владою. Жодне рішення не може бути прийняте без згоди належних органів.

У країнах так званого третього світу для політичної системи характерна слабкість законодавчих органів, баланс власних повноважень не урівноважений. У Латинській Америці залишається дуже сильною виконавча влада, особливо широкі повноваження має Президент. Його діяльність майже не підконтрольна, а судова влада знаходиться під тиском виконавчої влади. Така сама картина у багатьох країнах Азії. У Таїланді, наприклад, управління державою довгий час здійснювалась за допомогою урядових декретів. Парламент відігравав другорядну роль.

В Україні також довгий час законодавча роль Верховної Ради була принижена, спочатку законодавчі функції виконував передані прем'єр-міністр, потім відповідно до конституційного договору-Президент, який видавав укази, що прирівнювались за своєю силою до закону. І надалі, у зв'язку з парламентською політичною кризою в Україні, особливо у відносинах між Президентом і Верховною Радою, Президент неодноразово регулював нові економічні відносини своїми указами, у тому числі при проведенні земельної реформи. Все це також стимулювало корупцію в Україні, оскільки основним виконавцем цих указів та декретів залишався чиновник.

Говорячи про корупцію як політичну проблему, слід особливу увагу звернути на загрозу корумпованості виборчого процесу, у тому числі і в Україні. Фахівці відзначають, що абсолютна більшість коштів, які використовувались у президентській компанії 2004 р., знаходилась у тішовій сфері і не була врахована в офіційному виборчому рахунку. На думку представника коаліції громадських організацій «Свобода вибору» І. Маркова, реальні витрати на виборчу кампанію можуть перевищувати виборчий рахунок у 40 – 50 разів. Помаранчева революція в Україні значною мірою підтвердила цей прогноз. Це характерне не тільки для президентських кампаній. Широке розповсюдження одержала практика купування голосів на виборах депутатів Верховної Ради України. Окремі кандидати для залучення голосів виборців обладнували запуснені дороги, ремонтували під'їзди будинків, роздавали пенсіонерам невеликі презенти, обладнували комп'ютерною технікою навчальні заклади та ін. Саме цей фактор змусив більшість народних депутатів Верховної Ради України відмовитися від мажоритарної системи виборів, як найбільш корумпованої за умов України і перейти на пропорційну систему виборів. Це, безумовно, звужить можливості корупції під час виборчих кампаній в Україні. Але й при цій системі виборів корупція не виключена. Щоб приборкати її можливості, слід зробити більш чіткими і прозорими правила приватних пожертвувань і забезпечити достатній обсяг легальних надходжень до фонду виборчих кампаній. Нелегальні внески серйозно підривають виборчу кампанію, ставлять під сумнів її легітимність. Кращим виходом з цього становища було б максимальне розширення державного субсидування виборчих кампаній, але Україні поки що це не під силу.

У таких країнах напевно було б правильним бюджетне фінансування надавати тому кандидату, який користується широкою громадською підтримкою і набере певний процент голосів виборців. В іншому випадку він повинен повернути взятую субсидію. Така схема поставить надійний заслон людям, які свідомо приречені на поразку, а іноді просто авантюристам.

Але й це не гарантує від політичної корупції. Щоб парламент був не корумпованим, такими повинні бути й політичні партії, які його утворюють. Проте реальність така, що найбільш корумпованими установами у світі саме і вважаються політичні партії. Такі підсумки дослідження, проведеного неурядовою організацією «Трансперенси Інтернешнл». У своїй доповіді «Трансперенси Інтернешнл» зазначає, що внаслідок проведеного у 64 країнах опитування в 36 саме партії названі найбільш корумпованими структурами. Список країн із такими політичними партіями очолив Еквадор, друге місце посіли Аргентина, Перу та Індія, на третьому – Болівія, Бразилія, Коста – Рика і Мексика. У Європі високий рівень політичної корупції відзначено також в Україні, Польщі і Франції.

Такі висновки, особливо у світі прийнятих у грудні 2004 р. українським парламентом змін до Конституції, нашоухують на певні роздуми. Адже політична реформа, як неодноразово стверджували її адепти, передбачає посилення ролі партій. Саме політичні партії стануть наповненням парламентського складу в 2006 р., саме на їх основі вибудовуватиметься коаліція, що іменується «більшістю», яка, в свою чергу, формуватиме уряд. З одного боку, партії «засвідчують» свою відповідальність за ті коаліції та уряди, в яких вони беруть участь. З другого, – ґрунт для партійної корупції більш як благодатний. Адже після набуття чинності політреформи партії стануть головними «постачальниками» і «замовниками» політики. Як уникнути перетворення українського парламенту на корупційний партійний клуб?». Потрібно дуже багато змінювати, щоб виправити цю ситуацію. По-перше, демонтувати самі засади корупції – тобто зрощення бізнесу і влади. Повинен залишитися реальний бізнес, готовий підпорядковуватись закону. Слід дебюрократизувати всю державну систему. Рани чи пізно ми прийдемо до того, що скільки б партій зареєстровано, буде досить обмежене число тих, хто реально матиме опору в суспільстві і матиме шанси на виборах. Очевидно, що знижуватиметься роль технологічних показників можливостей партій – таких як фінанси, засоби масової інформації. Потрібна буде передусім наявність власного, не випадкового електорату, що не «накачується» технологічно, а який виникає внаслідок логіки суспільних процесів. Це само по собі звужить можливості корупції. Але сьогоднішні реалії такі, що навіть у розвинутих країнах широке розповсюдження одержала купівля голосів виборців. Як наголошує Делла Порта, в Італії політичні «боси» купують виборців не тільки використовуючи кошти партійних кас, а й інші важелі, зокрема, надають протекцію по службі або інші послуги. Такі самі послуги в обмін на голоси виборців практикуються в Іспанії. Корейські і Японські політики, будучи обвинуваченими в незаконних зборах у фонд передвиборної кампанії оправдовувалися тим, що виборці звикли до такої практики.

В Україні викоріненню політичної корупції заважають такі самі проблеми. Проведення в 90-х роках серйозних перетворень, спрямованих на демократизацію суспільно-політичної системи, поряд з позитивними результатами, породили й негативні тенденції, що виявляються насамперед у необмеженій можливості приходу до влади практично будь-якого дієздатного громадянина, у тому числі і з кримінальним минулим. Існуюче виборче законодавство, в якому відсутній ценз так званої суспільної благодійності (обмеження в праві бути обраним на державні посади осіб, що мають судимість чи адміністративні стягнення у зв'язку з посадовими зловживаннями), приводить до ситуації, коли представники криміналітету мають переваги (за рахунок кримінальних капіталів і різноманітних способів незаконного впливу на електорат) домогтися успіху у виборчій кампанії. Ця обставина значною мірою підриває авторитет існуючої представницької влади в очах населення.

Політична влада багатьма «авторитетами» визнається сьогодні найбільш прибутковим «бізнесом». І хоча відміна квот і ліцензій у зовнішньоекономічній діяльності, фіксування валютного курсу гривні, вирівнювання внутрішніх цін і цін на міжнародному рівні на деякі види продукції деякою мірою ліквідували певні можливості, де формувались надвеликі тіньові капітали за участю представників структур влади, державна власність продовжує використовуватись керівниками міністерств, підприємств, відомств, регіональною владою. Останні накопичують за рахунок цього власний капітал, знекровлюючи економіку держави і доводячи абсолютну більшість населення України до зубожіння.

Корумпована службова особа використовує свою посаду для того, щоб особисто одержати нелегальний прибуток, а затрати на хабарі компенсуються за рахунок збільшення ціни на товар і послуги, тобто за рахунок пересічного громадянина. Аналіз кримінальних справ і адміністративних матеріалів про корупційні правопорушення свідчить, що сьогодні 70 – 80 % фірм знаходяться під впливом злочинних угруповань, з одного боку, і корумпованих державних чиновників, – з іншого. У зв'язку з цим споживач змушений платити на 20 – 30 % дорожче за товари і послуги для покриття витрат на корупціонерів. Фактично народ за власний рахунок утримує дві паралельні влади: легітимну і тіньову владу корумпованих організованих угруповань.

Організована злочинність і корупція сьогодні вже не обмежуються послугами представників органів влади. Все частіше представники організованої злочинності самі намагаються обіймати політико-владні посади. В корупцію втягуються вищі посадові особи держав, про що свідчить і справа экс-прем'єр-міністра України Павла Лазаренка.

Чому корупція як інструмент «політичного мистецтва» проявилася у вищих урядових колах у ХХ ст. саме на рубежі 80 – 90-х років? Відповідь на це питання міститься в Доповіді ради Римського клубу «Перша глобальна революція» (1991 р.). Автори документа вважають, що політична влада у сучасному світі більше не контролюється силоміць і складністю озброєнь – вона визначається фінансовою міццю. З середини 80-х років світові ринки були охоплені фінансовим божевіллям, як відзначається в доповіді. Валютно-фінансові біржові спекуляції за допомогою комп'ютеризованого зв'язку стали грою, що абсолютно вийшли за рамки економічної дійсності. Все це не могло позначитися на втраті цінностей, що раніше забезпечували згуртованість товариства і його членів. «У деяких місцях це було пов'язано з втратою релігійної віри, в інших – із втратою віри у політичну систему і її керівників». Корупція структур влади саме і розцвіла на тлі втрати цінностей і трансформації управління у світі фінансів.

Соціально-політичний аспект корупції полягає у спотворенні (викривленні) корумпованим держпаратом соціально-економічної політики держави, а також обвальному допуску кримінальних елементів до економічних важелів управління. Це саме те, що Україна мала протягом майже 14 років. При аналізі змісту і сутності цієї проблеми слід звернутись до феномену клептократії при якій корупція розквітає на найвищому щаблі державної влади, тоді як при інших формах державного устрою це явище розповсюджене найбільше серед чиновників низького рівня.

Спочатку розглянемо феномен клептократії. Прикладами такого типу державного устрою можуть бути диктатури Мобуту в Заїрі, Стресснера в Парагваї, Дювальє на Гаїті, Хусейна в Іраку. У цих країнах державний сектор економіки розглядався як особиста вотчина глави держави. Така особиста влада забезпечується, як правило, армією, секретними службами, використанням інших державних інтересів та терором проти непокірних. Щоб одержати підтримку воєнних такі керівники дозволяють генералам та іншим прибічникам диктатури самим займатися незаконним бізнесом, вступати у корупційні зв'язки з наркобізнесом, привласнювати державне майно та скоювати інші приватизаційні дії у сфері економіки, політики, зовнішньоекономічної діяльності. У таких країнах для вищої політичної і воєнної еліти будь-яка чітка межа між державною і приватною власністю фактично відсутня.

Стресснер у Парагваї і невелика група сатрапів розпоряджалася ресурсами державного сектору економіки, як своїми особистими. у Гаїті за даними Міністерства торгівлі США з 1977 до 1978 р. обсяг витрачених не за призначенням державних коштів становив 63 % від тих, що надійшли до бюджету. Керівники держав такого типу на свій розсуд визначають податкову, митну політику, правила приватизації, бюджетні витрати, пільги та ін. Для них державне регулювання – головне джерело особистого збагачення.

У більш розвинутих демократичних країнах головна проблема – корумпованість чиновників нижчого рівня, хоча це не виключає наявності цієї хвороби і серед частини чиновників вищого рівня, про що свідчать останнім часом такі факти навіть у Німеччині, Франції і США. Для такої категорії корупціонерів основний спосіб одержати доходи – це контроль за новими правилами і обмеженнями. Для одержання винагороди вони використовують бюрократичну тяганину, а у цілому стримують нормальний процес розвитку суспільства. Підґрунтям для корупції на нижчому рівні чиновництва безумовно є слаба, дезорганізована країна, де не розвивається система підзвітності держслужбовців перед суспільством. Така держава становить собою або слабко функціонуючу демократію або автократію з номінальним главою держави. В обох випадках держава фактично управляється купкою приватних осіб, які купують лояльність чиновників. Такий

тип державної влади не ефективний, оскільки чиновники не діють в інтересах суспільства, а борються за свої особисті привілеї.

Актуальною проблемою для таких країн є реальна можливість розкручувати спіралі корупції з нижчого до вищого рівня, тоді як при клептократії вона може бути максимально обмежена на місцевому рівні. Неконтрольоване розширення корупції на районному і обласному рівні неминуче пошириться і на вище чиновництво, без мовчазної згоди якого вона неможлива і на першому рівні

Проте складно сказати, яка корупція найбільш пагубна: на верхньому поверсі влади чи у нижчих її ешелонах. Реальний її вплив залежить від ступеня аморальності потенційних хабарників. Сильний керівник – клептократ, який має справу зі слабким партнером у приватному секторі, не тільки одержує солідну ренту, а й змушує державу функціонувати так, щоб створювати нові способи одержання тінювих доходів і хабарів. І навпаки, корумповані керівники приватних компаній, які працюють у слабкій державі, можуть одержати великі дивіденди і без хабарів.

Але для нас важливо визначити підґрунтя корупції у демократичній, правовій державі, розбудова якої відбувається у сучасній Україні. З досвіду побудови громадянського суспільства у розвинутих європейських країнах бачимо, що навіть у таких країнах корупція, хоч і максимально обмежена, але є і впливає на багато сторін суспільного життя.

У чому причина, чому демократія і корупція можуть співіснувати навіть у постіндустріальних країнах? Європейські дослідники феномену політичної корупції стверджують, що повністю викоринити це явище навряд чи можливо, а ось максимально її обмежити – так. Для цього необхідно, щоб у державі були реалізовано кілька умов, у тому числі максимально обмежена політична корупція.

Таким чином, політична корупція є різновидом «верхівкової корупції», причому різновидом найбільш небезпечним, оскільки така корупція має як наслідок встановлення основних правових правил економічної і політичної поведінки.

Якщо низова (побутова і ділова) корупція, розкладаючи державний апарат і суспільство, все ж головним наслідком має підвищення ціни за надання публічних послуг, то верхівкова корупція здатна навіть змінювати пріоритети суспільного розвитку, спотворювати справжні інтереси країни і, в остаточному підсумку гальмує розвиток держави, дестабілізувати соціальну ситуацію.

З урахуванням викладеного вище розіб'ємо цей загальний напрям антикорупційної політики на такі блоки :

1.- Удосконалювання виборчого законодавства. Досвід стверджує, що саме на стадії формування представницьких органів влади можливе утворення корупційних зв'язків. Це може відбуватися як шляхом «делегування» до влади представників криміналітету, так і підкупу окремих кандидатів і навіть керівників партій, що балотуються на виборах. Звідси випливають необхідність вжити таких заходів, як:

- приведення допустимого розміру виборчих фондів у відповідність з реальними витратами на виборчі кампанії;
- дозвіл формувати виборчі фонди для збору внесків завчасно, а не у період виборчих кампаній;
- жорсткість контролю за дотриманням порядку фінансування виборчих кампаній і мір відповідальності за порушення;
- жорсткість державного і суспільного контролю за виборними процедурами;
- підвищення ролі засобів масової інформації в незалежному висвітленні виборчих кампаній і контролю за дотриманням виборчого законодавства на всіх її етапах;

- підвищення ролі і зміцнення гарантій незалежності виборчих комісій при одночасному забезпеченні прозорості їх діяльності для суспільного контролю.

2.- Практика функціонування демократичних інститутів у багатьох країнах засвідчила, що у діяльності представницьких органів влади завжди присутнє таке явище, як лобізм. І хоча в Європі дотепер відмовляються визнати його як легальний механізм, лобізм все рівно присутній. А в англосаксонській моделі права (США, Великобританії), лобістську діяльність узаконено. На нашу думку, в Україні це також слід зробити, оскільки є явища, що доцільніше не заганяти в підпілля, а спробувати мінімізувати їх негативні наслідки. Такий механізм припускає не тільки прийняття закону про лобізм (чи лобістської діяльності), а й законодавче упорядкування парламентських процедур, зокрема, для забезпечення прозорості результатів голосувань у законодавчих органах.

3.- Багато залежить від того, як у державі влаштована система стримувань і противаг, тобто чи підконтрольна сукупна державна влада суспільству, чи відповідальна вона перед ним, чи є прозорим і обґрунтованим процес прийняття основних державних рішень, у тому числі кадрових.

Саме порушення системи стримувань і противаг в Україні, що у подальшому призвело до криміналізації всіх сфер суспільного життя, і призвело до Помаранчевої революції в Україні у листопаді – грудні 2004 р. Тому, ми вважаємо, що природним кроком в антикорупційній політиці є перегляд чинної моделі організації державної влади. Першим кроком у цьому напрямі має бути завершення конституційної реформи у державі, яка урівняє гілки влади, підвищить роль парламенту, різко обмежить президентські повноваження та ін. Звичайно, не тільки названі, а й багато інших антикорупційних заходів слугуватимуть підвищенню рівня демократизму в суспільстві, рівня ефективності управління, ліквідації застійних явищ у суспільному розвитку. І навпаки, прагнучи демократизувати публічне життя, підвищити ефективність управління ми одержимо й антикорупційний ефект. Такі заходи мають більше шансів бути підтримані суспільством, якщо вони диктуються необхідністю зниження рівня корупції (стають частиною антикорупційної політики), а не тільки мотивами «удосконалювання балансу повноважень» чи «більшої підконтрольності влади».

Важливе антикорупційне значення має також упорядкування системи і структури функцій органів влади. Такий напрям антикорупційної політики повинен містити у собі:

- обґрунтовані критерії для визначення оптимальної структури і чисельності органів виконавчої влади, оскільки за змінами їх структури, статусу і функцій часто стоять корпоративні, а не загальнодержавні інтереси;

- усунення інституціональних причин для конфлікту інтересів (зокрема, створення такої системи і структури органів виконавчої влади, щоб у тому самому органі не поєднувалися, наприклад, функції визначення правил, контролю і надання публічних послуг);

- декомерціалізація державної і муніципальної діяльності, у тому числі шляхом делегування певних публічних соціальних і правових послуг недержавним структурам (так, наприклад, цей процес давно відбувається в сфері нотаріальної діяльності);

- забезпечення інформаційною прозорістю процесу ухвалення рішення органів виконавчої влади, використання ними бюджетних засобів, у тому числі через доступ до фінансових документів державних органів з боку недержавних організацій і засобів масової інформації;

- впровадження механізмів суспільного впливу на діяльність державних відомств (незалежна експертиза суспільно важливих проектів рішень).

До системи антикорупційних механізмів слід включити і зміну принципів державної служби і контроль за майновим станом представників влади. Цей напрям теж є частиною адміністративної

реформи. Для протидії корупції він надзвичайно важливий, оскільки від того, наскільки високий статус державного службовця, рівень оплати його праці, наскільки міцні правові й соціальні гарантії для службовця, багато у чому залежить мотивація чесного служіння. Для його реалізації необхідне:

- чітке визначення статусу, у тому числі обмежень для осіб, що обираються та призначаються на вищі державні посади;
- чітке визначення регулювання статусу «політичних призначенців» (помічників, радників президента, прем'єра, міністрів та ін.) і визначення умов прийняття їх на службу і звільнення з неї, соціальних гарантій після відставки, що обов'язково відбувається разом з відставкою «патрона»;
- визначення основ і порядку управління від імені держави пакетами акцій, що входять до складу державної чи муніципальної власності, в акціонерних товариствах з наявністю державної чи муніципальної власності;
- установа твердих соціальних і матеріальних гарантій для кожної категорії державної служби, у тому числі при відставці;
- введення обмежень для переходу на роботу після звільнення з державної служби до комерційних організацій, що були колись підконтрольні даній посадовій особі;
- необхідність ротації службовців, у чій функції входять прямі контакти з населенням і бізнесом;
- поширення обмежень, установлених для державних службовців, на менеджерів державних підприємств із визначеною часткою державної чи муніципальної власності.

Серед ефективних антикорупційних механізмів слід назвати і реформу державної служби. У європейських країнах система професійної державної служби передбачає політично нейтральну посаду, яка добре оплачується, гарантована від неправого звільнення і побудована на принципах підбору дійсно достойних і кваліфікованих кадрів. Ця модель передбачає принцип, згідно з яким державних чиновників не можна приймати і звільняти з посади за політичними мотивами. Якщо у політичній культурі нашої держави укоріниться плюралізм, то аполітичний інститут державної служби може сприяти «м'якій» зміні політичного керівництва країни. У країнах із стабільною політичною системою навіть чиновники центральних органів влади можуть з великим успіхом служити при різних адміністраціях. В Італії, наприклад, багато десятиріч поспіль майже щорічно змінювався уряд, до влади приходили різні політичні сили, але дотримання цього принципу ніяк не вплигло на політичну та економічну стабільність держави. Навіть у сучасному Китаї, де править комуністична партія, кадри комплектуються на принципах найму і компетентності.

Державна служба у посткомуністичних країнах основана на зовсім іншому історичному фундаменті. Перехід на посаду керівника, як правило, тягне заміну всіх підлеглих чиновників. За повідомленням прес-служби Генеральної прокуратури України (січень 2005 р.) за річний термін перебування на посаді Генерального прокурора України Г. Васильєва було звільнено з посад майже 2 тис. керівників різних рівнів, у тому числі 2/3 прокурорів областей. З приходом на посаду кожного нового Генерального прокурора (а змінювалися вони майже щорічно), залишають свої посади майже всі заступники Генерального прокурора і більшість керівників управлінь і відділів Генеральної прокуратури. Те саме відбувається і в системі Міністерства внутрішніх справ. У такій системі привалюють не завжди державні інтереси, а інтереси окремих політичних сил.

До серйозних антикорупційних механізмів слід віднести і заходи щодо усунення корупційних зв'язків між вищими і нижчими рівнями влади. У реальному житті такі зв'язки виражаються, в основному, у двох схемах:

Перша – це коли чиновники нижчого рівня збирають для своїх керівників «мзду» за принципом піраміди: нижчий чин – середньому, останній – вищому. Це своєрідна плата за посаду або не реагування на зловживання, що дає рядовому бюрократу максимальну свободу в контактах з клієнтурою. Важливим кроком на цьому шляху обмеження політичної корупції є підвищення заробітної плати чиновника. При низькій оплаті праці чиновника корупція – єдина дорога до виживання. Тому важливо максимально знизити різницю між рівнем зарплати держслужбовця і відповідною посадою працівника приватного сектора. Інакше держчиновник працюватиме на двох роботах, або брати хабарі .

Друга схема подібна до перевернутої піраміди, коли головну роль відіграє вищий за посадою чиновник, який купує мовчазну згоду підлеглих на свої корупційні діяння шляхом закриття очей на їх незначні зловживання. У цій моделі високопоставлені чиновники покривають хабарництво підлеглих також в обмін на свою долю їх тіньових доходів. Тому кращим рішенням будуть заходи, спрямовані на зміну природи державної служби. Серед таких механізмів слід назвати максимальне скорочення державного апарату, посилення підзвітності, створення для клієнтів «одного вікна», прозорість у діях, а також передача багатьох державних функцій приватним фірмам. Так, в Австралії і Новій Зеландії практикується участь приватних структур у конкурсах на одержання підрядів у сфері державних послуг . Такі самі зміни проходять у США, де приватні компанії виконують не лише комунальні функції, а й утримують тюрми, надають деякі види кредитно-фінансових послуг і навіть збирають податки .

4. Основні детермінанти корупції та соціально-економічний простір її розповсюдження

Високий рівень корупції в Україні, її негативний вплив фактично на всі сторони суспільного життя країни потребує поглибленого вивчення цього явища, його детермінантів та соціально-економічного простору розповсюдження. Більшість таких причин, безумовно, пов'язані з труднощами становлення України як незалежної держави, особливо нових економічних відносин, і пов'язані з цим процесом кризові явища в економічній, соціальній та політичній сферах життя країни .

Проте, сама по собі зміна державного устрою, форм власності не обов'язково супроводжується корупцією. Основні причини і умови її поширення в Україні стали результатом стратегічних прорахунків у реформуванні суспільства. Цей процес значною мірою відбувався стихійно, без глибоких наукових розробок і прогнозів, без врахування інтересів різних верств суспільства, відповідних соціально-економічних розрахунків, що суперечить вихідним принципам філософії реформ щодо формування соціально орієнтованої правової демократичної держави. Формування нової політичної економічної еліти відбувалося на основі перерозподілу державної власності, а не збільшення суспільного продукту, як результату підприємницької активності. Держава та її інституції влади не вживали серйозних і ефективних заходів щодо стимулювання сфери матеріального виробництва. Навпаки, механізм створення, реєстрації, оподаткування нових суб'єктів господарювання стимулював умови для зловживань, незаконного накопичення і концентрації коштів, підштовхував бізнесменів до різного роду спекулятивних операцій. Перманентний цейтнот, у якому знаходяться державні інститути, не сприяє динамізму економічних реформ, прийняттю ефективних рішень і дій практичного характеру.

У суспільстві фактично всі роки незалежності продовжується криза і протистояння гілок влади, зниження ефективності законотворчого процесу, правового забезпечення реформ. Має місце невизначеність правового статусу Глави держави, нечіткість його статусу відносно виконавчої влади.

Для діяльності виконавчих структур влади характерною стала є хронічна нестабільність, відсутність науково обґрунтованої і виваженої кадрової політики у державі. За роки незалежності змінилось тринадцять Прем'єр-міністрів, стільки ж, якщо не більше, змінювались міністри і їх заступники, що кожного разу приводило до кадрового коловороту, а тимчасовість перебування державних службовців на посадах, як свідчить світова практика і результати дослідження, є однією з причин

корупції. До цього слід додати, що за умов відсутності закону про Кабінет Міністрів України діяльність уряду регулювалась 440 законами, а повноваження Прем'єр-міністра визначались 250 законами .

Реформаційні намагання в сфері виконавчих структур влади досі не обґрунтовані, мають характер пристосування старої системи управління та її суб'єктів до нових суспільних відносин, які сформувались після розпаду тоталітарної системи і створення основ демократичного політичного режиму. Всі зазначені спроби здійснюються за умови замкнутості у своїх штучних конструкціях, невідповідності державного управління та основного його прояву – управлінського впливу – життєвим потребам, що призводить до некерованості суспільними процесами, сприяє поглибленню кризових явищ, бюрократизації, корупційним проявам, ставить під загрозу національну безпеку.

Негативним процесам певною мірою сприяє гальмування з проведенням адміністративної реформи, в процесі якої повинні бути конкретизовані і законодавчо визначені місце, роль та повноваження окремих елементів механізму держави відповідно до принципів розподілу влади, закріпленим у ст. 6 Конституції України; крім того, ще не вирішена проблема співвідношення, взаємозв'язку та ієрархізації гілок влади як складових єдиного механізму держави.

При розв'язанні цих завдань необхідно відійти від спрощеного розуміння положень концепції розподілу влади, обмежуючись використанням тільки першої її частини. Адже глибоке дослідження сутності ідеї розподілу влади з часів її виникнення у світовій суспільно-політичній та правовій думці до сучасних концепцій, а також практики побудови механізму державної влади у багатьох демократичних країнах свідчить, що необхідно вести мову, по-перше, про державну владу як єдине ціле, яка належить суверену (народу), а її розподіл на взаємозалежні гілки здійснюється у структурному і функціональному аспектах для належного виконання його волі, вираженої в законі, попередження зловживань влади та створення умов для реалізації громадянами своїх природних прав і політичних свобод; по-друге, про первинність законодавчої влади стосовно інших гілок влади, яка від імені народу приймає правові закони, створює спеціальні органи виконавчої та судової влади, визначає їх повноваження для реалізації законів шляхом активної виконавчо-розпорядчої діяльності та примусу.

З цього приводу мислителі багатьох епох, зокрема Г. Горацій, Б. Спіноза, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, О. Радищев, С. Десницький та ін., зазначали, що джерелом влади, основою цілого є народ, який шляхом суспільного договору створює державу для забезпечення своїх природних прав і соціальної стабільності та механізм реалізації цієї мети, складовими якого розглядаються народний суверенітет, верховенство парламенту і виконавча влада (в особі монарха чи уряду).

Криміналізацію інституцій влади стимулює також невизначеність сутності та змісту зовнішніх проявів структур влади – виконавчо-розпорядчої діяльності. Офіційна влада не враховує, що у перехідному суспільстві суттєво змінився її об'єкт – суспільні відносини, які зумовлюють природу як самого суспільства, що є цілісним соціальним організмом, так і окремих його явищ, найважливіші серед яких – суспільство та його найважливіші сфери: політична, економічна та соціальна. Водночас не враховується, що на шляху до правової держави і громадянського суспільства у перехідній державі формуються три рівні суспільних відносин, згідно з чим змінюється і проявляється виконавчо-розпорядча діяльність, яка не може бути сталою і повинна вдосконалюватися.

На першому рівні суспільних відносин, які охоплюють сферу сім'ї, її побуту, освіти, освоєння культурних цінностей, вплив держави через виконавчі органи повинен бути обмеженим і спрямованим на створення для цього належних умов.

На другому рівні суспільних відносин, які охоплюють сферу власності й економіки, матеріального й духовного виробництва, обміну предметами, продуктами її діяльності, виконавчо-розпорядча

діяльність повинна проявлятися з більшою інтенсивністю. У той самий час необхідно законодавчо визначити межі втручання держави через виконавчі органи у зазначені процеси, щоб не обмежувати діяльність окремих індивідів, соціальних груп і об'єднань громадян щодо створення основ громадянського суспільства: вільної конкуренції, самоврядності, здатності самостійно розвиватися і визначати свій розвиток, що само по собі виключає корупцію.

На третьому рівні суспільних відносин держава в особі виконавчих органів не може претендувати на зверхність, повинна розглядатися нарівні з іншими суб'єктами і забезпечувати: захист суверенітету, національну безпеку, стабільність суспільства; охорону форм власності, правопорядку, прав та інтересів громадян; забезпечення економічної стратегії і створення ринку якісних товарів; виконання соціальних функцій.

До цього часу в розпорядчо-виконавчу діяльність не запроваджені визначальні демократичні принципи: публічність, тобто відхід від адміністративної опіки, безпосереднього впливу на виробничі процеси і виробництва у бік здійснення, розпорядчих повноважень, спрямованих на створення умов для розвитку виробничої, економічної, соціальної та інших сфер; законність, яка передбачає діяльність на підставі і для виконання закону, здійснення повноважень, визначених представницьким органам влади, підзаконність при виданні юридичних актів; постійність, безперервне охоплення виконавчо-розпорядчим впливом об'єктів управління; цілеспрямованість, діяльність відповідно до мети, передбаченої ст. 1 Конституції України, – побудови України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави.

До загальних детермінантів корупційних проявів слід віднести і недосконалість чинного законодавства (адміністративного, зокрема), яке покликане регулювати управлінсько-розпорядчу діяльність. Воно не вписується у правове поле, визначене Конституцією України. У чинних законах та законодавчих актах переважають підзаконні акти, що суперечить визначальним ідеям правової держави і вимогам ч. 1 ст. 8 Конституції України стосовно запровадження в державі принципу верховенства права.

З Конституції України випливає, що тільки законами повинні визначатись основні засоби регулювання виконавчо-розпорядчої діяльності, вони мають бути носіями демократичних і гуманістичних основ, інструментом їх реалізації у державному управлінні, забезпечувати соціальну справедливість у сфері відносин влади, формування підвалин і функціонування правової держави. Але більшість з них недосконалі. Сьогодні, наприклад, нараховується більше 20 загальнодержавних та місцевих податків та зборів. Створено кількасот доповнень, податків і роз'яснень до податків, лише до НДС їх існує близько 100. Крім того, в Україні створено близько двох десятків різноманітних інстанцій, які контролюють його діяльність. А закони, правила та інструкції настільки заплутані, настільки не відповідають інтересам людини та суперечать одне одному, що провокують людей їх не виконувати, а отже, штучно роблять їх правопорушниками. Таким шляхом порушують провокативні норми, громадяни опиняються на гачку залежності від державних чиновників, які мають монопольне право на застосування або незастосування репресивних санкцій проти формальних порушників закону. Завдяки появі такої штучно створеної соціальної залежності громадян від бюрократів, останні отримують можливість торгувати своїми послугами щодо захисту підприємців від відповідальності перед законом. Таким чином, виникає ринок послуг державних чиновників із своїми розцінками, таксами та товаром – ресурсами влади на державній посаді. Бюрократ отримує можливість конвертувати такі повноваження у гроші та власність. За цих умов хабарництво є не тільки порушенням закону, а й засобом самозахисту людини від державної сваволі, а також наслідком маніпуляції держави щодо громадянина. Держава провокує своїх громадян на хабарі. Утиски чиновників спонукають підприємців їх давати, а мізерна платня держслужбовців – приймати.

Тому потрібно законодавчо обмежити втручання державних органів і посадових осіб у господарську діяльність підприємницьких структур, уникаючи загальних формувань, які надають можливість довільного їх тлумачення чиновниками. Одночасно слід визначити, що у сфері малого

та середнього підприємництва також бракує потрібної законодавчої бази. Сьогодні, щоб зареєструвати новий бізнес, треба достукатись у 62 чиновничі віконця.

Досі не створені умови, щоб закони охоплювали всі сторони виконавчо-розпорядчої діяльності, незалежно від її обсягу і заперечували можливість видання органами управління чисельних підзаконних актів, які на перше місце ставлять інтереси відомства, обмежують права громадян, їх активність у державному управлінні, ускладнюють вирішення їх проблем і задоволення інтересів.

Пріоритет закону в регулюванні виконавчо-розпорядчої діяльності, зменшення кількості та ролі підзаконних актів покликані змінити методи управлінського впливу, значно обмежити відомче адміністрування, виключити залежність людини від суб'єктивної волі виконавця, виробити еталони поведінки учасників управлінських відносин, які створять реальні можливості вибору варіантів поведінки відповідно до принципу правової держави, згідно з яким органи державного управління та їх службовці повинні виконувати тільки приписи законів, а інші суб'єкти виконавчо-розпорядчої діяльності – все, що не заборонено законом, що б виключало можливість корупційних проявів.

На практиці склалася абсолютно інша ситуація: великі економічні проекти неможливо реалізувати, не маючи чиновничого «прикриття». При цьому йдеться не про політичне лобування, що характерно для розвинутих демократичних країн, де партії відкрито захищають ті чи інші соціальні групи та їх інтереси. В Україні ж, як і у Росії, інтереси економічних кланів оберігаються конкретними людьми, які займають солідне становище у політичному та бюрократичному істеблішменті держави. Великий бізнес вимушений займатись роздрібною торгівлею лише для того, щоб добувати наявні кошти для «спонсування» посадових осіб, від яких залежить те чи інше рішення. Ось які дані МВС України за перше півріччя 2004 р. характеризують злочинність у сфері службової діяльності.

Всього скоєно злочинів у сфері службової діяльності — 7158

у тому числі:-

зловживання владою або службовим становищем — 2203
перевищення влади або службових повноважень — 517

хабарництво — 1546

Злочини пов'язані (вчинені)-

З приватизацією — - 1235

З земельними відносинами — - 235

У сфері зовнішньоекономічної діяльності — - 596

У сфері банківської діяльності — - 1282

З них:-

безпосередньо в банках — - 320

на об'єктах паливно-енергетичного комплексу — - 1716

З агропромисловим комплексом — - 2699

У бюджетній сфері — - 4011

У сфері високих технологій — - 254

У сфері інтелектуальної власності — - 119

Більшість експертів вбачає причини корупції також у неврегульованості відношень власності . У колишньому Союзі РСР відносини власності були порівняно прості і жорстко відрегульовані нормами права, де власником була держава чи колектив. За цих умов таке явище як корупція виступало в дуже спрощеній формі – хабарництві. Радянська держава не допускала будь-яких ігор

з власністю. Тому у чинних законах та законодавчих актах СРСР взагалі не зустрічається поняття «корупція».

Планова економіка породжувала стимули для виплати винагород як засобу одержання дефіцитних товарів і послуг. Крім продажу товарів і послуг покупцям, які запропонували найбільшого хабара, у державних чиновників могли з'являтися стимули до створення ще більшої кількості вузьких місць. Наприклад, чиновники створювали затримки при виконанні своїх функцій або встановлювали обтяжливі для клієнта умови. Основна проблема полягала не просто в існуванні контрольованих цін, встановлених нижче за ринковий рівень, а у монополії влади чиновників, для яких не існувало небезпеки появи конкурентів. Ці спостереження привели до помилкових уявлень, що падіння тоталітарних режимів і централізовано-планових економік обмежать сферу поширення корупції у міру того, як будуть розвиватися конкурентоспроможні ринкові сили. Проте цього не відбулось, навпаки, корупція різко зростає. Це було обумовлене тим, що держава втратила можливість реального управління економікою, оскільки більш як половина економічної діяльності має неофіційний характер, тіньова економіка не підпадає під дію державно-правових регуляторів, а центральні органи влади не володіють об'єктивними макроекономічними показниками про об'єктивний стан економіки, ускладнює формування ефективної економічної політики.

Багатоукладність економіки, можливість переходу права власності з однієї форми в іншу створили умови для безпосереднього або лобістського тиску на апарат чиновників з метою правового оформлення таких переходів, а також участі самих чиновників у легальному чи нелегальному розподілі власності. Дослідження дає підстави виділити кілька паралельно існуючих видів «рекету», а інакше – поборів або вимагання хабарів за здійснення (бездію) дій з використанням свого службового стану:

- державний – з боку державних чиновників, на відкуп яких практично безконтрольно передані повноваження у сфері роздержавлення власності, розвитку ринкових відносин, створення та забезпечення функціонування нових господарських структур ринкової орієнтації;
- промисловий (виробничий) – пов'язаний з монополізацією виробництва в ряді галузей промисловості на фоні вкрай роздрібненої спеціалізації підприємств-сумісників;
- комерційний – з боку суб'єктів комерційної діяльності (комерційних банків, бірж та ін.);
- господарський – що являє собою вимагання додаткової незаконної винагороди з боку працівників господарських органів та підприємств за виконання ними своїх службових обов'язків з забезпеченням або виробництвом тих чи інших технологічних операцій у внутрішньогалузевій або міжгалузевій системі кооперації;
- кримінальний, який здійснюється на організованій основі злочинними угрупованнями, які контролюють економічну діяльність державних та недержавних структур .

Водночас слід виділити не тільки галузі економіки і соціальної сфери, які більше всього уражені корупцією, а й основні її чинники. Перш за все це система створення і функціонування фіктивних підприємницьких і комерційних структур та порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю. Щорічно правоохоронні органи виявляють 1,5 – 2 тис. таких суб'єктів. Значна їх кількість створюються виключно з метою здійснення або маскування протиправної діяльності. Основи такої практики були закладені ще в перші роки незалежності України. У 1996 р., наприклад, підприємницькою діяльністю, як такою, не займалися і не сплачували платежі до бюджету майже 44 тис. приватних підприємств (33,4 % від числа зареєстрованих), 35 тис. колективних підприємств (31,6 %); 32 тис. товариств (26,9 %), 2,5 тис. підприємств з іноземними інвестиціями (30,5 %); 410 страхових організацій (21,5 %); 27 тис. інших видів підприємницьких структур (50,3 %). Понад 35 % підприємців-громадян, після державної реєстрації їх як суб'єктів

підприємницької діяльності, теж не платимо податки. Зазначене переконливо свідчить, що значна частина підприємницьких структур, які реєструвалися як суб'єкти підприємницької діяльності, роблять це у протиправних цілях. Щорічно реєструється більше 10 тис. фактів ухилення від сплати податків.

Причиною корупції в Україні є також неврегульованість політичної сфери суспільства, яка значною мірою вражена її проявами. Політичні права і свободи громадян, політична, економічна та ідеологічна багатоманітність суспільного життя, продекларовані Конституцією, поки що не забезпечуються державою, у зв'язку з чим становлення інститутів громадянського суспільства відбувається повільно і надзвичайно складно, у боротьбі із стереотипами тоталітарного минулого, під тиском авторитарських тенденцій, вождистської ідеології та закликami приведення до влади «сильної руки». Соціальні процеси, які мають місце за сучасних умов, часто «не вписуються» в правове поле чинного законодавства, а спроби регулювати їх нормами політичних партій і об'єднань громадян за аналогією західних демократій вступають у конфлікт з нереформованою правовою системою. У результаті цього посилюються негативні процеси в багатьох партіях і об'єднаннях громадян, виникають труднощі з легалізацією тих, що створюються, має місце адміністративний тиск на засоби масової інформації та закриття тих, що не відповідають корпоративним інтересам правлячих та корумпованих груп.

Вакуум, який утворюється в зазначеній царині, заповнюється організованими корумпованими конгломератами суспільства, які використовуючи значні фінансові накопичення і недосконалість законодавства, скуповують засоби масової інформації, фінансують партії та об'єднання громадян, проникають у їх керівні органи з наступним забезпеченням участі у виборах до органів представницької демократії, зайняття посад у структурах влади як центру, так і регіонів для задоволення свого злочинного інтересу.

Корумпованості політичної сфери суспільства сприяють також неврегульованість новітніх відносин між державою, суспільством і особою, відсутність законодавства щодо регулювання статусу і діяльності політичних партій, громадських організацій, політичної опозиції, їх місця в політичній системі суспільства.

Користуючись правовою неврегульованістю політичної соціальної та економічної сфер, злочинні угруповання і окремі корупціонери, що займають певні щаблі у виконавчих структурах, стимулюють і «проштовхують» рішення, які першочергово задовольняють їх інтереси. За допомогою підкупу корупціонери роблять спроби впливати на вирішення і задоволення інтересів різних груп сучасного суспільства з метою стримування позитивних демократичних процесів і створення вигідних для злочинного бізнесу умов. Такі дії охоплюють не тільки сферу законодавчого процесу, а й сферу управлінсько-розпорядчої діяльності, якою передбачається прийняття підзаконних нормативно-правових актів та актів індивідуального регулювання.

Нарешті слід визнати, що і у чинному правовому полі закладені певні підґрунтя корупції. Як відомо, все правове поле держави ґрунтується на Конституції України. Але як це не дивно, деякі підґрунтя корупції закладені і в окремих статтях Основного закону. Наприклад, ст. 49 Конституції України, у якій йдеться про безкоштовну медичну допомогу. Ключова фраза цієї статті – «...існуюча структура таких заснувань не може бути скорочена» сама по собі стимулює корупцію. Як же це на практиці забезпечується? Держава з усіх джерел фінансування виділила Міністерству охорони здоров'я України на 2003 р. суму 1763 млн. грн. Якщо з цієї суми відняти заробітну плату медичних працівників, що становить 437,8 млн. грн., а також оплату комунальних платежів – 79,4 млн. грн. і капітальні витрати – 240,6 млн. грн., то на одного жителя України на медикаменти виділяється по 21 грн. на рік, що у багато разів менше необхідного мінімуму. У той самий час середньомісячна заробітна плата медичних працівників становила 183 грн. при мінімальному прожитковому рівні 342 грн. Отже, злидарське існування медпрацівників слугує виправданням для хабарництва у системі охорони здоров'я.

Або взяти закріплене ст. 53 Конституції право кожного громадянина на безкоштовну вищу освіту на конкурентній основі. Ключові слова – «безкоштовне» і «на конкурентній основі». А як у реальному житті? Навчання на належному рівні не фінансується, тому вступити безкоштовно у державний вищий заклад освіти реально більшості абітурієнтів неможливо .

Сприяє корупції навіть формування дохідної частини державного бюджету. Сьогодні в дохідну частину державного бюджету закладена стаття «Надходження від штрафів і фінансових санкцій». Це лицемірне джерело корупції, оскільки держава керується принципом, що всі підприємці – потенційні злочинці. І дійсно, закони, якими регулюється підприємницьку діяльність, складені таким чином, що їх не порушує тільки той, хто не є підприємцем. Про презумпцію невинуватості навіть не йдеться. Тому фіскальним органам надають план по штрафах і санкціях. Головними показниками роботи податкового інспектора є кількість оштрафованих підприємців і сума штрафів. Те ж стосується інспектора ДАІ. Якщо ці показники не виконуються, інспектора звільняють. Інспектор зобов'язаний оштрафувати підприємця, підприємець намагається зменшити збитки і відкупитися. Тому, законодавство, що регулює господарські відносини і план по штрафах становить основу корупції.

Таким чином, на стан, динаміку і структуру корупції як багатоскладового явища впливає ціла система факторів. За своїм змістом і сутністю фахівці поділяють на: політичні; економічні; організаційно-управлінські; правові; ідеологічні; морально – психологічні .

Саме вони сприяють появі та розвитку чинників, які виступають детермінантами корупційних діянь. У кримінологічній науці фактори, які функціонують на загальносоціальному рівні і створюють сприятливий для корумпування суспільних відносин фон, іменують соціальними передумовами корупції .

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що основними детермінантами корупції у сучасній Україні стали, насамперед, криза політичної влади, помилки у реформуванні економіки, слабкість демократичних традицій, обмеженість інститутів громадянського суспільства, недосконалість антикорупційного законодавства, невизначеність перспектив економічного розвитку країни. Стимулюють зростання корупції також соціальна нестабільність і напруженість у суспільстві, різка диференціація доходів і майнового стану населення, яка поглиблюється недосконалістю механізмів соціального забезпечення незахищених верств населення.

5. Система та ефективність антикорупційних механізмів у сучасній Україні

Поширення корупції в Україні є, насамперед, результатом системної кризи, яка охопила Україну протягом майже всіх років незалежності. Саме у зв'язку з цим політичні сили, які прийшли до влади у результаті президентських виборів 2004 р., головним своїм лозунгом оголосили боротьбу з корупцією. Але для того, щоб ця боротьба була ефективною, щоб оголошена ціль не стала черговим політичним лозунгом, слід проаналізувати що конкретно сприяло корупції, які механізми її спровокували. Певні чинники суспільству відомі. Насамперед, це відсутність політичної волі вищої влади України, її переплітання з бізнесом і його інтересами, а звідси декларативність антикорупційних заходів, лобіювання в інтересах кримінальних структур законодавства, яке регулює економічні відносини та визначає функції та повноваження державних органів, на які покладена відповідальність за стан і результати боротьби з корупцією.

З іншої сторони, окремі закони відповідали задачам, які стояли перед Україною на початковому етапі її становлення як незалежної держави, але вони не були реалізовані. Це обумовлене не тільки відсутністю політичної волі керівництва держави, а й вкрай низьким рівнем управління суспільством. Так, законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р., крім спеціальних суб'єктів (Координаційний Комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України, спецпідрозділи Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України) визначені також інші державні органи, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю: органи прокуратури, митні органи,

підрозділи прикордонних військ, органи Державної податкової адміністрації та Державної контрольно-ревізійної служби. Статтею 18 цього Закону до переліку органів, що зобов'язані вести боротьбу з організованою злочинністю, відносить також Національний банк України, Антимонопольний комітет, Фонд державного майна України.

При всіх недоліках цього закону його прийняття в 1993 р. було реальним проривом у протидії організованому криміналітету, оскільки вперше було офіційно визначено поняття організованої злочинності, окреслено основні напрями подолання цього лиха, законодавчо залучено до подолання цього явища окрім правоохоронних, інші державні установи. Законодавець передбачив створення в системі правоохоронних органів автономних (юридична, фінансова, процесуальна й оперативна самостійність) спеціальних підрозділів з боротьби з організованою злочинністю і корупцією з вертикальним підпорядкуванням безпосередньо Міністерству внутрішніх справ і Службі безпеки України. Іншими словами – новостворені спеціальні підрозділи з боротьби з організованою злочинністю і корупцією виводилися не лише з підпорядкування обласних правоохоронних структур, а й керівників обласних держадміністрацій. Таким заходом під місцевих корумпованих «ділків» була підкладена «міна уповільненої дії», яка реально загрожувала кожному з них і могла вибухнути будь-коли, незалежно від їх волі. Цей факт мав величезне політичне і профілактичне значення, оскільки руйнувався «дах», під захистом якого продукувалась корупція.

Проте, невиваженість політики держави у створенні дієвих антикорупційних механізмів проявилась уже з прийняттям у жовтні 1995 р. Закону України «Про боротьбу з корупцією», яким абсолютну більшість державних органів, які за змістом роботи покликані вести боротьбу з корупцією, було виключено, залишено лише три правоохоронних відомства: органи внутрішніх справ, Служби безпеки і прокуратури України. Згодом сюди була включена податкова міліція. Реально це означало, що всі інші державні органи усунуті від відповідальності за стан цієї роботи і весь її тягар фактично перекидався на органи внутрішніх справ, оскільки ні органи Служби безпеки, ні прокуратури не мають реальної можливості вести всеосяжну, розгорнуту боротьбу з корупцією на всіх рівнях. Це обумовлене як їх штатною чисельністю, так і головними функціями. Законом України «Про Прокуратуру» від 5 листопада 1991 р., наприклад, на її органи покладається головне завдання: здійснення нагляду за додержанням і застосування законів всіма державними і господарськими структурами, а ніяк не безпосередньо боротьбу зі злочинністю. Виходячи з цього, у структурі обласних прокуратур і були створені відділи по нагляду за дотриманням законності у діяльності спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, проте у штатах міських і районних прокуратур, які несуть основний тягар щодо виконання функцій прокуратури, не передбачено навіть таких структур. А відповідно до вимог перехідних положень Конституції України прокуратура по закінченні визначеного терміну не буде безпосередньо виконувати і слідчу функцію, ліквідується також функція загального нагляду, тому її реальні можливості у боротьбі з корупцією стануть ще більш обмеженими.

Те саме можна сказати про Службу безпеки України, особливо на міському і районному рівні. І справа не тільки у штатних можливостях, вона також має свої специфічні функції і завдання, серед яких боротьба з корупцією і організованою злочинністю не відноситься до головних.

Поки що професійно і організаційно а ще більше з огляду на внутрішню корумпованість не забезпечують виконання функції боротьби з корупцією й органи внутрішніх справ. Як засвідчило вивчення цього питання в деяких регіонах, зокрема, в Автономній республіці Крим, Одеській, Харківській і Чернівецькій областях, більшість працівників цієї силової структури слабо володіє специфікою такої роботи. Адміністративні справи заводяться на осіб, що не є суб'єктами корупційних проявів. Факти правопорушення не підкріплюються доказами, у справах відсутні необхідні пояснення свідків, а то і самого порушника. В абсолютній більшості справ неповно або нечітко вказуються місце, час, суть та обставини корупційного діяння, а також дані про особу, що притягується до відповідальності. Протоколи складаються працівниками, які не мають на це повноважень, передбачених ст. 4 та 12 Закону «Про боротьбу з корупцією». Є чисельні випадки,

коли таку роботу проводять дільничні інспектори, і навіть працівники відділів дорожньої міліції, які не завжди обізнані з чинним законодавством. Значна кількість справ закривається у зв'язку з перебігом строків давності притягнення до адміністративної відповідальності, що в свою чергу обумовлено невинуватим зволіканням зі збором доказів, несвоєчасним направленням матеріалів до суду тощо .

Особливо негативно вплинули на ефективність діяльності спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією внесені у лютому 1994 р. поправки до Закону «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», якими ці органи знову були повернуті у підпорядкування керівникам регіональних управлінь внутрішніх справ. Опинившись фактично залежно від органів місцевої влади, спецпідрозділи реально не змогли ефективно боротися з корумпованістю цієї самої влади.

Ось як оцінив ефективність роботи Управління боротьби з організованою злочинністю ГУ МВС у місті Києві Генеральний прокурор України: «Усього в рамках ОРС УБОЗ ГУ МВС України в м. Києві зі штатом 315 осіб відпрацьовується 3 злочинні угруповання . Більшість з 88 оперативно-розшукових справ, які знаходяться в провадженні УБОЗ, або зовсім не мають відношення до організованої злочинності, або заведені формально. Складається враження, що УБОЗу в столиці нічим займатися. Проте останніх 4 роки у місті не розкрито 33 вбивства з ознаками «на замовлення», із застосуванням вогнепальної зброї, об'єктом посягань у яких були підприємці, бухгалтери та засновники комерційних структур. І на такому тлі роль і місце УБОЗ у боротьбі зі злочинністю очевидна. Потребує глибокої професійної розробки проблема трансформації суто кримінальної організованої злочинності в економічну. Торгівля людьми, незаконне виготовлення підакцизних товарів, легалізація злочинних коштів, доведення підприємств до банкрутства, незаконні операції у фінансово-банківській системі – хіба це не сучасні прояви організованої злочинності?»

Проти кого і з якими результатами велась боротьба з корупцією протягом чотирьох років? Відповідь на це питання дає аналіз практики про притягнення до адміністративної відповідальності суб'єктів корупції за їх соціально-професійним становищем відповідно до Закону України «Про боротьбу з корупцією».

Останній рядок (13) дає відповідь на питання про ефективність боротьби з корупцією в Україні протягом чотирьох найбільш напружених років незалежності України: щорічно майже дві третини справ про корупційні діяння з різних причин судами були закриті, в результаті лише кожний третій корупціонер був притягнутий до адміністративної відповідальності. Такий брак у їх роботі фактично зводить нанівець зусилля держави по викоріненню корупції у суспільному житті.

Про низьку результативність боротьби з корупцією свідчать і результати дослідження цього питання по Києву. За даними судової статистики, у 2001 р. до районних судів м. Києва надійшло 346 адміністративних матеріалів за Законом України «Про боротьбу з корупцією», з них по 305 були винесені постанови суддів. Проте стягнення у вигляді штрафу накладені лише на 50 осіб (16,6 %), а щодо 255 осіб (83 %) провадження по справах закрито. З 50 осіб, які були притягнені до адміністративної відповідальності, державними службовцями були 26 осіб, працівниками МВС – 8 осіб, військовими – 6 осіб, працівниками інших правоохоронних органів – 10 осіб. Така видимість боротьби з корупцією продовжується із року в рік. Підставами закриття таких справ, як правило, була відсутність у діях осіб, що притягалися до відповідальності, події або складу правопорушення, та інші помилки правоохоронних органів, зокрема:

- не було враховано, що особи, які притягалися до відповідальності, не були суб'єктами корупційного правопорушення, передбаченого ст. 5 ч. 3 п. «г» Закону;

- не враховувалось, що за ст. 5 ч. 3 п. «г» Закону належить встановлювати, які саме переваги надані, перед ким, чому ці переваги визначаються незаконними, тобто, яким нормативним актам вони не відповідають;

- не враховувалося, що переваги повинні надаватися під час підготовки чи прийняття актів або рішень, а не після їх прийняття;
- давалась не правильна оцінка нормативним актам, які були порушені особою, що притягалася до відповідальності;
- здійснювалась не повна перевірка обставин правопорушення, не з'ясовувалась наявність умислу на вчинення корупційного правопорушення;
- помилково визначалось порушенням не своєчасність подачі декларації з поважних причин (хвороба, відрадження та ін.), у той час як за ст. 9 ч. 1 Закону не передбачена відповідальність за затримку подачі декларації;
- неправильне відрахування строку для притягнення осіб до відповідальності за порушення вимог фінансового контролю; формальне винесення постанов про відмову у порушенні кримінальних справ штучного створення обставин щодо поновлення строків для складання протоколів про вчинене правопорушення (це має місце у всіх справах даної категорії, що надійшли на розгляд Голосіївського райсуду в 2001 р.).

За даними Генеральної прокуратури України для штучного нарощування кількісних показників цілеспрямована робота з викриттям корупційних правопорушень нерідко підміняється одночасним складанням значної кількості протоколів щодо рядових посадових осіб – державних службовців 6 – 7-х категорій, голів та секретарів сільських рад, які вчинили малозначні проступки, що лише формально підпадають під ознаки корупційних дій і не є суспільно небезпечними.

Наприклад, у червні 2002 р. за матеріалами Києво-Святошинського міськрайвідділу УСБУ у Київській області було направлено до суду 26 протоколів (до речі, цього за п'ять місяців усі підрозділи УСБУ склали тільки шість протоколів) щодо голів сільських та селищних рад за ненадання інформації про наявність вільних робочих місць до районного центру зайнятості. Зрозуміло, що у подальшому всі ці протоколи були обґрунтовано закриті судом за малозначністю діяння згідно зі ст. 22 Кодексу України про адміністративні правопорушення (до того ж, під час судового розгляду було з'ясовано, що вільних робочих місць у сільських радах не було). Відповідно до цього формувалися результати судового розгляду складених працівниками цього управління протоколів про вчинення корупційних правопорушень оскільки майже всі вони (30 з 32 розглянутих або 93,8 %) закривалися судами саме за малозначністю.

Правда, в останній час якість роботи по виконанню Закону України «Про боротьбу з корупцією» декілька покращилась, про що свідчать дані МВС України за перше півріччя 2004 р.

Проте і ці дані однозначно свідчать, що хоч і зменшилася за останні роки доля браку в роботі правоохоронних органів у боротьбі з корупцією, основне її зело, як і раніше, спрямоване проти депутатів і чиновників найнижчого рівня. За цей термін лише три протоколи направлено до суду відповідно державних службовців 1 – 2-ї категорії. Жодного протоколу не складено стосовно корупційних діянь народних депутатів України, депутатів АР Крим, депутатів обласних рад, тільки 20 – держслужбовців облдержадміністрацій. У той самий час про корупційні діяння працівників органів місцевого самоврядування – 901 (41 %) протокол, і про корупційні діяння держслужбовців 5 – 7-ї категорії – 990 протоколів, або 46 %. Суспільство все більше непокоїть корумпованість судової влади, проте до суду направлено лише 9 протоколів, а розглянуто з них 4.

Багато таких діянь тільки за формою можна назвати корупційними. Генеральний прокурор України на нараді при Президентові України 29 січня 2003 р. навів такий приклад: у Чернівецькій області був складений протокол про корупційні діяння стосовно сільського голови Ж., який надав за 3 грн. 40 коп. платні перукарські послуги трьом односельчанам.

Проте вплив корупції на всі сторони суспільного життя в Україні продовжує зростати. За даними Департаменту по боротьбі з економічною злочинністю МВС України суми виявлених хабарів за останні роки значно виросли і нерідко складають сотні тисяч гривень. Середній розмір хабара – дорівнював 4 тис. грн., що вдвічі більше, ніж кілька років тому. Зростає і кількість таких кримінальних справ. Якщо у 2001 р. їх було порушено 2 тис., то за шість місяців 2004 р. – 1546.

У більшості випадків корупційні діяння пов'язані з економічними відносинами. Їх дають за рішення проблеми у бізнесі, найчастіше за оренду, виділення земельних ділянок, одержання дозволів та ліцензій на право займатися окремими видами господарської діяльності, одержання кредитів, повернення ПДВ, виділення торговельних місць на ринках та ін.

За результатами проведеного у жовтні 2003 р. Центром соціального прогнозування опитування в 58 населених пунктах України (25 міст і 33 села) до найбільш корумпованих потрапили: ДАІ, міліція, депутати, судді, податкова міліція та викладачі ВУЗів, місцеві адміністрації та політичні партії. Високий рівень корумпованості, характерні для адміністрації і персоналу поліклінік і лікарень.

Хабарництво у медицині особливо процвітає, коли виникає необхідність зробити операцію або лікувати серцеві захворювання. Друге місце посідає ДАІ, третє – вузи, четверте – органи контролю (податкова, пожежна служба), п'яте – суди. З фактами хабарництва стикався кожен третій штатний. Серед чиновників найвищого рівня доля корумпованих, на думку опитаних, становить 80,7 %. До організації з найбільш низьким рівнем корумпованості респонденти віднесли лише церкву .

Гострою залишається проблема вузівської корупції. Результати опитування засвідчили, що, наприклад, у Дніпропетровську 90 % студентів довелося мати справу з вимогами з боку викладачів платити хабара. Найбільш розповсюдженими формами хабарів у вузах є гроші і подарунки.

За словами соціологів в інститутах і університетах існує навіть хабарницький ритуал: багато студентів передають гроші чи подарунки через посередників, отже, піймати викладача на гарячому практично неможливо. Якщо факт хабара і доведений, адміністрація вузу не поспішає звільнити співробітника – позначається недостача викладацьких кадрів .

Проведене при підготовці цього видання дослідження низької ефективності боротьби з корупцією довело, що значною мірою воно обумовлено недостатньою визначеністю системи механізмів подолання корупції в державі, їх функцій і обов'язків. На нашу думку, така система і в організаційному, функціональному та у законодавчому відношенні повинна будуватися за кількома рівнями, згідно з чим і повинні визначитися політика цієї боротьби на державному рівні, напрями діяльності, повноваження державних відомств і законодавче забезпечення цієї діяльності:

- перший рівень – Президент України, Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Верховний суд і Вищий арбітражний суд України;

- другий рівень – міністерства, державні комітети та інші центральні відомства виконавчої влади України;

- третій рівень – обласні і прирівняні до них Київська і Севастопольська міські адміністрації, Кабінет міністрів Автономної республіки Крим, відповідні Ради народних депутатів;

- четвертий рівень – виконкоми міських Рад, районні державні адміністрації, міські і районні Ради народних депутатів;

- п'ятий рівень – демократичні інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадські об'єднання, засоби масової інформації та структури громадського контролю, які мають бути створеними.

Кожен з цих рівнів – суб'єктів подолання корупції в Україні за умов неналежної взаємодії, відповідальності, підпорядкованості і не чіткої визначеності функцій та обов'язків сьогодні спрацьовує слабко, їх діяльність не відповідає стану корупції у державі. Це, насамперед, відноситься до першого рівня органів, які визначають державну політику, здійснюють законодавче, нормативне, організаційне і матеріальне забезпечення антикорупційної діяльності всіх рівнів державних і місцевих органів влади і управління.

Верховна Рада України в 1991 – 1998 рр. 23 рази розглядала питання посилення боротьби зі злочинністю. За цей термін Президентом України з питань боротьби зі злочинністю, у тому числі корупцією і організованою злочинністю, було видано 16 Указів і Розпоряджень, затверджено ряд програм, у тому числі Національну програму боротьби з корупцією. Не менше як двічі на рік ці питання розглядаються на засіданнях Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, приймаються відповідні рішення.

Кабінет Міністрів України, у свою чергу, також щорічно, а то й двічі на рік приймає Постанови і рішення з цих питань. Проте, належних результатів, як відомо, це не дало. Причини цьому не однозначні, основні з них лежать у політичній і соціально-економічній сферах. Фактично у державі зроблена спроба вести боротьбу з корупцією адміністративними заходами, підмінити законодавче поле виданням чисельних Указів і Постанов, які не мають і не можуть мати сили і авторитету Закону і повинні видаватись тільки в порядку реалізації його вимог.

Доктор юридичних наук М. Мельник, досліджуючи цю саму проблему і виходячи із функціонального призначення цих органів, ділить їх на дев'ять груп:

- які визначають і забезпечують реалізацію антикорупційної політики держави (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України);
- які створюють і удосконалюють нормативно-правову базу протидії корупції (Верховна Рада України, Президент, Кабінет Міністрів України);
- безпосередньої правоохоронної діяльності у сфері протидії корупції (МВС, СБУ, Прокуратура, Податкова міліція);
- які здійснюють судовий розгляд справ про корупційні правопорушення (суди);
- діяльність яких спрямована на запобігання корупції (Головне управління державної служби України, підрозділи внутрішньої безпеки правоохоронних органів);
- які здійснюють координацію антикорупційної діяльності (Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, Генеральний прокурор України, Рада Національної безпеки і оборони України);
- які реалізують контроль та нагляд за діяльністю суб'єктів безпосередньої правоохоронної діяльності у сфері протидії корупції (Верховна Рада України, Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, Рада Національної безпеки і оборони, суди, прокуратура);
- які здійснюють поновлення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, усиновлення наслідків корупційних діянь (суди, прокуратура, державні органи і органи місцевого самоврядування);

- які здійснюють фінансове, матеріально-технічне, інформаційне, науково-методичне забезпечення протидії корупції (автор має на увазі науково-дослідне забезпечення боротьби з корупцією, яке сьогодні, зокрема, здійснює міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю).

Такий поділ органів не суперечить викладеному вище, оскільки він оснований на більшій деталізації обов'язків. У той самий час чинна законодавча база сьогодні не забезпечує повнокровної, багатоаспектної діяльності зацікавлених органів влади і управління щодо викорінення корупції у суспільному житті, що значною мірою обумовлено прийняттям виконавчою владою чисельних підзаконних актів. Прийняті Верховною Радою України закони, особливо «Про державну службу», «Про боротьбу з корупцією», недосконалі і не відповідають міжнародним стандартам, фактично стали гальмом у вирішенні цієї проблеми, оскільки формально імітують видимість законодавчого забезпечення антикорупційних заходів. Корінного вдосконалення потребує і закон «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», особливо відносно неповноти суб'єктів боротьби з цим явищем. Тільки для реалізації вимог Конституції України потрібно прийняти, принаймні, 15 законів, пов'язаних з судово-правовою реформою. Невиправдано затягнувся процес прийняття Верховною Радою України кримінально-процесуального кодексу, а також серії антикорупційних економічних законів.

Нарешті, не сприяє боротьбі з корупцією і чинне кримінальне законодавство. На жаль, навіть після прийняття у 2001 р. нового КК України виникло ще більше протиріч у чинному правовому полі. Воно навіть не дає визначення корупційного злочину, суб'єкта його вчинення, не передбачає особливостей притягнення корупціонерів до кримінальної відповідальності. На відміну від міжнародної практики, українські слідчі користуються аналогією для визначення корупційного злочину. Безумовно це не сприяє посиленню боротьби з корупцією, більше того, воно залишається серйозним тормозом у вирішенні цієї проблеми. У цьому зв'язку заслуговують на увагу погляди окремих фахівців щодо розподілу злочинів з ознаками корупції на дві категорії:

1)- суто корупційні діяння осіб, уповноважених на виконання державних функцій, які містять склад злочину та кваліфікуються за ст. 364 та 368 КК України (з корисливою мотивацією). Сюди слід віднести і одержання винагороди працівником державного підприємства (ст. 354 КК України), якщо ця особа є уповноваженою на виконання державних функцій;

2)- злочини, пов'язані з корупцією, які вчинені особами, уповноваженими на виконання державних функцій. До цієї категорії справ можна віднести за відсутності доказів про одержання матеріальних і нематеріальних благ: зловживання владою або службовим становищем в особистих інтересах або в інтересах третіх осіб (ст. 364 КК України), перевищення влади (ст. 365 КК України), посадове підроблення (ст. 366 КК України), постановлення суддею завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375 КК України), втручання у діяльність судових органів (ст. 375 КК України), втручання у діяльність працівника правоохоронного органу (ст. 343 КК України) та ін. . На нашу думку, доцільно також ввести в Особливу частину Кримінального кодексу України відповідні ознаки корумпованих і організованих злочинних груп.

Не відповідає вимогам обстановки і сама редакція Закону України «Про боротьбу з корупцією». Більше того, поступово із Закону «Про боротьбу з корупцією», хай і недосконалого, але чинного, вихолощується основне. 22 лютого 2001 р. Верховна Рада України внесла зміни до ст. 1 Закону України «Про підприємництво», згідно з якими факт заснування юридичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, а також володіння корпоративними правами не є підприємницькою діяльністю. На практиці це очевидна спроба законодавців самим ухилитися від відповідальності за порушення передбачених законом обмежень щодо їх діяльності. Крім того, вона спричинила ще більше непорозуміння у його застосуванні. Справа в тому, що ст. 8 Закону України «Про підприємництво» все одно пов'язує набуття статусу суб'єкта підприємницької діяльності юридичною та фізичною особою з моментом державної реєстрації та отриманням відповідного

свідоцтва. І саме цією нормою Верховний суд України у постанові Пленуму від 3 березня 2000 р. рекомендує керуватись суддям при визначенні підприємницької діяльності у випадках притягнення до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення. Таким чином, нічого, крім плутанини, такі похапцем внесені поправки до законів не дають .

Дослідження одночасно висвітлило гостру необхідність прискорення судово-правової реформи. Закон «Про боротьбу з корупцією» не називає суди в числі органів, на які покладається завдання викорінення корупції. І це правильно, оскільки у них інша функція – чинити правосуддя. Разом з тим, залишається очевидним факт, що від позиції суду фактично повністю залежать кінцеві результати роботи правоохоронних органів, оскільки саме суди вінчають їх діяльність.

Прийнявши Закони «Про статус суддів», «Про судоустрій» Україна, безумовно, зробила важливий крок на шляху створення демократичної правової держави, наблизившись до досвіду цивілізованого світу, де суддя, не дрібний чиновник, а носій влади, який керується тільки законом, судовою честю і власною сумлінністю. Але сильна влада повинна мати і міцну моральну основу. Становлення такого суду, без сумніву, непроста справа, але в Україні цей процес не виправдано затягнувся. Багато правових норм, які регулюють діяльність суддів, явно застаріли. Взяти хоча б інститут повернення справ на додаткове розслідування. Це одна з легальних можливостей уникнути розгляду справи і вдатися до нескінченного зволікання і у остаточному підсумку закрити справу. У результаті значна робота, яка здійснюється правоохоронними органами, зводиться на двох наступних етапах його опрацювання – слідства та судового розгляду – майже нанівець. Генеральний прокурор України у зв'язку з наростанням корупції у судовому корпусі, вимушений був констатувати, що Закон України «Про порядок обрання на посаду судді і звільнення з посади професійної судді Верховною Радою України» у повному обсязі не виконується, відсутній прозорий порядок рішення питання про призначення і звільнення судів з урахуванням їх попередньої діяльності .

Тому судова практика все менше стає стримуючим фактором для злочинного світу. Хабарники, розкрадачі все частіше відповідають перед законом чисто символічно. Якщо в 1986 р. кількість засуджених до позбавлення волі в Київській області становила 5963 особи, то у 1996 р. – 2751, або вдвічі менше. Причому злочинність за цей час виросла вдвічі. Парадоксально, але сьогодні суддя не відповідає за допущену помилку .

Стан справ у судовій системі не відповідає особливостям і вимогам ситуації у державі. Через однобоке, спрощене або й тенденційне розуміння принципу незалежності судів вони опинилися поза будь-яким контролем і відповідальністю. Є сотні прикладів більш як ліберального підходу при вирішенні справ, у якого може бути лише одна, не виключена корислива мотивація. Результати роботи судів з подолання корупції досі часу залишаються незадовільними і реально мало впливають на вирішення цієї проблеми у цілому наведене вище узагальнення практики боротьби з корупцією у Києві, а раніше – у 1998 р. Верховним судом по всій Україні та розгляд його на Пленумі Верховного суду України висвітлює лише одну сторону цієї проблеми – недоліки у практиці застосування адміністративної відповідальності за корупційні діяння, у той самий час залишилось поза межами вивчення – стан застосування кримінального законодавства у боротьбі з корупцією.

Викладене потребує вирішення багатьох ряду питань, у тому числі у законодавчому порядку, насамперед розширення повноважень Верховного суду України. Не посягаючи на авторитет та повноваження судової влади, слід сказати, що становище, яке склалося в судах стало загрозливим і суттєво впливає на ефективність боротьби зі злочинністю. Покінчити з тяганиною, іншими порушеннями вимог закону з боку суддів традиційними засобами неможливо. Доцільно все таки знайти у процесуальному законодавстві місце для норми, яка б давала можливість суду вищої інстанції оперативно контролювати діяльність місцевих судів. Судді повинні нести відповідальність за неналежне виконання своїх обов'язків. Вакуум, який залишився після відміни прокурорського нагляду за законністю у діяльності судів, дуже повільно заповнюється контролем з боку

Верховного суду України. У результаті сучасний судовий корпус знаходиться під впливом різних структур влади. Приблизно у третині скарг, які отримує Міністерство юстиції на судові рішення, або дії суддів, є посилання чи натяк на зловживання або корумпованість суддів .

Наступний крок створення чесного апарату виконавчої влади знизу до верху, оскільки жертви свавілля чиновників не можуть звернутись до суду за захистом своїх прав не тільки через матеріальні причини, а й за складністю процедури звернення.

Тому першочергові кроки для виходу із цього становища – це формування нової правової бази, яка була б на захисті прав людини, допомагала їй захистити свої законні права та інтереси у суді. Стержнем у цій перебудові є удосконалення уже прийнятого Закону «Про судоустрій». Він справедливо піддається гострій критиці як у вчених, так і практиків. Цей закон не тільки не вирішив проблему, а навіть погіршив її, максимально ускладнив захист прав та інтересів громадян.

Законом України «Про судоустрій» передбачається створення в Україні системи адміністративних судів для вирішення конфліктів між владою і громадянином. Це важливий антикорупційний важіль, але минуло два роки, а такі суди так і не створені. У результаті сьогодні судовий захист прав і свобод людини став фактично недоступним для рядової людини .

Таким чином, сьогодні зрозуміло, що чинна система спеціальних суб'єктів з боротьби з корупцією не забезпечує скільки-небудь серйозне покращення криміногенної ситуації у державі. Корупція стає все більш витонченою, а трансформовані з радянських часів у сучасні органи, чи створені на їх базі нові стають все менш здатними до виявлення і розслідування складних справ, пов'язаних з корупцією. У результаті в Україні, з часу проголошення незалежності так і не створено системної, комплексної, дійової протидії корупції, і насамперед, системи спеціальних суб'єктів, боротьби з корупцією, що й обумовило її низькі результати.

Серед передбачених Законом «Про боротьбу з корупцією суб'єктів відсутній головний орган, для якого боротьба з корупцією була б основною і визначальною, а не побічною функцією, і який би виконував завдання: розробки політики у цьому напрямі, а також спрямовував роботу щодо попередження, розкриття і розслідування корупції в державі. У той самий час досвід боротьби з корупцією демократичних країн саме й свідчить про такий підхід. Уряди багатьох країн намагаються сприяти зусиллям, спрямованим на викриття корупції шляхом формування спеціальних механізмів, функціями яких є організація на державному рівні подолання цього антисуспільного явища. Так, у Сінгапурі створена комісія з питань боротьби з корупцією; у Гонконзі – Незалежна комісія з боротьби з корупцією; у Австралії – комісія з питань боротьби з корупцією; у Італії, Франції також створені подібні органи. Їх робота значною мірою обумовлена політичною підтримкою з боку вищих посадових осіб держави, функціональною незалежністю, широкими повноваженнями на право розслідування, чесне керівництво.

В Угорщині створені спеціальні підрозділи по боротьбі з економічною злочинністю і корупцією – так звана господарча міліція. Особливості таких підрозділів полягають у виконанні оперативно-розшукової роботи у всіх галузях народного господарства, у тому числі й політичній сфері; проведення дізнання і попереднього слідства по всіх категоріях кримінальних справ; поглибленому опрацюванні методики розкриття і розслідування найбільш складних злочинів у сфері економіки, в першу чергу корумпованої злочинності. При таких підрозділах створені економічні дорадчі Ради, в склад яких входять спеціалісти різного профілю (економісти, технологи, експерти та інші) .

В Австрії існує дві структури, які займаються розслідуванням фактів корупції і «відмивання» грошей: Департамент 11/8, або ACND (Австрійський Центральний департамент з розслідування злочинів, пов'язаних з поширенням та вживанням наркотиків). Як засвідчує досвід його діяльності, злочинці, котрі займаються відмиванням грошей, використовують австрійську банківську систему для переказу грошей. Створено новий підрозділ – EDOK (Федеральна служба по боротьбі з

організованою злочинністю). У його складі є група, яка здійснює фінансові розслідування та розслідування злочинів, пов'язаних з відмиванням грошей, і так званий Кліринговий відділ. Він створений відповідно до нового банківського акту, що набув чинності у січні 1994 р. і відтоді австрійські банки повинні доповідати новому відділу про підозрілі операції. Відділ аналізує доповіді і координує розслідування.

Кліринговий відділ може призупинити будь-яку операцію протягом 24 год. Практично зібрати докази незаконної діяльності для призупинення підозрілої операції неможливо. Якщо в результаті розслідування стає очевидним, що підозріла операція торкається незаконного відмивання грошей, то справа передається до суду. За постановою суду з'являється можливість «заморозити» рахунки .

Успішна діяльність цих спеціальних суб'єктів значною мірою обумовлена наданими їм широкими повноваженнями, особливо по заморожуванню коштів, вилученню документів, захисту інформації, перевірці коштів і доходів державних чиновників, що приймають рішення, а також абсолютною підтримкою вищого політичного і державного керівництва держави.

Зазначене свідчить про необхідність прискореного вирішення питань, пов'язаних зі створенням і функціонуванням в Україні незалежного державного органу по боротьбі з корупцією. Необхідність створення такого органу очевидна. Його основна функція вбачається у виявленні та розслідуванні найбільш тяжких, корупційних злочинів, вчинених насамперед в економічній і політичній середі, і особливо, у правоохоронних органах, органах державної влади, управління, в органах місцевого самоврядування. Створення такого органу вирішить головне питання – забезпечить незалежність слідства від стороннього впливу. Професор В. Шакун пропонує створити спеціальний орган по боротьбі з корупцією у системі МВС України, а точніше у Державній адміністрації міліції, одночасно ліквідувавши такі структури в СБУ, ДПА («Голос України», 19.01.2005 р.), але створення такого органу у системі МВС, на нашу думку, сьогодні передчасно, в основному через велику корумпованість цієї системи.

Концентрація основних зусиль незалежного від відомчого впливу державного органу по боротьбі з корупцією повинна бути зосереджена на роботі в органах законодавчої та виконавчої влади, а також в органах, на які покладені функції фінансової, банківської, зовнішньоекономічної діяльності, у сферах приватизації, конверсії, операції зі зброєю та наркотичними речовинами; оперативно-розшукової діяльності по викриттю серед організованих злочинних груп таких, що мають справжні ознаки організованості, насамперед корумповані зв'язки із структурами влади, які ведуть систематичну, заздалегідь спрямовану злочинну діяльність, вчиняють кваліфіковані розкрадання та інші злочини відносно державної власності, корисливо-насильницькі напади з використанням зброї, вбивства, вимагання тощо; пошуку каналів, форм, механізмів оберту та реалізації коштів поза банківським обігом, перевірці повноти реагування на первинну інформацію про такі факти; запровадженні контролю за цільовим використанням бюджетних коштів, кредитних ресурсів та іноземних кредитів, що надаються під гарантію держави; перевірці фінансової обґрунтованості та правомірності утворення і функціонування страхових, трастових компаній, узагальненні причин і умов, що сприяли шахрайству в їх діяльності, та вжиття заходів до їх усунення; викритті членів організованих злочинних груп, що займаються великомасштабним вивезенням товарних цінностей за кордон: сировини, матеріалів, продукції, яких гостро потребує народне господарство України, та з метою притягнення до відповідальності посадових осіб, які видають дозволи, ініціаторів, посередників, розпорядників, незалежно від статусу і рангу; виявленні фактів неповернення валютних коштів з-за кордону, розробці та здійсненні по кожному такому факту плану цілеспрямованих оперативно-тактичних дій, здійсненні систематичного контролю за цією роботою.

Вирішення цих завдань можливо при умові надання такому органу реальних повноважень, розпорядчих функцій влади щодо суб'єктів боротьби з організованою злочинністю і корупцією та формування його складу на постійній основі, а не на громадських засадах.

Слід також реформувати Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України. Доцільно створити потужний аналітичний підрозділ, який би свої зусилля спрямовував не тільки на забезпечення його діяльності, а головним чином на розробку політики протидії криміналітету як фактора внутрішньої загрози соціальної безпеці держави. Слід підтримати думку багатьох фахівців про заснування на базі чисельних наукових центрів та інститутів правоохоронних відомств Інституту кримінології при Координаційному комітеті з питань боротьби з корупцією та організованою злочинністю, що дало б змогу сконцентрувати їх зусилля, взяти під належний контроль цю роботу.

Проте для подолання корупції примусові механізми, навіть за умов створення і високоефективного незалежного органу розслідувань, самі по собі її не вирішують. Одна структура не в змозі результативно боротися самостійно з цим явищем. Необхідно проводити лінію, щоб кожний державний інститут, як це викладено в рекомендаціях ООН, розробляв, приймав і впроваджував в життя заходи по недопущенню у своєму відомстві умов для корупції і хабарництва. Це другий рівень органів, на яких держава законодавчо покладає функції і обов'язки з подолання корупції у відповідних центральних відомствах і підлеглих їм структурах. Тобто в державі повинна бути створена і закріплена законом система органів, які поряд з правоохоронними відомствами, будуть нести всю відповідальність за стан боротьби з корупцією. Це ті державні суб'єкти, які у межах виконання своїх головних функцій, одночасно забезпечують антикорупційну профілактичну функцію, а у разі вчинення таких діянь направляють матеріали у відповідні правоохоронні органи. До системи таких органів, крім правоохоронних, повинні входити міністерства, державні комітети, інші центральні відомства, які покликані вести боротьбу з корупцією всередині самого відомства шляхом контролю і правового регулювання. Це перш за все Міністерства фінансів, економіки, інші галузеві міністерства, Фонд державного майна України, Національний банк України, контролюючі органи: Головне контрольно-ревізійне управління, Державна податкова адміністрація, Антимонопольний комітет та митна служба. Вони повинні нести всю відповідальність за стан законності і порядку в підпорядкованій системі зверху до низу.

У Сполучених Штатах Америки, наприклад, головною ударною силою у боротьбі з корупцією є Міністерство фінансів (до його структури входить і слідчий апарат, який самостійно проводить слідство), а також банківська система країни, яка системно контролює рух грошової маси, відслідковує кошти, які «відмиваються» через банки та ін. І це дає найбільш позитивний результат, оскільки саме через фінансово-банківську систему знаходять найбільший прояв всі види корупції.

В Україні частково таку функцію виконує Головна контрольно-ревізійна служба Міністерства фінансів. Проте, ця важлива служба у Законі України «Про боротьбу з корупцією» навіть не включена до переліку органів, на які держава покладає обов'язки боротьби з корупцією. Хоча цілком зрозуміло, що саме цей орган, який має розгалужену систему контрольних органів у державі, реально, у змозі протидіяти корупції, особливо у фінансовій сфері.

До переліку органів, які в змозі вести ефективну боротьбу з корупцією, слід включити також Державний митний комітет та Державний комітет у справах охорони державного кордону. Їх роль у викоріненні корупції у зовнішньоекономічній діяльності повинна бути визначальною.

Таким чином, важливим механізмом у подоланні корупції можуть і повинні стати всі центральні органи державного управління, тобто кожне центральне відомство у своїй сфері. У цьому контексті слід зазначити, що зростанню корупції у державі, зміцненню «тіньової» економіки значною мірою сприяло поспішне та невиправдане руйнування старої радянської системи контролю, яка непогано обслуговувала владу. За нових умов господарювання такий контроль поступово був ліквідований, хоча чинники, що обумовлюють поширення корисливих посягань на державне і суспільне майно, не зникли, а лише видозмінилися. Після усунення органів народного контролю, відомчого ревізійного апарату, різних галузевих інспекцій держава фактично втратила найважливіший інструмент управління підприємницькою діяльністю, а нової, адекватної змінам, що відбуваються в суспільстві, повноцінної системи контролю створено не було. Своєчасно не проведено

реформування Контрольно-ревізійної служби Міністерства фінансів, яка сьогодні не наділена повноваженнями фінансового контролю за приватною економікою. Це призвело до того, що соціально-економічна сфера залишилась незахищеною від різного роду корисливих зловживань, у зв'язку з чим розміри матеріальної шкоди, заподіяної, перш за все, економічною злочинністю, зросли в десятки і сотні разів. Найбільш вразливою стала фінансова сфера держави. Тому, на нашу думку, державному і громадському контролю тією чи іншою мірою повинні підлягати всі форми власності, у тому числі банки, підприємницькі та комерційні структури.

Безумовно, нова система державного і громадського контролю повинна будуватись на певних принципах, головними з яких є незалежність, всеохопленість, гласність. Хоча контрольні органи не можуть бути абсолютно незалежними, оскільки вони є частиною у цілому, вони повинні мати функціональну й організаційну незалежність, необхідну для виконання покладених на них завдань. Така ступінь незалежності повинна бути закладена у Конституції, а деталі можуть бути встановлені Законом України «Про державний контроль» .

Друга важлива ознака – всеохопленість. Контролюючі органи повинні перевіряти діяльність уряду, його адміністративного керівництва і будь-якого підлеглого йому органу. Однак, це зовсім не означає, що уряд підпорядковується контролюючим органам. Зокрема, уряд повністю відповідає за свої дії та помилки і не може звільнити себе від відповідальності, посилаючись на проведені перевірки та думки експертів контролюючих органів, якщо така експертна думка не була надана як юридично обґрунтованого та оформленого висновку.

Третя ознака – гласність. Результати перевірок повинні друкуватись у засобах масової інформації, тільки у такому випадку контроль буде ефективним. Щорічно контрольні органи повинні видавати звіт про проведену роботу, направляти його до парламенту та уряду, інформувати засоби масової інформації.

Разом з тим, кардинальний шлях до подолання корупції в Україні, на нашу думку, полягає не стільки через запровадження спеціальних і контролюючих заходів, скільки через злам суспільної свідомості, через відкриту державну політику, а також цілеспрямовані дії та персональну громадянську відповідальність усіх рівнів службовців, правоохоронців, керівників міністерств і відомств, підприємств і установ, партій і громадських об'єднань, кожної особи. Накопичений у демократичних країнах досвід засвідчує, що найефективніший спосіб боротьби зі зловживаннями посадових осіб всіх рангів, у тому числі і державних службовців, – це повсякденний громадський контроль за їх діяльністю, у тому числі і за правоохоронними органами.

- Реальність така, що сьогодні в Україні з усіх проблем, пов'язаних з боротьбою з корупцією і організованою злочинністю, і у цілому розбудови правової держави немає такої, яка б завдала більшої шкоди, як корупція в правоохоронних і контролюючих органах. Збитки, яких вона завдає суспільству, неможливо виміряти загальноприйнятою статистикою. Найбільша шкода полягає у тому, що вона паралізує довіру суспільства до правоохоронних органів і спроможність керівника правоохоронного органу контролювати та спрямовувати діяльність своїх кадрів. Незалежно від того, які корупційні діяння можуть бути поза сферою діяльності органів державної виконавчої влади, певною мірою можна стверджувати, що чистота діяльності організацій і установ з питань забезпечення законності і правопорядку є винятковою, оскільки саме працівникам цих органів влади доручено захищати безпеку і права всіх громадян. Для забезпечення здійснення такого захисту працівникам правоохоронних органів надаються спеціальні повноваження і виняткові права: від одержання інформації про людей – до застосування сили і зброї. Тому, саме правоохоронці повинні бути взірцем у безкомпромісній боротьбі з корупцією.

Проте практика свідчить, що організована злочинність активно вишукує корумпованих відповідальних посадових осіб, у тому числі і серед співробітників правоохоронних, митних, податкових, інших контролюючих органів, які б захищали її інтереси щодо функціонування тіньової економіки та відмивання незаконно здобутих коштів, створювали б для неї захисний бар'єр. Тому

проблема чистоти кадрів у правоохоронних та контролюючих органах залишається однією із головних у комплексі заходів з подолання корупції у державі. На жаль, серед зв'язків кримінальних авторитетів все частіше виявляються співробітники міліції, прокуратури, контрольно-ревізійного управління, податкової адміністрації .

- Вивчення матеріалів про притягнення до відповідальності за хабарництво слідчих і працівників, котрі виконували функції дізнавачів, виявило найбільш характерні їх протиправні дії, якими досягався їх корисливий інтерес: відмова у порушенні кримінальної справи за надуманими мотивами; незаконне закриття кримінальної справи; безпідставна зміна міри запобіжного заходу відносно обвинуваченого; продаж інформації по кримінальних справах; необґрунтована перекваліфікація злочинного діяння на менш тяжкий склад злочину з метою пом'якшення покарання.

Корупційна поведінка працівників різних служб органів внутрішніх справ, звичайно, не однакова. За результатами досліджень у структурі виявлених зловживань серед працівників органів внутрішніх справ, особливо хабарництва, одне з перших місць посідає державна автомобільна інспекція. Найбільш поширені зловживання її працівників пов'язані з: використанням службового становища по наданню послуг комерційним і підприємницьким структурам в придбанні спеціалізованого транспорту; наданням дозволу на проїзд у зоні обмеження; видачею посвідчень на право управління автотранспортом особам, що не пройшли навчання; реєстрацією і видачею документів на автотранспорт, придбаний за кордоном; оформленням документів, пов'язаних із заміною кузова, інших агрегатів; позбавленням відповідальності порушників правил дорожнього руху та ін.

- Свої особливості мають і корупційні діяння працівників паспортних та візових апаратів, підрозділів громадської безпеки тощо. Тому, загального підходу для протидії зловживанням працівників різних служб бути не може.

- Сьогодні в структурі органів прокуратури є спеціальні підрозділи, які здійснюють нагляд, за додержанням законності у процесі дізнання і попереднього слідства, оперативно-розшуковій діяльності та адміністративній практиці, а у цілому, за дотриманням законності у діяльності фактично всіх правоохоронних і контролюючих органів. Але якість їх роботи не відповідає потребам дня.

- У свою чергу, в регіональних управліннях МВС і СБУ, податкової міліції, крім штатних підрозділів з організаційно-контрольними функціями, є свої спеціальні внутрішні підрозділи по контролю за етикою поведінки особового складу (служба внутрішньої безпеки), але через ряд причин ефективність їх роботи також залишається недостатньою.

- Способи боротьби з корупцією у різних правоохоронних відомствах, і навіть в середині одного відомства, не можуть бути тотожними. Але в основі цієї роботи повинен бути покладений глибокий аналіз прийнятих судами, слідчими і оперативними працівниками рішень, щодо закриття чи припинення кримінальних справ, законності обвинувачувальних чи виправдальних вироків, процесуальних рішень, обґрунтованості звільнення правопорушника від адміністративної відповідальності та інших дій, які можна визначити як нелогічні.

- Безумовно, процес формування високого морального клімату дуже складний, в нього входить багато складових, зокрема: глибока перевірка способу життя кандидатів на службу і відбір тільки тих, чия поведінка вказує на їх орієнтацію на систему позитивних цінностей суспільства; діяльність керівництва, направлена на контроль за постійним дотриманням етичних і правових норм працівників; створення в підрозділах антикорупційної атмосфери, використовуючи для цього передбачені законом заходи і способи протистояння корупції; вдосконалення системи соціального захисту і матеріального забезпечення службовців цих відомств держави.

- Забезпечення відповідного рівня заробітної плати суддям, прокурорам, слідчим, міліціонерам є одним із основних факторів запобігання корупції, але формування моральних цінностей є найактуальнішим завданням, оскільки основою поведінки будь-якої особи є її моральні орієнтири і ціннісні установки, відповідно до яких вона визначає свою поведінку, реалізуючи особистий інтерес чи виконуючи посадові функції. Знецінення надбань суспільства залишається сьогодні однією з основних причин поширення корупції в Україні.

- В організації профілактики корупції слід виходити також з того, що вона може вплинути фактично на кожного співробітника, оскільки пов'язана як із об'єктивними факторами (низький рівень матеріального забезпечення), так і з суб'єктивними. Це може бути наслідком будь-якої пристрасті, наприклад, бажання вести «широкий» спосіб життя, наслідування обраному ідеалу тощо. Соціальна практика свідчить, що навіть керівники високого рівня, з високим рівнем заробітної плати і матеріальної забезпеченості з цих же мотивів йдуть на зловживання службовим становищем, одержання хабара. Протидією цьому може бути одне – високий рівень професійної етики, створення такої атмосфери в колективі, яка робить неможливим для кожного співробітника участь у корупції. У боротьбі з цим злом акцент треба робити на запобіганні корупційним проявам. Притягнення до відповідальності – це другорядний захід, який лише фіксує наслідки корупції.

- Німці, наприклад, вважають, що громадяни не повинні мати навіть найменших сумнівів у порядності та чесності поліцейських, які покликані стояти на сторожі законності, мають бути взірцем законослухняності. Поліція повинна мати еталон поведінки, відрізнитися від усіх інших державних органів своїм зразковим характером. Адже вона уособлює монопольне право держави на застосування сили. І якщо поліція не буде дотримуватися закону, то країна з правової держави перетвориться на країну з кулачним правом.

- Тому, які б хороші антикорупційні засоби не були прийняті в Україні, без сильної прокуратури, чесної міліції і судової влади вони діяти і не будуть. Чесні і авторитетна судова влада і незалежні сильні прокурорсько-слідчі органи мають вирішальне значення в протидії корупції, навіть при недоліках і лазійках в законодавстві, яке постійно потребує свого удосконалення. Це переконливо було доказано в Італії, де завдяки цим факторам була максимально обмежена корупція на всіх поверхах влади, яка панувала тут декілька десятиків років, чинивши терор навіть відносно прем'єр-міністрів. У Південній Кореї також завдяки чесності і порядності судово-слідчої влади були засуджені за корупцію навіть два экс-президенти країни .

- До причин відомчого рівня, що сприяють, слід віднести: політичний вплив, відсутність чітких норм моралі (працівників правоохоронних органів), недосконалість соціальної політики в оплаті праці, відсутність критеріїв оцінки їх діяльності, недостатня професійна підготовка. Корупційна поведінка посадових осіб виникає, передусім, внаслідок розвитку неофіційних взаємовідносин службовців і посадових осіб, вона «заохочується» недосконалістю організації управління і негативно впливає на прийняття об'єктивних рішень. Більш того, неофіційна обстановка, що склалася в апараті органу управління при виконанні функціональних обов'язків відіграє значну роль у формуванні певної негативної поведінки і особистих намірів щодо здійснення корупційних проявів. Втягування посадових осіб у протиправну корупційну діяльність, крім зазначеного, залежить і від значення тієї користі, яку одержує посадова особа. Одним із стримуючих факторів у протидії цьому явищу, на нашу думку, є суспільні цінності, які будуються на засадах чесності і добропорядності.

Для протидії корупції у центральному апараті та в регіональних управліннях системи МВС, ДПА, СБУ, а у січні 2005 р. і у Генеральній прокуратурі України створені управління внутрішньої безпеки, які підпорядковані першим керівникам цих відомств. На місцях, в усіх обласних центрах і містах Києві та Севастополі також створені відповідні структури. Зміст і напрями їх роботи можна простежити на повноваженнях відповідної служби Державної податкової адміністрації.

Відповідно до Закону України «Про державну податкову службу в Україні», Положення про організацію роботи підрозділів по боротьбі з корупцією основними завданнями служби є:

- попередження виявлення і розкриття посадових злочинів і корупції з боку працівників податкової служби під час виконання службових обов'язків;
- профілактична робота стосовно недопущення розголошення службової таємниці, втрати спеціальної техніки, зброї, документів строгої звітності та інформації, що зберігається в банках даних податкової служби;
- безпека органів ДПС, її працівників та їх близьких родичів (захист від протиправних дій з боку злочинних елементів і злочинних угруповань).

Виходячи із завдання та правового статусу підрозділів по боротьбі з корупцією, співробітники служби наділені правом:

- проводити гласні та негласні оперативно-розшукові заходи у порядку, визначеному Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність»;
- документувати протиправну діяльність правопорушників з метою притягнення їх до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності;
- організувати відомчі перевірки з питань діяльності органів податкової служби;
- встановлювати наміри окремих осіб і злочинних угруповань з підготовки та скоєння протиправних та провокаційних дій щодо ДПС та її працівників.

Прикладом таких злочинів може бути злочин, скоєний ревізором–інспектором регіонального управління ДПА у Миколаївській області. Злочинець, ревізуючи комерційну структуру, за заниження донараховних сум отримав від директора підприємства хабар у вигляді труб на суму 2,5 тис. грн.

У цьому контексті важливу роль відіграє кадровий склад правоохоронних органів, його якісні характеристики. Чи відповідає світовим стандартам, наприклад, вітчизняна податкова служба. Порівняємо Україну з Голландією. 27 голландських податківців виконують ті самі функції, що 300 в Україні! Отже штати можна скоротити десь утрое – учетверо, що у такій самій пропорції скоротило б і розміри хабарів податківців. Але для цього слід суттєво підвищити їх професійний рівень і принципово змінити стиль роботи – з ревізора податківця має перетворитися на аналітика.

Реального поліпшення боротьби з корупцією у державі можна досягти ще за однієї умови: докорінного перегляду існуючих критеріїв оцінки діяльності правоохоронних органів, які сьогодні визначаються, виходячи з суто кількісних показників (виявлених злочинних груп, направлених до суду кримінальних справ або складених протоколів про корупційні правопорушення тощо).

Результативність боротьби з цими злочинами та правопорушеннями, на нашу думку, має оцінюватися передусім з точки зору ступеня суспільної небезпеки розкритих та розслідуваних злочинів або виявлених правопорушень (зрозуміло, з обов'язковим урахуванням своєчасності їх виявлення та розкриття, а також запобігання), службового становища притягнутих до передбаченої законом відповідальності осіб, відшкодування заподіяних злочинною діяльністю збитків та врешті, результатів судового розгляду як єдиного критерію законності та обґрунтованості притягнення винних до відповідальності.

Безумовно, реальне посилення боротьби з корупцією потребує включення багато інших важелів. Воно вбачається не стільки у посиленні кримінальної функції держави, державного контролю,

покращенню роботи правоохоронних органів, скільки у використанні демократичних чинників, дотриманості принципів соціально орієнтованої правової держави, наявності необхідної політичної волі керівництва держави, розуміння вищими посадовими особами гострої необхідності подолання цього негативного соціально-політичного явища, створення морального простору для реалізації прав, свобод і інтересів громадян. Держава повинна гарантувати ефективну і справедливу діяльність своїх установ і посадових осіб, які б особистим прикладом зміцнювали віру громадян у верховенство права і закону. Для реалізації цих принципів необхідно забезпечити чіткі, науково виважені політичні, правові та організаційно-практичні механізми подолання корупції; незалежність преси; прийняття, реалізацію законів, які потребують дотримання певних стандартів відносно чистоти бізнесу і торгівлі, демократичного нагляду за діяльністю державних і приватних підприємств і банків; законів, які безпосередньо спрямовані проти корупції і які дозволяють притягувати до відповідальності винних у цьому посадових осіб; законодавче гарантування можливості створення та діяльності системи соціального контролю.

Сьогодні в Україні такі умови поки не створені, насамперед, чинна нормативна база не відповідає цим вимогам, у тому числі й Закон України «Про боротьбу з корупцією». Його авторами була зроблена спроба подолати корупцію на рівні конкретного протизаконного проступку без з'ясування генезису та суті цього явища, умов, що його обумовлюють. У його розумінні було змішано найважливіші інститути різних галузей науки і права, а правоохоронні органи одержали недосконалий антикорупційний важіль, який зосереджує основні зусилля тільки на адміністративних і дисциплінарних заходах. Передбачені норми адміністративної відповідальності неадекватні процесам, що відбуваються у суспільному житті; не виважено звужено коло державних органів, на які покладені функції боротьби з корупцією, а також суб'єктів корупційних діянь. Визначені ним інституційні механізми боротьби з корупцією є слабкими і малоефективними. Цей закон приймався без урахування основних чинників корупції, а законодавство побудоване в основному на забороні займатися тією чи іншою підприємницькою діяльністю.

Але й такі обмеження не відповідають логіці. Якщо державним службовцям, наприклад, заборонено займати посади в державних органах протягом трьох років з дня їх звільнення за корупційні діяння, то відносно депутатів не передбачено заборону знову балотуватися у депутати, або на виборні посади.

Суперечить системі моральних цінностей і загальноприйнятим нормам права інститут відповідальності за корупційні діяння. Встановлені ним норми утому, що вони зупиняють корупціонера у наданні зацікавленій особі незаконного сприяння, за що він одержить «гонорар» значно більший, ніж сума штрафу, передбачена відповідною санкцією за таке діяння. Не запроваджений інститут політичної відповідальності за такі дії для фізичних і юридичних осіб.

Не визначено також чітких рамок, які б розмежували поняття кримінального та адміністративного корупційного діяння. На практиці це приводить до того, що за ті самі діяння державні службовці в одних випадках несуть кримінальну, а в інших адміністративну відповідальність. Не спрацьовує норма про звільнення корупціонера зі займаної посади. У першому півріччі 2004 р. судами притягнуто до відповідальності 510 державних службовців, депутатів, а звільнено з посад всього 47 осіб, або 9 %. Не прийнято до уваги і те, що корупція – складне соціально-політичне явище, а її детермінантами є недосконалість поведінки людини, влаштування механізмів влади, урядового і громадського контролю, існування багаточисельного державного апарату, намагання реанімувати функції розподілу тощо.

На нашу думку, Закон України «Про боротьбу з корупцією» також необґрунтовано звузив коло можливих суб'єктів корупційних діянь, що суттєво гальмує боротьбу з цим антисуспільним явищем. Відповідно до цього Закону за корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з ним, несуть відповідальність особи, уповноважені на виконання функцій держави:

- державні службовці;

- народні депутати України;
- депутати Верховної ради АР Крим;
- депутати сільських, селищних, міських, районних, обласних рад;
- посадовці місцевого самоврядування;

Згідно з постановою Пленуму Верховного суду від 25.05.1998 р. № 13 «Про практику розгляду судами України матеріалів про корупційні діяння та інші правопорушення пов'язані з корупцією» до відповідальності за здійснення корупційних правопорушень, окрім вказаних вище осіб, притягуються також військовослужбовці (крім тих, які проходять строкову службу), а також інші особи, які притягуються до адміністративної відповідальності на підставі положень дисциплінарних статутів. При цьому слід враховувати, що відповідальність за окремими нормами закону можуть нести тільки спеціальні суб'єкти, а саме:

- державні службовці, які є посадовцями (ч. 3 ст. 5 Закону);
- керівники міністерств і відомств, державних підприємств, установ і організацій або їх структурних підрозділів (ст. 10 Закону);
- особи, на яких покладені обов'язки складати протоколи про здійснення корупційних правопорушень або направляти ці протоколи в суд (ст. 11 Закону).

Окрім перерахованих осіб, до суб'єктів корупційних правопорушень належать судді, прокурори, слідчі, особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, співробітники СБУ, посадовці податкової адміністрації і податкової міліції, митної служби, інших правоохоронних органів, перерахованих в ч. 1 ст. 2 Закону «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів, а також працівників апарату суду, прокуратури й інших вказаних органів, уповноважених на виконання функцій держави» від 3.12.93. проте ці посадові особи у самому законі чомусь не зазначені. Слід також зазначити, що особа набуває статусу державного службовця з моменту ухвалення рішення про зарахування її на посаду державного службовця, незалежно від того, прийняла присягу чи ні, а також чи присвоєний їй ранг, чи попереджена вона про обмеження встановлені ст. 5 Закону.

Сучасна наукова думка тільки приблизно окреслює коло суб'єктів корупції, занадто їх узагальнює під терміном «посадові особи» без конкретизації належності до державних чи суспільних структур, а теоретичні дефініції щодо цього ґрунтуються на поведінковому аспекті цих «посадових осіб» – певній злочинній дії (підкупі, одержанні хабара тощо). Тому не можна вважати вдалою спробу визначення кола суб'єктів корупції у ст. 2 Закону України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р. Поза впливом цього закону залишилось багато учасників політичних процесів (виборчого, лобіювання, політичного тиску та іншого), які як свідчить практика, значною мірою вражені корупцією. Все це приводить до того, що у національному законодавстві сфера застосування відповідальності за корупцією не виправдано звужена, усуває можливості його використання для припинення посадових зловживань у політичній сфері. А також таких життєво важливих для економіки галузях, як фінансова система, оборонна промисловість, транспорт, зв'язок, паливно-енергетичний комплекс, в яких незаконні дії керівників державних підприємств, або підприємств зі змішаною формою власності можуть заподіяти значний збиток інтересам держави і громадян.

Як свідчить аналіз зарубіжної новітньої літературної та емпіричної бази, там коло суб'єктів корупції значно розширене. Саме такий підхід був покладений в основу Закону «Про боротьбу з корупцією» у Росії, в якому (ст. 3) коло суб'єктів правопорушень, пов'язаних з корупцією, значно розширене. До нього віднесені:

- федеральні державні та інші службовці, які мають посади в державних органах влади і управління, організаціях, установах, фондах, що одержують заробітну плату із державного бюджету Росії, цільових позабюджетних або валютних фондів, які створили органи державної влади;
- службовці державних господарчих структур (підприємств, організацій), у майні і коштах яких сумарна частка державної і муніципальної власності становить не менше половини;
- судді;
- депутати всіх рівнів;
- помічники депутатів;
- народні засідателі;
- особи, які постійно або тимчасово беруть участь у виконанні державних функцій на громадських засадах, або шляхом приватної діяльності.

Особливо слід зазначити, що до осіб, які уповноважені на виконання державних функцій, віднесено також службовців банків, інших кредитно-фінансових установ, транспорту і зв'язку, а також їх підприємств, незалежно від форм власності.

Не обмежує коло суб'єктів корупції тільки державними службовцями і депутатами законодавство більшості європейських країн і Сполучених Штатів Америки. У Кримінальному Кодексі США визначені такі категорії публічних службовців – суб'єктів корупції: посадові особи, які виконують розпорядчі функції або проводять перевірки розслідування, судочинство, здійснюють охорону засуджених; посадові особи, що мають відношення до державних контрактів і майнових угод; посадові особи, які виконують судові або адміністративні функції.

Водночас, Примірним Кримінальним Кодексом США передбачає окремі виключення з цього правила, коли отримання публічним службовцем матеріальної винагороди не є правопорушенням, зокрема: – винагород, що передбачені законом; подарунків або інших послуг, отримання яких обумовлює родинними зв'язками або професійними взаємовідносинами; малозначних послуг, пов'язаних з особистими, професійними або діловими контактами. При цьому Кримінальне законодавство США особливо виділяє таких службовців – суб'єктів корупції, які вирішують питання розслідування злочинів, арешту та інших пов'язаних з цим дій, тобто працівників правоохоронних органів, корупційні діяння яких наносить найбільшу шкоду суспільству .

Згідно зі ст. 175 КК Франції відповідальність за корупцією несе будь-яка службова особа, публічний службовець, що «відкрито або шляхом підробки документів одержить будь-яку винагороду від операції, торгів, які повністю або частково знаходились під час скоєння злочину в його управлінні або під його контролем». У цій країні публічний службовець поняття більш широке ніж державний службовець.

- У свою чергу, Швейцарським Кримінальним Кодексом суб'єктами корупції визначаються члени будь-якого органу влади, насамперед, органів правосуддя, експертів, перекладачів, які наперед вимагають подарунок чи якусь іншу винагороду за діяння, які порушують їх службові обов'язки, або діяння, що не порушують таких обов'язків, але входять до їх функцій . У більшості країн до суб'єктів корупції відносять і політичних діячів – керівників партій, громадських організацій.

З урахуванням викладеного і високого рівня корупції в Україні, нагальною є необхідність значно розширити коло суб'єктів корупційних діянь у чинному законодавстві України. За основу слід взяти

визначення «публічної посадової особи», яка є суб'єктом корупції, дане в «Конвенції ООН проти корупції» від 31 жовтня 2003 р., яка узагальнюючим суб'єктом корупції називає «публічну посадову особу» і дає їй таке визначення:

- «публічна посадова особа» означає: 1) будь-яка призначувана або виконавчому, адміністративному чи судовому органі Держави-учасника на постійній основі за плату чи без оплати праці, незалежно від рівня посади цієї особи; 2) будь-яка інша особа, що виконує яку-небудь публічну функцію, у тому числі для публічного відомства чи публічного підприємства, що надає яку-небудь публічну послугу, як це визначається в внутрішнім законодавстві Держави-учасника; 3) будь-яка інша особа, обумовлена в якості «публічну посадову особу» у внутрішнім законодавстві Держави-учасника. Проте з метою прийняття деяких конкретних заходів, передбачених гл. II цієї Конвенції, «публічну посадову особу» може означати будь-яка особа, що виконує певну публічну функцію чи надає якусь публічну послугу, як це визначається у внутрішньому законодавстві держави – учасника і як це застосовується у відповідній області правового регулювання цієї держави –учасника;

- «іноземна публічна особа» означає будь-яка призначувана особа, що обирається, чи займає яку-небудь посаду у законодавчому, виконавчому, адміністративному чи судовому органі іноземної держави, і будь-яка особа, що виконує публічну функцію для іноземної держави, у тому числі для публічного відомства чи публічного підприємства;

- «посадова особа публічної міжнародної організації» означає міжнародного цивільного службовця чи будь-яку особу, що уповноважена такою організацією діяти від її імені.

Таким чином, відповідно до цієї Конвенції ознакою суб'єкта корупції є не лише посада, а й виконання публічної функції, надання публічних послуг. У чинному українському законодавстві суб'єкта корупції характеризує одна ознака посада держслужбовець, депутат, працівник органу місцевого самоврядування, що штучно звужує можливість вести всеосяжну боротьбу з корупцією, оскільки публічні послуги надають не тільки вищезазначені особи.

Водночас важливе теоретичне і практичне значення має, на нашу думку, запровадження в Україні юридичної та політичної відповідальності юридичних осіб як суб'єктів корупції, що не знайоме національному законодавству. Чому це так необхідно? За даними Державної податкової адміністрації в Одеській області, наприклад, із 36 тис. зареєстрованих підприємницьких структур у 1997 р. не сплачували податки 5,6 тис. Тому притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності одного з керівників фірми ніяк не вплине на діяльність фірми у цілому. Настала потреба дати правову основу і способам знешкодження злочинного корупційного осередку – різного роду псевдоорганізацій під виглядом юридичної особи. Тому є всі підстави підтримати ідею про запровадження інституту юридичної відповідальності юридичних осіб у випадках:

- якщо юридична особа не виконує вимоги закону про заборону окремої діяльності;

- якщо юридична особа винна в діяльності, яка не відповідає його установчим документам;

- якщо дії, що нанесли збитки громадським інтересам, були скоєні в інтересах юридичної особи і були схвалені нею.

Правовою основою запровадження в Україні юридичної відповідальності за неправомірні дії юридичних осіб можуть бути правові документи міжнародних організацій.

Таку вимогу, зокрема, містять:

- Рамкова Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності 1997 р. (ст. 3);

- Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансування тероризму 1999 р. (ст. 5), ратифікована Україною 12 вересня 2002 р.;

- Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. (ст. 10), підписана Україною 12 грудня 2000 р.;

- Конвенція про кіберзлочинність 2001 р. (ст. 12), підписана Україною 23 листопада 2001 р.;

- Конвенція про корупцію у контексті кримінального права 1999 р. (ст. 18), підписана Україною 27 січня 1999 р.

Україні стала Стороною Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р. (Закон про ратифікацію від 12 вересня 2002 р.) та Факультативного протоколу до конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої порнографії 2000 р. (Закон про ратифікацію від 3 квітня 2003 р.), і тим самим взяла на себе прямі зобов'язання щодо встановлення відповідальності юридичних осіб за злочини.

«Зараз багато можна було б говорити про правовий аспект ратифікації цих міжнародних актів, оскільки на той час в Україні (як утім і зараз) інституту відповідальності юридичних осіб за вчинення злочинів не існувало. Згідно ж з вимогою ч. 8 ст. 7 Закону України від 22 грудня 1993 р. «Про міжнародні договори України», «якщо на ратифікацію подано міжнародний договір, виконання якого потребує ухвалення нових законів України, проекти законів про ратифікацію та про зміни до законодавчих актів подаються на розгляд Верховної Ради України разом і ухвалюються одночасно». Однак, цього не було зроблено.

Встановлення такої відповідальності юридичної особи за вчинення злочину, свідчитиме не тільки про виконання Україною зобов'язань за вказаними Конвенцією та Протоколом, а й за міжнародним звичаєвим правом.

Що стосується обрання виду юридичної відповідальності (цивільно-правової, адміністративної чи кримінальної) для юридичної особи, то до цього питання слід підходити не менш серйозно.

Наведені документи надають державам-учасникам можливість самостійно визначитися щодо виду відповідальності юридичної особи. Альтернативою кримінальної відповідальності названо адміністративну та цивільно-правову. Проте аналіз запроваджених Радою Європи (РЄ) та Європейським Союзом (ЄС) для своїх членів стандартів щодо визначення виду відповідальності юридичних осіб дає підстави твердити, що вказані організації за наявності альтернативи вибору надають перевагу конкретним видам відповідальності.

Згідно з Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи R (2000) 11 держави – члени Ради Європи повинні ввести цивільно-правову та кримінальну відповідальність юридичних осіб з конкретизованим покаранням.

Документ про спільні дії Європейського Союзу від 1997 р. зобов'язує держави – члени ЄС запровадити адміністративну чи кримінальну відповідальність за злочини, вчинені від імені юридичної особи без урахування кримінальної відповідальності фізичних осіб, що стали співучасниками чи організаторами злочину.

Враховуючи те, що Україна сьогодні є членом як Організації Об'єднаних Націй, так і Ради Європи, а також вживає заходів щодо набуття членства у Європейському Союзі, цілком виправданим було б при виборі виду відповідальності юридичної особи дотримуватися, перш за все, встановлених цими організаціями для своїх членів «правил гри».

Це питання було позитивно вирішено багатьма країнами світу. Нині інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб притаманний кримінальному праву більшості розвинутих держав, серед яких особливе місце посідають Франція, Англія, Сполучені Штати Америки, Австралія та Данія. О. Романюк досліджує досвід Франції з цього питання .

Відповідно до ст. 121-2 Кримінального кодексу (КК) Франції (прийнятий у 1992 р. із змінами станом на 1 січня 2002 р.) юридичні особи, за винятком держави, підлягають кримінальній відповідальності згідно з положенням ст.ст. 121-4; 121-7 та у випадках, передбачених законом чи регламентом, за злочинні діяння, вчинені на їх користь органами чи представниками юридичної особи. Що стосується покарання, то згідно із ст. 131-39 КК Франції до кримінальних та виправних покарань, яким піддаються юридичні особи, віднесено штраф та у випадках, передбачених законом, а також:

- тюремного ув'язнення до п'яти років для фізичних осіб;
- заборона займатися такою діяльністю;
- віддання під судовий нагляд терміном до 5 років та фінансові обмеження.

Що стосується економічних законів, то антикорупційним змістом повинен бути пронизаний кожен з них, вся система законодавства. Недосконалі закони з великим числом відсилочних норм залишають простір для чиновничого розсуду і прийняття вибіркових рішень, або відверто лобістських постанов, рішень, якими надаються пільги у виняткових випадках, що особливо сприяє і підживлює корупцію.

Виходом з такого стану справ було б створення, згідно із світовим досвідом, зокрема, Росії, об'єднаної міжвідомчої комісії у складі депутатів Верховної Ради, представників Генеральної прокуратури, Міністерств юстиції, внутрішніх справ, Служби безпеки України, економічних відомств, політичних партій та об'єднань громадян, наукових і практичних працівників по координації законодавчої діяльності у державі. На цю комісію покласти функції планування, забезпечення і координації законопроектної діяльності у державі; протидії корпоративним і галузевим інтересам при підготовці законів, забезпечення високої якості законопроектів і врахування антикорупційної спрямованості кожної з них; розгляд законодавчих ініціатив і відпрацювання рекомендацій по організації роботи над законопроектом та вирішення їх пріоритетності; підготовки пропозицій по формуванню блоків законопроектів, які подібні до предмета врегулювання, в тому числі спрямованих на посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією; організація експертизи законопроектів, сприяння інститутам соціального контролю тощо.

При вирішенні цього питання слід мати на увазі, що ще у Резолюції Міжнародної науково-практичної конференції «Організована злочинність і корупція в Україні: механізм її розвитку і проблеми забезпечення прав людини», п. 1.3. передбачалось «...створити окрему групу спеціалістів для відпрацювання низки базових законопроектів, які необхідно у такому самому комплексі впроваджувати в практику».

У першочерговому порядку потребують вирішення також політичні, організаційні та правові питання у сфері фінансового і банківського регулювання, приватизації, зовнішньоекономічної діяльності. Закони та інші нормативні акти, що регулюють відношення у цих сферах, не конкретні, нерідко суперечать один одному, що породжує корупцію. Наприклад, громіздка система ліцензування і погодження створюють додаткові можливості для корумпування і росту чиновничого апарату. Зважаємо, що терміново необхідні нові закони, які регулювали б банківську діяльність і передбачали більш дієвий механізм контролю за діяльністю комерційних банків: закон про відповідальність за незаконне одержання і використання кредитів; про зовнішньоекономічну діяльність; про відповідальність за умисне порушення бухгалтерського обліку; про легалізацію

незаконних доходів за незаконні трансферні операції; про порядок ліцензування і квотування; про ревізійну та аудиторську службу; про порядок декларування доходів чиновників і всього населення; про діяльність бюджетних і позабюджетних фондів і багато інших.

В Україні за роки незалежності було прийнято кілька загальнодержавних антикорупційних програм, але аналіз виконання їх вимог свідчить, що поки що спрацьовує стереотип поведінки псевдосоціалістичного минулого, тому і відношення до цих програм як до чергової політичної компанії. У результаті вони формально прийняті, а надалі на стан справ фактично не вплинули.

Водночас очевидно, що кардинальний шлях до подолання корупції у нашій державі полягає не стільки через впровадження адміністративних і кримінальних заходів, скільки через посилення громадського і державного контролю, злам суспільної свідомості, через відкриту державну політику, а також цілеспрямовані дії та персональну громадянську відповідальність усіх рівнів службовців, правоохоронців, керівників міністерств і відомств, підприємств і установ, партій і громадських об'єднань, кожної особи.

Одним із таких важливих механізмів, спрямованих на викорінення корупції, є створення ефективної системи перевірки походження коштів, доходів, боргів і способу життя чиновників, які приймають рішення. Такою системою, безумовно, є декларування доходів.

В Україні правовий механізм декларування доходів державними службовцями визначено Законами України «Про державну службу», «Про боротьбу з корупцією» та постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 1995 р. № 641 «Про застосування ст. 13 Закону України «Про державну службу».

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про державну службу» особа, яка претендує на зайняття посади державного службовця третьої – сьомої категорії, повинна подати за місцем майбутньої служби відомості про доходи та зобов'язання фінансового характеру, в тому числі й за кордоном, щодо себе і членів своєї родини. Особа, яка претендує на зайняття посади державного службовця першої і другої категорій, повинна подати також відомості про належне їй та членам її родини нерухоме та цінне рухоме майно, внески у банках і цінні папери. Зазначені відомості подаються державним службовцем щорічно.

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про боротьбу з корупцією» у разі відкриття валютного рахунку в іноземному банку державний службовець зобов'язаний у десятиденний строк письмово повідомити про це податкову службу із зазначенням номера рахунку і місцезнаходження іноземного банку. Відомості про доходи, цінні папери, нерухоме майно посадових осіб, зазначених у ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», та членів їх сімей підлягають щорічній публікації в офіційних виданнях державних органів України. До обрання чи призначення кандидата на відповідні посади ці відомості попередньо подаються органу чи посадовій особі, які здійснюють обрання чи призначення на ці посади.

Постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 1995 р. № 641 «Про застосування статті 13 Закону України «Про державну службу» передбачено подання особами, які претендують на зайняття посади державного службовця, та державними службовцями відомостей про доходи, зобов'язання фінансового характеру та належане їм майно у вигляді декларації. Форма такої декларації розроблена за участю Державної податкової адміністрації, Мінюсту та Голодержслужби України і затверджена наказом Міністерства фінансів України від 6 березня 1997 р. № 58, який в установленому порядку зареєстрований Мінюстом України.

Відповідно до зазначеної постанови державні службовці подають декларації про доходи за місцем служби щорічно, до 15 квітня, за попередній звітний рік. Особи, які претендують на зайняття посади державного службовця, подають декларації за місцем майбутньої служби разом із заявою про прийняття на роботу або про участь у конкурсі.

Проте, саме впровадження принципу декларування доходів у практичне життя проходить дуже складно. Закон України «Про державну службу» прийнято Верховною Радою України ще в 1993 р., тоді ж уряд було зобов'язано визначити порядок декларування доходів державних службовців. Але майже протягом півтора року цього зроблено не було. Лише у серпні 1995 р. Кабінет Міністрів України зобов'язав службовців до середини квітня 1997 р. подати декларації за 1996 р., а Міністерству фінансів доручив у двомісячний термін розробити форму декларації. З того часу минуло ще півтора року і тільки у березні 1997 р. така форма декларації доходів була затверджена. Таким чином, Закон України «Про державну службу» в цій частині почав реалізуватися майже через 4 роки після його прийняття, в 1997 р., що могло не сприяти корупції.

Зрозуміло, що занадто повільна розробка і впровадження механізму декларування доходів суттєво загальмувало контроль за доходами державних службовців. За минулі роки ті, хто зумів незаконно розбагатіти, давно вже оформили свої будинки, автомобілі, фірми на підставних осіб або родичів, які живуть окремо своїми сім'ями. За твердженням спеціалістів, найбільш засекречена інформація є та, що стосується родинно-шлюбних зв'язків.

З огляду на ці та інші причини вимоги закону про щорічне декларування доходів державних чиновників фактично не спрацьовує. Навіть у ході президентської виборчої кампанії 2004 р. значна частина претендентів на цю високу посаду, задекларували копійки, що не заважало їм внести попередній завдаток у 500 тис. грн., що викликано у суспільстві здивування. Проте ні Генеральна прокуратура України, ні інші правоохоронні органи на цей явний «фальш» не відреагували.

Саме з цієї причини, одним із важливих антикримінальних важелів у нашій державі повинна стати відкритість, легальність і прозорість не тільки економічної і фінансової діяльності всіх без виключення підприємств, чиновників і державних діячів, а й прозорість їх особистого капіталу і багатства. У демократичних країнах щорічно в пресі публікуються дані про обсяги капіталів найбільш заможних людей. Це своєрідний контроль суспільства за такими особами.

На жаль, в Україні у класичному розумінні багатих людей, тобто тих, хто може відкрито декларувати свій капітал, дуже мало. Саме тому у податкових деклараціях наші бізнесмени бідні і принизливо малі у своєму грошовому еквіваленті. У нас фактично легалізованого багатства нема, воно заховане, його не висвічують. У цивілізованих країнах навпаки: люди пишаються тим, що вони багаті. У результаті в Україні страждає не тільки громадська мораль, а й економічні інтереси держави.

Ускладнює вирішення цього питання і відсутність дієвого механізму контролю за об'єктивністю декларування своїх доходів державними службовцями, оскільки ті, хто бере хабарі, не стануть відверто і чесно повідомляти про своє майно та реальні прибутки. Декларування змушуватиме їх власноручно письмово фіксувати дані про своє фінансове становище, його джерела, які не завжди легітимні.

Рівень корупції можна зменшити лише тоді, коли вона стане дуже ризикованим і низькоприбутковим зайняттям. Тому, на нашу думку, доцільно у законі визначити орган, на який держава покладає функції щодо виявлення порушень при декларуванні доходів (неподання або подання неповних, чи неправдивих відомостей про доходи та зобов'язання фінансового характеру). Статтею 79 Закону України «Про боротьбу з корупцією» лише встановлюється адміністративна відповідальність у вигляді штрафу від 15 до 25 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а це копійки, тому навряд чи ця сума зупинить корупціонера і змусить його жити і працювати чесно. У Сполучених Штатах Америки корупційні дії караються дуже жорстко – до 25 років позбавлення волі і мільйонними штрафами.

Можна зважити й на те, що декларація піддана перевірці на достовірність підрозділами, уповноваженими на боротьбу з корупцією, але й це не зупинить корупцію, оскільки така перевірка

може буде здійснена лише при наявності інформації про ознаки злочину і не матиме постійного характеру. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом покладання таких обов'язків на Державну податкову адміністрацію (оскільки проблема доходів тісно пов'язана з податковою політикою). Для цього ст.4 Закону «Про боротьбу з корупцією» доповнити п. «г» – «Державна податкова адміністрація». Для реального функціонування такої системи, кадрові апарати державних органів і відомств повинні направляти декларації про доходи до місцевих податкових адміністрацій, як це зроблено у Росії. Важливо також вписати у законі функції Державної податкової адміністрації по контролю за доходами державних службовців.

Окрема причина корупції, особливо для України, пов'язана з виборами. Реальність сьогодні така, що для того, щоб взяти участь у виборах, треба мати немалі гроші. За сьогоднішніх українських умов питання, звідки вони беруться, найчастіше обходять мовчанням. Доки ніхто не задається питанням, а як задається, то не одержує відповіді, яким чином кандидат у народні депутати, який живе на державну зарплату і має менше 10 тис. грн. доходу на рік, витрачає на виборчу компанію в десятки, а то й сотні разів більше тільки на рекламу, на газифікацію населених пунктів виборців, на обладнання навчальних закладів комп'ютерною технікою і тому подібне. У більшості розвинутих демократичних країнах це розглядають як корупцію, оскільки пов'язується з підкупом виборців.

Тому у розвинутих державах намагається регулювати ці питання. У Сполучених Штатах Америки, наприклад, всі витрати на передвиборні баталії піддаються підрахунку і перевірці. Кандидат може використовувати особисті кошти, як це, наприклад, робив кандидат у Президенти мільярдер Росс Перро, а може звернутись за допомогою до своїх прихильників. У другому випадку, всі внески і подарунки оголошуються і знаходяться під контролем держави, преси, громадськості і фактично є прозорими, як і їх витрати. При цьому слід мати на увазі, що американські закони ставлять обмеження щодо суми внесків. Потолок субсидії від однієї особи не перевищує 2 тис. доларів. Все чесно і жодних підпільних махінацій.

В Україні ж за роки незалежності пройшло чотири президентські компанії, стільки ж парламентських, проте питання забезпечення чесності і добропорядності учасників передвиборної компанії у правовому полі так і не відрегульовано. Це призвело до серйозних обвинувачень у незалежності фінансування виборчих компаній, особливо в останніх президентських виборах 2004 р., але прокуратура та інші правоохоронні органи на такі звинувачення фактично не реагують.

Важливим заходом попередження корупції є атестація державних службовців. Її зобов'язання повинні пройти всі державні службовці. Але й ця форма профілактики спрацьовує лише наполовину, оскільки відповідно до Положення про атестацію 52 % державних службовців не підлягають атестації. Серед них ті, що призначені на посади органом вищого рівня або колегіальним органом, знаходяться на посадах патронатної служби, молоді спеціалісти, жінки, які є у відпустках по вагітності та по догляду за дитиною, а також особи, які перебувають на займаній посаді менше одного року. Таким чином, більше половини держслужбовців залишаються поза контролем.

Вкрай актуальним залишається питання підвищення якості атестування. Як зазначено у Постанові Кабінету Міністрів України № 345 від 20 березня 1998 р. «Про стан виконання органами виконавчої влади вимог закону «Про боротьбу з корупцією» та Національної програми боротьби з корупцією» у Житомирській, Полтавській, Харківській та Чернігівській областях за результатами атестування визнано такими, що не відповідають займаній посаді, всього по 2 – 4 державних службовці, що у кілька разів менше, ніж притягнуто судом до відповідальності за корупційні діяння.

Подолання корупції в Україні потребує залучення до цієї роботи багатьох інших важелів. Серед найбільш невідкладних і перспективних – це формування в Україні і втілення в життя єдиної ідеології щодо критеріїв чесності у сфері державної служби.

В європейських країнах, зокрема, в Англії, корені цієї концепції йдуть від англосаксонської традиції звичаєвого права, згідно з якою людина, що займає будь-яку державну посаду, розглядається як особа, якій виявлена довіра, і вона виконує свій професійний обов'язок на користь політичної системи. Ця суспільна довіра не дозволяє ні волюнтаристського використання влади, ні використання посади з корисливою метою.

У різних суспільствах, природно, існують інші норми належної поведінки державних чиновників. Однак, загальним для всіх є те, що у державі, яка проголошує програму боротьби з корупцією у сфері державної служби, означені принципи мають надзвичайну важливість і повинні стати певним стартовим майданчиком у боротьбі з корупцією. Одним з механізмів реалізації таких принципів в Україні міг би стати Кодекс честі державного службовця, який передбачав би внутрішні форми виявлення і відвернення корупції, а кримінальні і адміністративні заходи боротьби з нею – в останню чергу.

Він необхідний для забезпечення державних службовців у складних ситуаціях загальними нормами професійної етичної поведінки, для викриття і викоренення етичних порушень. Введення посади генеральних інспекторів і відділів професійної відповідальності у найбільших державних структурах, вимога періодичної звітності щодо фінансового стану державних службовців, консультування державних службовців з проблем професійної етики, відкритість дискусій державних службовців, їх доступність для контролю з боку суспільства – такі підходи повинні бути покладені в основу підготовки Кодексу поведінки державного службовця. На нашу думку, він повинен включати: загальні положення, в яких наводиться визначення поняття «державна посада», коротко викладені вимоги до такої особи і її обов'язки; у другому розділі визначити перелік діянь, якими не повинен займатися державний службовець; у третьому розділі викласти вимоги про надання державною особою своїм роботодавцям відомостей про особисте майно, активи і зобов'язання дружини (чоловіка) та інших членів сім'ї. Кодекс повинен передбачити також комплекс дисциплінарних, матеріальних заходів до порушників його вимог .

Разом з тим, не потрібно абсолютувати силу такого кодексу. На думку Томаса Доналдсона, 90 % компаній, включених журналом «Форчун» до списку 500 найбільших компаній світу, мають свої кодекси поведінки, але багато з них повісили їх на стіну, щоб продемонструвати свою добропорядність. Є така небезпека і для Кодексу поведінки державного службовця. Щоб уникнути цього необхідні певні умови.

По-перше, корпоративні кодекси норм поведінки працюють лише тоді, коли цього хоче керівництво. І, по-друге, якщо вони конкретно вказують, чого не повинен робити державний службовець. На нашу думку, при розробці такого кодексу в Україні бажано враховувати досвід Сполучених Штатів Америки, де саме такі принципи покладені в основу «Етичних норм поведінки посадових осіб і службовців державних установ» .

На думку Богдана Футея, федерального судді США, «...державна система України ще не стала такою, де відповідальність чиновників діє на всіх рівнях... Доцільно, аби кожне міністерство запровадило своєрідний кодекс поведінки для своїх службовців, який фіксував би певні норми та постулати службової поведінки». Обстеження, проведене Інститутом економічного розвитку Всесвітнього банку в масштабі всієї України шляхом індивідуального опитування 1 600 громадян, змальовує тривожну картину поганого обслуговування населення і профіль установ, що отримують особливо низьку оцінку як за якість, так і за доброчесність. На думку українських громадян, доброчесність державних службовців є основною умовою покращення якості обслуговування. Хоча деякі установи виконують свою роботу краще ніж інші, загалом українці визнають роботу і доброчесність державних установ не вище «посередньої». У той самий час повага громадян до органів влади держави особливо низька.

Масштаби корупції в Україні надто великі. У розвинутих країнах її вдається утримувати у певних межах, «тіньова економіка» там становить не більше 8 – 10 % валового продукту. У нас же, за оцінками економістів, політологів, депутатів Верховної Ради, правоохоронних відомств вона досягає 40 – 50 %.

Причини цього явища неоднозначні. Відомо, що у корупції беруть участь з однієї сторони – державний чиновник, з другої, – підприємець, мафіозі, або просто громадянин. Український підприємець за своєю природою принципово не відрізняється від західного колеги. Що стосується чиновника, то він абсолютний антипод. Як і раніше, він керується принципом «...не підмажеш – не поїдеш». Молодій Українській державі поки не вдалося переломити цю традицію. Більше того, вона посилюється, перш за все, за рахунок глибоко ешелонованої системи привілеїв і пільг. Прибуток нашого чиновника розмитий за різноманітними надбавками. До посадового окладу додається – вислуга, премія, подвоєні грошові забезпечення на відпустку, безплатний проїзд, санаторне лікування безпосередньо його і членів сім'ї, державне утримання квартир, дача, пайок, персональний автомобіль та ін., що у принципі не піддається обліку і контролю. Зовсім інше матеріальне становище західного чиновника – його прибуток, як правило, суворо обмежений посадовим окладом, хоча і високим, але повністю контрольованим.

Така невизначеність доходів українського чиновника розмиває його правову свідомість, зтягує у корупцію. Шкода від спецзабезпечення не зводиться лише до того, що воно поступово перетворює чиновника на корупціонера і породжує моральну розбещеність серед чиновників у державі у цілому. Спецзабезпечення, насамперед, стоїть поперек дороги до ринку, оскільки воно робить його ворогом. Але, відмінюючи спецзабезпечення, слід одночасно вирішувати питання значного підвищення зарплати чиновника, тим більше, що реально держава жодних додаткових витрат не понесе. Тим самим будуть підірвані основи корупції.

Корупція серед чиновників, особливо у перехідний період, набуває різноманітних форм. Вже стає нормою постійне порушення ст. 16 Закону України «Про державну службу», якою забороняється чиновнику будь-якого рангу одержувати нагороду у вигляді будь-яких послуг і пільг від фізичних і юридичних осіб. Особливо широкого розповсюдження набули факти участі керівних працівників міністерств і відомств у так званих презентаціях. Як засвідчило вивчення, окремі посадові особи міністерств і відомств брали участь у розкішних презентаціях різних фірм, нерідко по 5 разів і більше. І таких посадових осіб не одиниці. А на справі це, нехай м'яка, делікатна, але все-таки форма корупції.

Почастішали факти корупції шляхом надання чиновникам сімейних путівок, включення до списку учасників виїзного круїз-семінару, запрошення близького родича чиновника на високооплачувану роботу у фірму та ін. І все це за незначний дзвінок, рекомендований лист тощо. Свого часу Президент США Рузвельт, у рамках своєї стоденної програми виходу з Великої депресії, заборонив своїм чиновникам навіть виїзд за кордон. І сьогодні у цивілізованих країнах вважається неетичним, якщо влада використовує, наприклад, іноземні автомобілі, офісні меблі, костюми та ін. Але система спецзабезпечення в Україні сьогодні не головне і не найбільше зло. Куди більше дає корумпованій частині чиновництва торгівля ліцензіями, митними і податковими пільгами тощо. Корупція з'являється насамперед там, де нема суспільного супротиву, де є законні перешкоди, тобто, чим більше держава втручається в сферу економіки, тим більше благодатних умов для корумпованих державних структур і потенційних можливостей підкупу чиновника. І навпаки – там, де виробник і споживач залишаються один на один – нема кого підкуповувати, нема підстави для корумпованих проявів. Іншими словами: доки чиновник матиме право щось дозволяти чи не дозволяти, давати чи не давати – доти корупція, навіть при серйозному силовому тиску, буде постійним елементом злочинної присутності у нашому суспільстві.

Слід радикально скоротити кількість ліцензій, дозволів та інших бюрократичних обмежень для приватного бізнесу. Процес створення нових приватних фірм повинен бути максимально спростований і зведений до одноступеневої процедури. Інакше неофіційно платити сьогодні

необхідно майже на всіх стадіях ліцензування та погодження, оскільки від чиновника залежить прискорити справу, чи поставити перед нею додаткові перепони. Потребує максимального скорочення кількість пільг, переваг, винятків і головне – органів та відомств, які вирішують зазначені питання, що відповідало б демократичним принципам економічної багатоманітності і вимогам ст. 42 Конституції України.

На вирішення цих питань прийнято немало нормативних актів. Планувалося максимально спростити порядок реєстрації і ліквідації суб'єкта господарювання, скоротити види підприємницької діяльності, які підлягають ліцензуванню, патентуванню, потребують отримання сертифікату та інших будь-яких дозволів на здійснення підприємницької діяльності, лімітування перевірок і контролю за діями суб'єктів підприємництва, спрощення процедури митного оформлення вантажів при здійсненні експортно-імпортних операцій та ін. Але у практичному житті мало що змінює.

Питання дерегуляції підприємницької діяльності, як правило, відносяться до всіх рівнів виконавчої влади. У державі є базовий Закон України «Про підприємництво», який зазнав близько 30 змін та доповнень. Тому було б розумніше вирішити дерегуляцію шляхом прийняття в новій редакції Закону України «Про підприємництво», а виконавчій владі застосувати владу до своїх же чиновників, щоб цей та інші закони виконувались і щоб наше підприємництво, набувши цивілізованого вигляду, стало провідною, стабільною і головною ланкою у ринковій економіці держави.

Одним з найважливіших чинників, що лежать в основі корупції, є те, що динамізм сприяв безпрецедентному розширенню ролі державної бюрократії. Вона може як прискорити, так і припинити ухвалення рішень з будь-якого питання. Причому різні держави і політичні інститути не завжди і не в усьому діють узгоджено. Механізми ухвалення рішень на всіх рівнях державної влади в постійному русі, стикаючись один з одним. Це пояснюється насамперед тим, що різні відомства, відділи, міністерства будуються за принципом більш-менш вузької спеціалізації, відповідно, пропонувані ними програми і рішення відображають як професійні інтереси їхніх укладачів, так і інтереси тих сфер суспільного життя, якими вони покликані управляти. Крім того, державні установи і посадовці, до компетенції яких входить прийняття рішень, відрізняються плюралізмом думок, позицій, симпатій. Тому вони доступні впливу різноманітних економічних, соціальних та інших груп, кожна з яких прагне реалізувати свої інтереси.

Переслідуючи свої приватні інтереси, представники бюрократичного апарату управління розглядають відповідні інститути і процедури як джерело свого збагачення та існування. При цьому, природно, вони не можуть не зважати на інтереси суспільства, але щоразу, коли для цього трапляється нагода, вони здатні підпорядковувати їх своїм егоїстичним інтересам і потребам. Так, виконання формальних актів часто стає для бюрократів – управлінців дійсним змістом їх діяльності. Тут корениться взаємозв'язок державної бюрократії та корупції.

Але за роки незалежності так і не було вибудовано систему політико-правових відносин, що забезпечує прозорий і максимально об'єктивний механізм прийняття рішень, який був би вільний від політичної кон'юнктури та суб'єктивізму. Навпаки, протягом останніх років сформувався феномен, який образно можна назвати «політикою до обіднього столу». Прикладів такої політики досить, коли для реалізації групових інтересів створювалися або реорганізовувалися органи влади, кадрова політика будувалися за ознаками «свій – чужий», коли під одномоментні настрої писалися стратегії та концепції.

Правовий нігілізм лежить в основі цієї хвороби. Дійсно, чого варті ухвалені закони, якщо запорукою стійкості чиновника є лояльність до начальства? Для кожного, хто пов'язаний з чинною системою управління, здається риторичним запитання: що важливіше – виконання норм закону чи наказів за дзвінком із вищестоящої інстанції? Відсутність прозорого для суспільства механізму прийняття рішень стала благодатним середовищем для формування сублегальних (тіньових,

неформальних) центрів вироблення політики та корупції, коли «дружні» відносини замінюють формальні правові процедури державного управління.

Не дивно, чому всі розрекламовані заходи з боротьби з корупцією не впливають на її викорінення. Коли не діють чи відсутні правові норми, то їх замінює корупційний механізм. Нерозвинутість судової системи тільки забезпечує повсюдність цього явища. У результаті в українському суспільстві за останні роки процвітає ідеологія «клінізму», коли система суспільних відносин будується на обслуговуванні інтересів «своїх» людей.

У прозорому механізмі вироблення державної політики зацікавлені насамперед громадські інститути, однак їх формування досі в Україні не було пріоритетним. Логічно, що коли між центральною владою і суспільством відсутній дієздатний посередник – громадські інститути, – його замінюють олігархічні групи, альянси регіональних баронів і «дружнього» до них бізнесу.

Коли уряд, місцеві органи влади відкрито діють і систематично надають інформацію про свою діяльність. А громадяни повинні мати не тільки право оскаржити дії чиновника, а й бути виявленими, що їх скарги будуть належним чином перевірені і по них будуть здійснені відповідні заходи.

Відкритість і гласність у діяльності усіх гілок влади означає, що вони систематично надають громадськості максимально повну, інформацію про свою діяльність, насамперед, про бюджет і хід його виконання, про пільги, квоти, про найважливіші інвестиції, програми, контракти, про проекти реформування суспільного життя, про закон і підзаконні акти, про стан злочинності, про судову практику та ін.

У цьому плані заслуговує на увагу досвід Японії. Хоча там і нема єдиного державного закону про право на інформацію, у більшості префектур видані спеціальні укази про відкритість інформації, які дозволяють громадянам витребувати необхідну інформацію від влади .

Ще один ефективний захід – аудит. Всі фінансові операції у державі повинні систематично піддаватись аудиторській перевірці. У США такі обов'язки покладені на Управління загальної бухгалтерської звітності, в Англії – на рахункову комісію.

У правових, демократичних країнах, у яких гілки влади дійсно незалежні, одна від одної, законодавча влада відіграє важливу роль у контролі за витратами виконавчої влади. У США цю функцію виконує комітет, конгрес, а в парламентській системі, наприклад, в Англії – рахункова комісія, яку очолює лідер парламентської опозиції . Така модель максимально звужує можливості зловживань з бюджетом. В Україні Рахункова палата також створюється і затверджується парламентом, але її повноваження порівняно з європейськими суттєво обмежені .

Розробка антикорупційних заходів повинна здійснюватись і з урахуванням нових політичних інститутів. Останнім часом, зокрема, неурядові організації, фізичні і юридичні особи все частіше впливають на прийняття рішень органами державної влади, в тому числі парламентом. Лобізм є об'єктивним явищем демократичної політичної системи, невід'ємною складовою політико-правового процесу суспільного життя, формою впливу громадян та їх об'єднань на рішення органів держави, критерієм цивілізованості суспільства. В Україні також поступово складається практика лобіювання, тобто спроб певного впливу з боку організацій та окремих громадян на прийняття, відхилення чи зміну законів. Лобізм має як позитивні, так і негативні риси. Введення його в рамки закону, як свідчить досвід багатьох демократичних країн, є позитивним явищем, оскільки усуває можливість корупції, забезпечує врахування законодавцем інтересів різних верств і прошарків суспільства при прийнятті рішень, сприяє реалізації конституційних прав громадян України, взаєморозумінню та обміну інформацією між законодавцем та захисниками певних інтересів. До негативних сторін лобізму слід віднести його діяльність поза правовим полем, лобіювання не суспільних інтересів, а окремих бізнесових кланів. Прикладом цього стало

створення в Україні чисельних економічних зон, більшість яких нанесли державі великі економічні збитки.

Серед ефективних заходів щодо протидії корупції особливе місце повинна займати цілісна система парламентського контролю за діяльністю структур влади, насамперед шляхом прямої підзвітності глав міністерств і відомств, а також офіційних осіб, котрі мають відношення до прийняття рішень. Вимога про політичну відповідальність і підзвітність міністрів і державних чиновників особливо важлива тому, що будь-який розрив у ланцюгу процесу підзвітності призводить до неефективного, корумпованого і тоталітарного управління країною. Таким позитивним кроком повинна стати Конституційна реформа в Україні.

Важливим механізмом у попередженні корупції може стати максимальне обмеження управлінського апарату у сфері дозволено-розпорядчих та вирішальних функцій, насамперед з надання пільг, переваг, ліцензій, замінивши такі повноваження контрольними щодо додержання норм, які мають бути передбачені у законах; чітко розмежувати функції прийняття рішень, їх реалізації та контролю за наданням послуг. Суміщення цих функцій у деяких випадках призводить до корупції або інших неправомірних дій.

Реальним механізмом протидії корупції може стати подальше розширення електронних систем, Інтернету в управлінських процесах. Це добре простежується наприклад, на системі тендерних закупівель. Не секрет, що у багатьох випадках чиновники зловживають своїм службовим становищем, тендери проводяться тільки для форми, висувають безліч причин, щоб вилучити з таких торгів конкуруючих постачальників, щоб виграли саме ті люди, з якими є додаткові домовленості. Як можна з цим боротися? Єдиний спосіб – зробити абсолютно прозорим механізм тендера, його форму, щоб мінімізувати вплив чиновницького корпусу на цю систему закупівель. І зробити це, по суті, не складно: перевести систему державних закупівель в Інтернет, що фактично вирішує описану вище проблему.

Вже багато років у нашому суспільстві, у контексті посилення боротьби з корупцією, йде дискусія навколо питання про депутатський імунітет, його суспільну доцільність.

- Певна річ, депутат Верховної Ради України має бути захищений від свавілля. Притягнення його до кримінальної чи адміністративної відповідальності повинно бути поставлене в певні рамки. Імунітети і привілеї завжди застосовувались для захисту законних прав вищих посадових осіб держави. Втягнення політиків в судові тяжби приватного характеру входять в протиріччя з суспільними інтересами. Не тільки парламентарі, а й судді повинні користуватись правом недоторканності (імунітету), щоб мати можливість якісно виконувати свою роботу. Водночас, дуже важливим є точне визначення меж імунітетів і привілеїв, оскільки вони зводять нанівець визначальні демократичні принципи громадянського суспільства і правової держави та породжують правовий нігілізм. Будь-які імунітети та привілеї не повинні сприяти посадовій особі бути недосяжною для правоохоронних органів у випадку вчинення корупційних діянь.

Він полягає у тому, що депутат, сенатор чи інший парламентарій може бути заарештований або притягнутий до кримінальної відповідальності лише за згодою. Відповідно до Конституції України (ст. 80), народний депутат не може бути без згоди Верховної Ради притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований, тобто користується депутатським імунітетом за всіх обставин, без жодних винятків.

Депутатський імунітет існує майже в усіх країнах світу, але є ще й істотні відмінності в ньому, передбачені конституціями і законами. Так, у США передбачено, що сенатори і члени палати представників у випадках, крім вчинення зради, тяжкого злочину або порушення громадського порядку, гарантовані від арешту (під час перебування на сесії відповідної палати та на шляху до неї і назад).

В Австрії потрібна згода парламенту на кримінальне переслідування, якщо діяння не пов'язане з політичною діяльністю депутата і якщо з боку депутата або однієї третини членів комітету, якому доручені такі справи, не заявили вимогу про звернення до Національної Ради, аби вона висловила про наявність такого зв'язку. Якщо така вимога заявлена, то переслідування припиняється.

У Франції депутат не може бути підданий арешту або кримінальному переслідуванню не лише за кримінальні злочини, а й за делікти, якщо на це не отримано дозвіл палати, членом якої він є, і якщо його не спіймано на місці злочину.

За Конституцією Російської Федерації депутати не можуть бути затримані, заарештовані, піддані обшуку, крім випадків затримання на місці скоєння злочину, за винятком випадків, коли це передбачено федеральним законом про гарантування безпеки інших людей .

Члени обох палат японського парламенту, за винятком передбачених законами випадків (затримання на місці скоєння злочину та ін.) не можуть бути заарештовані до відкриття в період сесії парламенту. Проте члени парламенту, заарештовані до відкриття сесії, на вимогу палати можуть бути звільнені під час сесії.

Але є й значно простіші моделі вирішення цих питань. Так, у Великій Британії члени палати громад можуть бути позбавлені парламентського імунітету за рішенням спікера. У Німеччині палатам парламенту надано право вимагати зупинення затримання, арешту або кримінального переслідування.

В Іспанії депутати і сенатори підсудні лише Кримінальній палаті Верховного суду, що на нашу думку, найбільш прийнятний варіант.

Але, як відзначає професор В. Погорілко загальною світовою тенденцією у розвитку інституту депутатського імунітету є його поступове обмеження. Ця тенденція об'єктивно має знайти відображення в Конституції і законодавстві України.

Активну роль у протидії корупції може відігравати громадськість. Перша міжнародна науково-практична конференція на тему: «Дотримання прав людини правоохоронними органами та арбітражними судами України: механізм боротьби із службовими зловживаннями», яка відбулася 23 – 24 грудня 1995 р. у Києві, рекомендувала розробити Закон «Про громадський контроль за діяльністю державних органів», яким наділити громадськість суспільно-контрольними функціями. Окремому громадянину, яким би він не був політично активним, важко реалізувати свої антикорупційні устремління. У значній частини населення скандальні публікації у пресі викликають значний інтерес, проте здебільшого випадків це не штовхає їх до активних дій. Інша справа – об'єднання громадян. За останні роки у багатьох країнах створені міжнародні громадські організації, які присвятили себе боротьбі з корупцією. Найбільш відома з них «Гренеперенси інтернешнл», яка має свої філіали у 50 країнах світу. В Україні поки не створено подібних громадських організацій.

Не менш важливий механізм подолання корупції – незалежна преса, тобто той самий лакмусовий папірець демократії, який найоперативніше реагує навіть на незначне відхилення посадових осіб від загальноприйнятих правил поведінки.

Сьогодні в Україні діє приблизно 5,5 тис. газет, журналів та інших друкованих видань, а у телерадіопросторі кількість недержавних станцій сягає близько 800. Про їх інформаційний та моральний потенціал можна судити за результатами соціологічного опитування 1 600 респондентів із 106 міст країни, яке було проведено за дорученням Уряду України і агентства USAID групою вітчизняних та зарубіжних організацій. Так, питання про те, з яких джерел громадяни України черпали інформацію про економічні реформи, 54 % респондентів вказали на

телебачення, 24 % – на газети, 6 % – на радіо . При такому впливу засоби масової інформації можуть відіграти особливу роль у викориненні корупції в Україні.

Проте слід враховувати і реальну загрозу і для засобів масової інформації, яка полягає у володінні організованими злочинними утвореннями контролем, за їх діяльністю шляхом лжеспонсорства, придбання газет, радіо- і телевізійних станцій (або каналів), утримання деяких видань та журналістів на кошти «тіньової економіки». Преса, радіо і телебачення у руках ідеологів корумпованої влади стають знаряддям для захисту від справедливого покарання корумпованих посадових осіб, розкрадачів державного і суспільного майна, представників кримінального бізнесу. Публікації та передачі по радіо і телебаченню на замовлення, містять витончену пропаганду, спрямовану на дискредитацію тих, хто протистоїть криміналу, на викривлення сприйняття громадянами країни зусиль, які вживаються державними органами влади для боротьби з криміналітетом, і тим самим послаблюють підтримку громадськістю цієї політики. З іншого боку, навіть автократичні режими вимушені загравати перед пресою, якщо хочуть уникнути надмірних заворушень.

Незважаючи на те, що акцент в антикорупційній політиці робиться на встановлення чи мінімізацію умов, що сприяють корупції або полегшують корупційну діяльність, це не знімає актуальності постійного удосконалювання методів виявлення і припинення корупційних злочинів, що відносяться до корупційних, а також діяльності по збору і аналізу доказів злочинів у сфері корупції з метою покарання винних у суді (оперативно-розшукова діяльність, дізнання, слідство, підтримка державного обвинувачення в суді). Цей напрям доцільності слід розбити на два великих блоки.

Блок перший – створення умов для мінімізації (в ідеалі ліквідації) корупції у самих правоохоронних органах і спецслужбах. В Україні є підстави вважати багато правоохоронних структур ураженими корупцією, тому мова повинна йти фактично про проведення комплексної їх реформи.

У цьому блоці можна виділити такі заходи:

- проведення інвентаризації і ревізії системи правоохоронних органів і спецслужб для ліквідації необґрунтованого дублювання функцій і повноважень;
- посилення спеціалізації правоохоронних органів, що веде до підвищення професіоналізму їхніх працівників;
- істотне підвищення заробітної плати працівників правоохоронних органів при одночасній оптимізації їхньої чисельності і відповідальності. Другий блок – удосконалювання правоохоронної діяльності і діяльності спецслужб по протидії корупції. До цього блоку належать:
- підвищення рівня технічного забезпечення правоохоронних органів і спецслужб, впровадження в їхню роботу сучасних інформаційних технологій;
- більш глибоке інтегрування національних правоохоронних органів і спецслужб у міжнародні антикримінальні організації;
- уніфікація представлень про доказову базу в сфері корупції (це необхідно, наприклад, для аргументації при клопотаннях про видачу підозрюваних і обвинувачуваних осіб) ;
- найшвидше введення адміністративної юстиції, тобто створення доступної спеціалізованої системи судового оскарження адміністративних рішень, що порушують як приватні, так і публічні інтереси. Причому повинен бути радикально удосконалений інститут компенсацій за збиток, а також за нанесення моральної шкоди потерпілим від чиновницької сваволі або чиновницької бездіяльності;

- зміна порядку формування суддівського корпусу і застосування дисциплінарних стягнень до суддів при збереженні гарантій незалежності суду (тут ми не розкриваємо, як саме повинні змінитися принципи і порядок його очищення чи самоочищення. Зрозуміло лише, що сьогодні ці принципи і порядок далеко не завжди гарантують від потрапляння в число суддів людей із сумнівною репутацією і, головне, від швидкого позбавлення їхнього суддівського статусу. У той самий час підкреслимо, що проблема ця вкрай делікатна, оскільки бажання гарантувати чесність суддівського корпусу часто призводить до створення моделі, що ставлять суддів у залежність від інших галузей влади);

- забезпечення інформаційної відкритості судових рішень, у тому числі через Інтернет.

Серед інших заходів, які б сприяли обмеженню корупції у державі, слід назвати такі:

- створення банку даних щодо суб'єктів підприємницької діяльності, причетних до фактів організованої злочинної діяльності та корупції, з метою виключення можливості їх участі у виконанні державних замовлень і контрактів;

- розробити систему підзвітності державних службовців суспільству;

- обмежити час перебування осіб на посадах високого рангу, ввести по них ротації;

- розробити особливий порядок здійснення банківських та майнових операцій певного розміру службовими особами високого рангу;

- спрямувати банківський контроль, перш за все, на перевірку легальності джерел надходжень на банківські рахунки, обґрунтованості конвертації у банках грошової одиниці України у ВКВ і навпаки, правомірності клопотань щодо одержання ліцензій на операції з іноземною валютою та здійснення масштабних грошових операцій фізичними особами, а також на оцінку відповідності загальнодержавним та суспільним інтересам практики кредитування;

- запровадити інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб за сприяння або участь у корупційних діяннях;

- обмежити державу правом щодо її впливу на економічну сферу та інститути громадянського суспільства;

- забезпечити реальне функціонування системи соціального контролю;

- законодавчо врегулювати діяльність політичних партій, рухів та об'єднань громадян, питання надання їм фінансової допомоги;

- вжити заходів щодо забезпечення інформованості суспільства, права громадян на отримання об'єктивної інформації, викоренення авторитаристських тенденцій по щодо засобів масової інформації, сприянню розвитку демократичних засад їх створення і функціонування.

Викладене вище дозволяє дійти однозначного висновку, що ми не покінчимо з корупцією, якщо боротьба з нею зосереджуватиметься лише у силових структурах та у залі суду. Її коріння треба підірвати послідовним і рішучим продовженням адміністративної та економічної реформ. Вони покликані, крім усього іншого, чітко розмежувати владу і бізнес, змусити державного службовця дійсно служити державі, позбавивши його функцій всесильного регулювальника і розподільника в економіці. Завдання стоїть однозначне: ефективно протидіяти криміналізації відносин між державним апаратом та бізнесом і запобігати її рецидивам. Це – по-перше По-друге, забезпечення повної прозорості економічних процесів, у тому числі і насамперед – у сфері приватизації, земельній реформі, на енергоринку, у банківській системі.

По-третє – приведення діяльності правоохоронних структур, судової системи у відповідність до сучасних економічних реалій. Деякі з них ще донині залишаються побудованими по суті за старими матрицями, потребують глибокої і невідкладної реорганізації.

6. Правові та організаційні механізми протидії корупції у країнах розвинутої демократії

Очевидне бажання України стати рівноправним членом міжнародного і особливо європейського економічного і політичного співтовариства робить необхідним серйозне вивчення і втілення в життя закордонного досвіду, насамперед діючих у цих країнах політичних, організаційних та правових механізмів подолання організованої злочинності і корупції. Такий досвід різноманітний і залежить від великої кількості взаємопов'язаних факторів. Але є й загальні, визначальні для країн розвинутої демократії принципи і підходи. Це явище не ототожнюється тільки з хабарництвом, а розглядається як складний, соціально-політичний феномен. Є також загальне розуміння негативних наслідків корупції, її небезпечного впливу не тільки на процеси розвитку, а й на дотримання основних прав людини, розуміння того, що корупція приносить шкоду на всіх рівнях державного управління, призводить до розкрадання національного багатства, створення особливих привілеїв для правлячої верхівки і до підриву економічних зусиль у цілому. Ось чому міжнародне співтовариство, його органи надають особливого, пріоритетного значення об'єднанню зусиль у боротьбі з цим злом.

Перша міжнародна конференція з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією пройшла ще у 1982 р. у Вашингтоні. З того часу з інтервалом в два-три роки такі форуми проводяться систематично. Ці питання неодноразово розглядалися також на саммітах глав розвинутих країн світу (вісімки). На такому самміті у травні 1998 р. у Бірмінгемі (Великобританія) тодішній Президент США Б. Клінтон дав таку оцінку проблемі: «Нарешті, однією із важливіших проблем, яку ми будемо обговорювати, є зростання міжнародної організованої злочинності. Злочинці завжди хотіли пересікати кордони, щоб ухилитись від закону. Революція в сфері зв'язку та інформатики озброїла їх новими засобами боротьби з правоохоронними органами, плануванні своїх операцій і відмиванні грошей. Тому ми повинні йти в ногу з часом – зі злочинцями XXI ст. неможливо боротися методами XIX ст.».

Кожна з проведених міжнародних і регіональних конференцій зробила свій внесок у нарощування зусиль у боротьбі з корупцією і використанню у цій діяльності досвіду окремих країн, зміцнення міждержавної взаємодії, оскільки, крім практичної потреби в проведенні розслідування за межами національної території з метою пошуку доказів протиправної діяльності, затриманні і передачі злочинців органам правосуддя, необхідна також співпраця між країнами для виявлення незаконних доходів, власності сумнівного походження, механізмів господарювання, пов'язаних зі злочинними діями.

Сьогодні, наприклад, методи податкового і фінансового контролю у цих країнах стають більш ефективними, як традиційні репресивні заходи. При цьому контрольні функції держави мають і велике профілактичне значення, оскільки ставлять перепони незаконним формам господарювання і накопичення капіталу злочинним шляхом. Тому міжнародна співпраця поспіль повинна стати більш прагматичною і вийти за рамки кримінального права.

У 1989 р. в Гаазі (Нідерланди) під егідою ООН відбувся міжнародний семінар з проблем корупції у сфері державного управління, результати якого стали передумовою розгляду цієї проблеми на Восьмому конгресі ООН. У резолюції конгресу зазначалось, що корупція серед державних посадових осіб може привести до знищення ефективності всіх видів урядових програм, ускладнити розвиток та створити загрозу для окремих осіб та груп людей, тому всім державам необхідно: а) переглянути адекватність свого кримінального законодавства, зокрема, процесуальні норми, щодо реагування на будь-які прояви корупції та відповідні санкції, які забезпечують їх належне дотримання; б) розробити адміністративні механізми та механізми реагування для попередження корупції та зловживання владою; в) встановити процедури

виявлення, розслідування та засудження корумпованих посадових осіб; г) розробити правові положення для конфіскації коштів та майна, здобутих у результаті корупції; д) використати економічні санкції до підприємств, які мають відношення до корупції .

Секретаріатом ООН були підготовлені рекомендації «Практичні методи боротьби з корупцією» та прийнято резолюцію «Корупція у сфері державного управління» , в якій зазначається, що корупція згубно впливає на економіку країн, підриває ефективність урядових рішень, наносить шкоду моралі, підриває довіру громадян до влади, порушує принцип правового та неупередженого правосуддя. До цих проблем було привернуто увагу інших міжнародних організацій, зокрема, Ради Організації економічного співробітництва та розвитку (ОСЕР).

На виконання програми ООН з міжнародного контролю за наркобізнесом був проведений Форум по боротьбі з корупцією, який відбувся в Преторії (Південна Африка), та Семінар країн Східної та Центральної Африки в Ентебе (Уганда), на якому розглядалося питання щодо проникнення корупції у міжнародні економічні та господарчі структури. Проблеми боротьби з корупцією стали однією з найважливіших тем на ІХ Конгресі ООН (Каїр, 1995 р.), де поряд з комплексом інших питань, обговорювався проект міжнародного кодексу поведінки державних посадових осіб .

При сприянні Організації американських держав у 1994 р. була прийнята Міжамериканська конвенція проти корупції, яка містить статті, що створюють зобов'язання і мають обов'язкову силу за міжнародним правом, а також принципи боротьби з корупцією. Конвенція передбачає інституційний розвиток і здійснення антикорупційних заходів, у тому числі проголошення поза законом точно визначених актів корупції і встановлює процедури екстрадиції, конфіскації майна, взаємного правового сприяння і технічної допомоги Держав-учасниць. Крім того, у відповідності з Конституцією кожної Держави-учасниці та фундаментальними принципами її правової системи, Конвенція вимагає від урядів проголосити поза законом хабарництво іноземних урядових чиновників. Конвенція також містить «превентивні заходи», встановлення яких держави-учасниці погоджуються розглянути, щоб відвернути корупцію, у тому числі в урядових системах поставок і закупівель, щоб забезпечити відкритість, справедливість і ефективність таких систем.

У вересні 1997 р. у столиці Перу Лімі відбулася VII Міжнародна конференція проти корупції, в якій взяли участь представники 93 країн, у тому числі Україна. Конференція визначила завдання, які можна згрупувати у два напрями.

Перший – це завдання для міжнародних організацій. Світовий банк та Міжнародний валютний фонд мають прискорити втілення своєї нової політики боротьби з корупцією, припинити надання позик урядам, що не реагують адекватно на проблеми корупції. У свою чергу Європейський Союз має прискорити здійснення власної антикорупційної політики, рекомендованої Комісією Європейських Співтовариств у травні 1997 р.; всі держави – члени Європейського Союзу мають ратифікувати Конвенцію по боротьбі з корупцією, прийняту 26 травня 1997 р. Крім того, держави – члени Ради Європи мають об'єднати зусилля щодо підтримки роботи міждисциплінарної групи по боротьбі з корупцією з метою забезпечення досягнення конкретних результатів у цій роботі.

Водночас Світова Організація з Торгівлі повинна залучатися до глобальної боротьби і почати приділяти увагу питанням серйозного впливу корупції на світову торгівлю. Всі багатосторонні та двосторонні організації разом зі своїми партнерами повинні знайти практичні шляхи подолання корупції у своїх програмних документах. Фінансовим установам слід збільшити допомогу, яку вони надають з метою зміцнення програм щодо систем національної доброчесності у бізнесі, аби подолати корупцію. Зокрема, має бути посилена прозорість міжнародних та національних урядових програм.

Міжнародна асоціація прокурорів та Міжнародна адвокатська асоціація мають розробити проекти законодавства, аби переслідування у випадках корупції у кожній з різноманітних юридичних

систем могло здійснюватися менш складно і витратно та відповідало міжнародним нормам з захисту прав людини.

Акціонери в усьому світі мають наполягати, аби компанії, в які вони інвестують, приєдналися до цілей корпоративного управлінського руху.

Різноманітні міжнародні асоціації бухгалтерів та аудиторів, міжнародних організацій регуляторів безпеки мають розробляти чіткі та універсальні, міжнародно визнані бухгалтерські стандарти. Особливо важливо у боротьбі з корупцією, аби всі фінансові операції записувалися і не було незафіксованих чи засекречених рахунків.

Другий напрям антикорупційних заходів Конвенції – конкретні завдання державам – учасницям. Всі уряди мають діяти прозоро та бути підзвітними на всіх рівнях, причому громадськість повинна мати максимально широкий доступ до інформації. Вони зобов'язані забезпечити, аби державні рахунки були відкритими для публічного перегляду. Роль громадянського суспільства є найбільш важливою на національному та місцевому рівнях, де участь заохочуватиметься забезпеченням прямого доступу інформації до тих, хто приймає рішення та проводить публічні слухання у важливих справах.

Значна увага питанням подолання корупції приділяється на регіональному рівні. Бюро Латинської Америки та країн Карибського басейну, наприклад, разом з декількома країнами працює над розробкою інтегральних систем фінансового управління, які б підвищили прозорість та ефективність звітності в казначействі, бюджеті, системі державного кредитування та в бухгалтерських операціях. Бюро публікує бюлетень під назвою «Звітність», який висвітлює досвід окремих країн в підвищенні урядової етики та підтримки інституційних реформ. Крім того, Бюро провело після конференції в Лімі (жовтень 1997 р.) телеконференцію «Respondacom» по боротьбі з корупцією, що дало змогу телеглядачам задавати питання та брати участь у дискусії.

Організаційно-політична спроба подолати корупцію зроблена на рівні держав колишнього соціалістичного табору та Радянського Союзу. З цією метою створено бюро країн Східної Європи та СНД, яке вже почало здійснювати дослідження проблем корупції у цих країнах.

Значна увага питанням посилення боротьби з корупцією, яка сьогодні стала фактично міжнародною проблемою, приділяється співдружністю Європейських країн, Радою Європи. Лише в останні роки вони розглядалися на багатьох європейських форумах. Дев'ятнадцята Європейська конференція Міністрів юстиції, зокрема, затвердила рекомендації щодо посилення боротьби з корупцією (Мальта, 1994 р.); Комітет Міністрів в Раді Європи на своїй 101-й зустрічі затвердив 20 головних принципів у сфері боротьби з корупцією та створив Комісію з питань запобігання корупції (Страсбург, 1997 р.); Друга Нарада керівників держав та урядів Раді Європи також обговорювала причини постійного зростання корупції та організованої злочинності і прийняла рішення щодо зміцнення взаємодії у викоріненні цього зла (Страсбург, 1997 р.).

Боротьбі з корупцією була присвячена конференція міністрів юстиції 40 держав-членів Раді Європи (РЄ), яка пройшла у Празі у червні 1997 р. Особлива увага була звернута на посилення протидії зрощенню мафіозних структур з державними органами, проникнення кримінальних елементів у банківську сферу тощо.

Комплекс проблем подолання корупції обговорювався 13 – 14 березня 1996 р. на симпозіумі у Парижі, де визнано за необхідне організувати боротьбу з корупцією у двох основних напрямках. Перший – удосконалення національного законодавства, передбачення в ньому норм щодо ліквідації причин та умов для корупційних правопорушень і відповідних норм кримінального покарання за їх здійснення, що має непересічне значення для України. Другий – це розробка міжнародних актів, які повинні стати основою для національного законодавства. Крім того,

визнано доцільним організувати обмін досвідом і на основі його аналізу та узагальнення підготувати практичні посібники з типових моделей закону.

Така ідея розробки модельних кодексів (законів) має надзвичайно важливе значення для України, визнання яких і створення орієнтованого на них національного законодавства сприяло б не тільки посиленню боротьби з корупцією, а й інтеграції нашої держави в Європейські міжнародні структури.

Створена Радою Європи так звана міждисциплінарна група по протидії корупції (МГК) працює під керівництвом Європейського комітету з кримінальних проблем. Саме цією групою разом з Європейським Союзом розроблено програму «Восьминіг», в якій беруть участь 16 східноєвропейських країн, у тому числі Росія і Україна. Ця Програма є першою спробою дати реальний бій корупції у Центральній та Східній Європі.

Таким чином, слід констатувати, що світова співдружність розглядає корупцію на сучасному етапі як одну із найбільших загроз правопорядку, демократії, правам людини, чесності та соціальній справедливості. Загально визнано також, що вона заважає економічному розвитку та становить реальну загрозу моральним устоям суспільства. Створено також відповідну правову базу для посилення боротьби з цим антисуспільним явищем.

Які ж найбільш ефективні механізми протидії цьому злу виробила світова практика, окремі країни? Заслугує на увагу, насамперед, практика протидії корупції у розвинутих демократичних країнах. Як відомо, найменш корумпованою країною у світі є Фінляндія. Авторитетна міжнародна організація Transparency International вже кілька років поспіль віддає їй почесне останнє місце. У Фінляндії, втім, як і в інших розвинутих демократіях, чесна влада – це система взаємодії права, громадянського суспільства, традицій і цінностей нації. Чесна влада не залежить від персоналій – ніхто з кандидатів на жодну з державних посад не може оголосити себе її гарантом, але всі політики зобов'язані служити їй.

Дуже часто основним чинником для чесної влади називають рівень зарплат державних чиновників. Звісно, у Фінляндії ці зарплати відрізняються від українських чи російських. Але вони аж ніяк не надхмарні – дозволяють жити достойно, але не розкішно. Зарплати співробітників фінської держадміністрації – не найвищі серед країн ЄС, вони менші, ніж у приватному бізнесі. Тому високий рівень зарплати держслужбовців це не вирішальний антикорупційний чинник. Важливе значення у Фінляндії має етика поваги до роботи та неповаги до хитрості, спритності, нечесності. Фіни вважають, що взяти хабар – означає втратити самоповагу. Навіть якщо ніхто не знатиме про це, оскільки почуватиметеся залежним від людини, яка підмовила вас на нечесний вчинок. А це суперечить фінській етиці поведінки.

Важливу роль у цій країні відіграє рівень освіти нації. У XIX ст. було видано закон, який дозволяє одружуватися лише грамотним жінкам і чоловікам. Освіченими людьми набагато важче маніпулювати – вони можуть читати закони, вони бачать, як працює суспільство та як зважають на їхні інтереси. Нарешті, ще один аспект фінських традицій – «соціальний контроль». Фіни – маленька нація, приховати від сусідів нечесні доходи дуже важко.

На цих традиціях заснована й політична структура суспільства. Влада у Фінляндії – це не щось далеке від народу. Тут реально працює принцип виборності місцевих адміністрацій (адже корупція найчастіше «розцвітає» саме на локальному рівні). У Фінляндії є муніципалітети, населення яких становить лише 200 осіб, але вони мають самоврядування. Така система – запорука легітимності влади. Тому фіни не бояться її представників, наприклад, поліцейських. Люди не бояться політиків, і політики не бояться народу – вони почувуються членами одного громадянського суспільства.

У Франції свій досвід боротьби з корупцією. У 1993 р. тут створена Центральна служба по боротьбі з корупцією. На неї покладені такі важливі функції як централізація інформації, необхідної для попередження (виявлення) фактів активної та пасивної корупції, зловживання службовим становищем як з боку державних службовців, так і приватних осіб, хабарництва, дій у корисливих цілях, а також надання допомоги судово-слідчим органам у випадках їх звернень, про надання інформації, що свідчить про факти правопорушень. Центральна служба інформує Прокурора республіки для проведення розслідування.

Заслуговує на увагу всебічна регламентація відповідальності за хабарництво Кримінальним кодексом Франції. Під хабарництвом у законі розуміється незаконне одержання, вимагательство подарунків, презентів, обіцянок чи будь-яких інших переваг для скоєння дій, що входять до повноважень службової особи. При цьому ці форми хабарництва караються однаково: десятьма роками тюремного ув'язнення і штрафом до одного мільйону франків.

Певний науковий і практичний інтерес представляє такий різновид хабарництва як торгівля впливом. Французький Кримінальний кодекс 1992 р. встановлює, що торгівля впливом має місце тоді, коли шляхом зловживання своїм службовим станом публічна особа і навіть приватна особа добиваються одержання від державного органу влади посади, вигідних операцій або будь-якого іншого вигідного для хабародавця рішення. На нашу думку, це один з дієвих механізмів боротьби з корупцією і його запровадження в Україні мало б позитивні наслідки.

Напевно найбільш ефективною є система організаційних і правових механізмів боротьби з корупцією Італійської Республіки, де над вирішенням цієї проблеми тісно взаємодіють громадські організації та державні установи. Парламент цієї країни заснував спеціальну Генеральну Раду по боротьбі з організованою злочинністю. Поряд з Генеральною Радою засновані окружні управління по боротьбі з організованою злочинністю та мафією і окремо – Державне управління по боротьбі з мафією.

До завдань цього колегіального органу входять: розробка стратегії по боротьбі з організованою злочинністю та визначення мети для кожного поліцейського формування окремо; раціоналізація ресурсів та коштів, виділених для організації боротьби з організованою злочинністю, а також періодична перевірка досягнутих результатів у їх зв'язку із встановленими напрямками діяльності та прийняття відповідних директив, спрямованих на усунення недоліків або неефективних дій. Причому вся ця діяльність є відкритою для політичних партій, об'єднань громадян, засобів масової інформації. Зазначене управління надає можливість для участі в роботі інститутам соціального контролю. У 1993 р. під тиском громадськості був прийнятий Закон «Про угруповання мафіозного типу», який встановив сувору відповідальність за входження до злочинної організації типу мафія. Закон цей було включено до нового кримінального кодексу Італії окремою нормою: «Кожний, хто є членом злочинного угруповання мафіозного типу, до складу якого входить троє та більше осіб, карається позбавленням волі строком від 3 до 6 років», тобто кримінальна відповідальність наступає за саме входження у мафіозне угруповання, незалежно від наявності злочинних дій.

Нове законодавство визначає конкретні ознаки, які притаманні мафіозним угрупованням, зокрема: залякування та підкорення силою інших людей, нав'язування їм «закону мовчання» та кругової поруки з метою вчинення кримінальних злочинів, встановлення прямого або непрямого правління і контролю за різного роду економічною діяльністю, отримання незаконних прибутків та незаконних пріоритетів у такій діяльності для себе та інших осіб, а також протистоянню вільного волевиявлення при голосуванні.

За цим законом відповідальність за скоєння злочину суттєво посилюється, якщо йдеться про входження до озброєного мафіозного угруповання. Озброєним вважається таке мафіозне угруповання, члени якого «володіють можливістю користуватись зброєю або вибухівкою для досягнення мети угруповання». При цьому не важливо, знаходиться зброя на руках у мафіозі, чи схована в тайниках. Передбачені жорсткі покарання для мафіозі за фінансування легальної

економічної діяльності за рахунок коштів, здобутих злочинним шляхом, у тому числі прибутку від легалізації «брудних грошей».

Застосування Закону «Про угруповання мафіозного типу» здійснюється також під контролем громадськості та органів представницької демократії, що дало змогу внести дестабілізацію у ряди мафії. Однією з форм такого контролю є заслуховування звітів міністра внутрішніх справ у парламенті республіки двічі на рік. Такі багатоаспектні зусилля суб'єктів політики та італійської юстиції мають позитивні результати. З 1993 р. до цього часу заарештовано понад 4 тис. членів мафіозно-злочинних угруповань.

Водночас це стало можливим завдяки реальному втіленню у політико-правове поле Італії принципів розподілу влад, незалежності судової влади від урядового впливу та втручання інших гілок влади. Завдяки цьому італійська судова система є найважливішою із трьох гілок влади у системі механізмів боротьби з корупцією. У Конституції Італії втілено політичне рішення про надання Верховній раді суддів виключних прав на заохочення та покарання суддів. Дві третини членів Ради обираються суддями, і одна третина – політичними партіями. Крім того, адміністративні комісії мають статус судів, а Конституцією передбачається адміністративне провадження з деяких кримінальних справ. Дієвим антикорупційним механізмом слід визнати також те, що судді, прокурори і слідчі вважаються членами однієї професії і регулярно міняються ролями. Кожна прокуратура є автономною. Кожний прокурор має такі самі гарантії незалежності як і судді.

Нарешті, Італія є однією з небагатьох країн, яка відмовляється визнавати необхідність розсуду в розслідуванні. У країні встановлено верховенство обов'язкового провадження в усіх справах. Нерозслідування злочину є злочином само по собі. Сукупність цих факторів була вирішальною для подолання корупції в Італії. Політики не змогли заблокувати суддівські розслідування, навіть коли розслідування торнулось інтереси вищих урядовців. Приклад тому – суд над багатьма вищими чиновниками Італії, у тому числі колишніми прем'єр-міністрами Андреотті, Краксі .

Заслуговують на увагу організаційно-правові механізми боротьби з корупцією в Бельгії. Ці питання постійно обговорюються в громадських і політичних колах країни. Пов'язано це, насамперед, із закінченням наприкінці ХХ ст. судового процесу по справі Августа-Дассо, під час якого гучного розголосу дістали злочини, скоєні відомими політиками, включаючи Віллі Клааса, який через причетність до цієї справи вимушений був залишити пост Генерального секретаря НАТО. Проти високопоставлених чиновників висунули звинувачення в отриманні хабарів від компаній «Електронік Серж Дассо» (90 млн. бельг. фр.) за підтримку замовлення на обладнання антирадарною системою повітряних сил Бельгії.

Цей та інші гучні політичні скандали у Бельгії наприкінці 80-х – на початку 90-х років спонукали політичну еліту країни до термінових дій антикорупційних дій. У 1989 р. вперше було започатковано державне фінансування партій. У зв'язку з цим встановлювалась межа фінансових надходжень від комерційних структур, фондів тощо, а у 1993 р. такі надходження повністю заборонили. Водночас пожертвування приватних осіб виявилось жорстко обмеженим і дозволеним лише за дотримання певних умов. Було також встановлено межу фінансових витрат на виборчу кампанію як для партій, так і окремих кандидатів. Важливо відзначити, що при цьому рахунки партій є відкритими для перевірок, результати яких публікуються.

Прикладом комплексної боротьби проти корупції є антикорупційна стратегія Нідерландів. Вона включає такі процедурні та інвестиційні заходи :

- Постійна звітність та гласність у питаннях виявлення корупції та обговорення наслідків-покарань за корупційні діяння. Щорічно міністр внутрішніх справ цієї країни представляє доповідь парламенту про виявлені факти корупції та прийняті заходи по покаранню осіб, що замішані у корупції.

- Розробка системи моніторингу можливих точок виникнення корупційних дій у державних та суспільних організаціях та строгого контролю за діяльністю осіб, що знаходяться в цих точках.
- Створення системи прав і обов'язків посадових осіб з указанням їх відповідальності за порушення посадової етики, включаючи корупцію. Ця система вказує також на правила поведінки по виправленню допущених порушень.
- Основною мірою покарання за корупційну дію є заборона працювати у державних організаціях та втрата соціальних пільг, котрі надає державна служба, наприклад, пенсійного та соціального обслуговування. Шкала покарань включає також штрафи та відсторонення від виконання обов'язків.
- У всіх значущих організаціях, наприклад, у міністерствах, маються служби внутрішньої безпеки, зобов'язанням яких є реєстрація та виявлення помилок чиновників, їх навмисних та випадкових порушень діючих правил та наслідків таких порушень. Державні організації намагаються заохочувати позитивні дії посадових осіб. Система заохочень спрямована на те, щоб чиновнику було вигідно і у матеріальному, і у моральному планах працювати чесно й ефективно.
- Організована система підбору осіб на посади, небезпечні з точки зору корупції.
- Матеріали, пов'язані з корупційними діями, якщо вони не торкаються системи національної безпеки, в обов'язковому порядку стають доступними для громадськості.
- Кожен чиновник має право ознайомитися з інформацією, що характеризує його як з позитивної, так і з негативної сторони.
- Існує спеціальна система навчання чиновників, що роз'яснює, зокрема, політичну та суспільну шкоду корупції і можливі наслідки участі в ній.
- Створена система державної безпеки по боротьбі з корупцією типу спеціальної поліції, що володіє значними повноваженнями по виявленню випадків корупції.
- Чиновники усіх рівнів зобов'язані реєструвати відомі їм випадки корупції, і ця інформація відповідними каналами передається до міністерства внутрішніх справ та юстиції.
- Велику роль у боротьбі з корупцією відіграють засоби масової інформації, котрі обнародують випадки корупції і часто проводять незалежні розслідування.

Ізраїль, так само як і Нідерланди, являються однією з достатньо вільних від корупції країн. Це забезпечується системою дублювання моніторингу за можливими корупційними діями. Такий контроль здійснюється урядовими організаціями та спеціальними підрозділами поліції, відомствами Державного контролера, що володіє незалежністю від міністерств та державних відомств, та суспільними організаціями типу «Відомства за чистоту уряду». Ці організації досліджують можливі корупційні точки, а у випадку їх виявлення інформують органи розслідування. Причому отримана інформація повинна в обов'язковому порядку доводитись до громадськості. Дуже важлива незалежність цих організацій від керівництва міністерств і відомств, чий чиновники можуть бути втягнуті в корупцію. На управління по боротьбі з корупцією, що входять до Адміністрації Прем'єр-міністра, також покладено обов'язок постійно навчати чиновників попередженню можливих корупційних дій та координувати роботу різних внутрішньовідомчих служб по боротьбі за чистоту державних органів. Також важливу роль відіграють ЗМІ. Згідно з висловом одного з політичних діячів цієї країни, найнебезпечніші для його політичної кар'єри обвинувачення в корупції, це ті, котрі можуть з'явитися в солідній газеті. Слід відзначити, що в

Ізраїлі, з огляду на значені соціальні пільги для чиновників та безжального їх покарання при виявленні корупції, низова корупція практично відсутня.

В Угорській Республіці для боротьби з хабарництвом у 1995 р. був створений Координаційний комітет з економічного захисту, а з березня 2001 р. розпочав роботу Координаційний центр боротьби з організованою злочинністю, створений згідно з прийнятим Державними Зборами Угорщини Законом «Про Координаційний центр з боротьби з організованою злочинністю». Центр підпорядкований уряду Угорщини, який здійснює керівництво його роботою через міністра внутрішніх справ. У вирішенні професійних питань міністру сприяє Рада керівників, яка складається з перших осіб взаємодіючих органів. Головою Ради є міністр внутрішніх справ. Очолює Центр Генеральний директор, який призначається прем'єр-міністром за поданням міністрів внутрішніх справ, оборони, фінансів та міністра-куратора цивільних спецслужб.

У Республіці Корея (Південна) засновано спеціальну комісію з 15 осіб, яка знаходиться у прямому підпорядкуванні Президента, що діє відповідно до Закону Республіки Корея «Про боротьбу з корупцією» і контролює питання, пов'язані з ходом виконання Програми боротьби з корупцією. Комісія складається з видатних політичних діячів, юристів, професорів відомих університетів та лідерів народних рухів. Комісію очолює колишній міністр освіти. Уряд до цієї групи залучив лише одну посадову особу – міністра координації урядової політики, який виступає координатором дій уряду і Комісії. До компетенції останньої входить: відстеження та викриття проявів корупційної діяльності в урядових структурах; звернення до відповідних органів з питань проведення розслідування фактів корупції, видання рекомендації уряду та ін. технічний персонал складається з 30 державних службовців та представників громадськості.

Новостворена комісія здійснює ґрунтовні дослідження через опитування громадськості щодо рівня корумпованості окремих державних агенцій. На основі досліджень складаються і оприлюднюються так звані індекси корумпованості міністерств та відомств Республіки Корея, визначено напрями діяльності Комісії.

Сприймаючи проблему корупції як одну з головних загроз національній безпеці країни, уряд Республіки Корея у жовтні 1999 р. прийняв комплексну стратегію боротьби з корупційними проявами у всіх сферах внутрішнього життя держави, одним з основних пунктів якої є започаткування і розвиток антикорупційної інфраструктури у системі державної влади і управління на основі нового законодавства по боротьбі з корупцією та організація під головуванням Президента так званого Антикорупційного комітету як координуючого загальнонаціонального органу у цій сфері.

Республіка Корея стала другою після США країною, яка заснувала інститут незалежного прокурора. В рамках Антикорупційного комітету при Президентові країни визначено два прокурори, які розслідуватимуть найгучніші справи щодо членів уряду, відомих політичних діячів та бізнесменів. На відміну від статусу незалежного прокурора в США, законодавством Республіки Корея встановлено деякі обмеження його повноважень. Вже сьогодні відомі громадські організації, депутати парламенту, політичні об'єднання закликають до підвищення статусу та розширення повноважень незалежного прокурора, збільшення наданого йому законом максимального терміну розслідування справ з одного до шести місяців.

Досвід розвинутих країн одночасно засвідчує, що найбільшу ефективність у боротьбі з корупцією виявляють незалежні від влади органи, які підпорядковані лише Президенту чи парламенту. У Сінгапурі, наприклад, для розслідування фактів корупції створений вищий незалежний судовий орган. У Гонконзі, тоді англійській колонії, у 1974 р. була створена незалежна від місцевої поліції комісія по боротьбі з корупцією, підконтрольна тільки Губернатору цієї англійської колонії. До обов'язків комісії входило розслідування фактів корупції, розробка рекомендацій щодо проведення реформ, завданням яких було зниження стимулів до хабарництва, а також проведення широкої інформаційно-просвітницької компанії.

Певний досвід боротьби з корупцією накопичено у США. Організована злочинність тут вперше стала предметом обговорення на «високому рівні» ще у 1929 р., коли її вивченням займалась так звана Комісія Цікершема. З того часу ця проблема знаходиться в центрі уваги комісій, комітетів та підкомітетів Конгресу США чи президента, які в результаті довгого та ретельного вивчення різних аспектів боротьби з організованою злочинністю розробляли рекомендації, які були покладені в основу федеральних законів.

Важливим організаційним заходом, здійсненим урядом США, було створення в червні 1970 р. «Національної ради по боротьбі з організованою злочинністю», головним завданням якої стала розробка загальнонаціональної програми дій. Керівну роль у діяльності по боротьбі з організованою злочинністю відіграє Міністерство юстиції США, яке розробляє національну стратегію боротьби зі злочинністю у країні та здійснює методичне керівництво цією роботою. Головним підрозділом Міністерства юстиції, на яке безпосередньо покладена боротьба з організованою злочинністю, є Федеральне бюро розслідувань (ФБР).

До складу міністерства юстиції США входять ще три служби, які мають безпосереднє відношення до організації боротьби з організованою злочинністю: Служба міграції та натуралізації, яка здійснює заходи щодо попередження незаконного ввезення в країну наркотиків та наркотичних засобів; Служба судових виконавців США, або Служба Маршалів, що здійснює захист свідків та членів їх сімей під час розслідування справ, пов'язаних з організованою злочинністю; Служба юридичної допомоги, досліджень та статистики, що координує роботу Національного інституту юстиції, який є головною організацією міністерства юстиції у галузі фундаментальних та прикладних досліджень проблем злочинності, причин криміногенної поведінки особистості та розробки заходів попередження злочинності.

Значну роль в організації боротьби з організованою злочинністю і корупцією відіграє Міністерство фінансів США, зокрема такі його структурні підрозділи як таємна служба, служба внутрішніх доходів, бюро з алкоголю, тютюну та вогнепальної зброї. До центральних відомств США, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, також належать: митна служба; поштова служба; міністерство праці США; комісія з цінних паперів та біржах; Держдепартамент США, який здійснює діяльність по виявленню дипломатичного та економічного тиску на уряд країн-виробників наркотиків; Національна система перехоплення наркотиків на кордоні.

Крім того, згідно з Програмою боротьби з організованою злочинністю федеральним урядом створено об'єднання – «Ударні сили», які діють під загальним керівництвом Міністерства юстиції США та у тісному контакті з правоохоронними органами штатів. Головне їх завдання полягає у виявленні фактів корупції і груп організованої злочинності, а також пошук доказів злочинної діяльності учасників незаконного підприємництва. Правовий режим діяльності «Ударних сил» визначається кримінально-процесуальним законодавством та спеціальними інструкціями Міністерства юстиції США.

В основу боротьби з корупцією в Німеччині покладено завдання знищення матеріальної, насамперед, фінансової бази злочинних угруповань. Це досягається двома шляхами: конфіскаційним (конфіскація майна) і створенням належної правової бази для унеможливлення «відмивання» «брудних» грошей. Особливо слід виділити обов'язок банківських установ надавати правоохоронним органам інформацію про операції з грошима у розмірі понад 20 тис. німецьких марок за умов, що ця інформація буде використана виключно для розслідування. Законом закріплено правило: якщо громадянин робить внесок до банку у розмірі понад 50 тис. німецьких марок, він зобов'язаний пред'явити посвідчення особи.

Генеральна лінія німецького уряду у сфері запобігання корупції полягає у тому, щоб у результаті законодавчих, організаційних, кадрових та інших заходів унеможливити зловживання державним службовцем своїм посадовим становищем. Максимально удосконалена нормативна база щодо

прийняття державними службовцями подарунків. Як виняток, дозволяється отримати подарунок, вартість якого не перевищує 20 німецьких марок. Але і в такому випадку державний службовець повинен доповісти про це своєму керівнику, який з урахуванням обставин може прийняти одне з двох рішень: або залишити подарунок у службовця, або зобов'язати його у встановленому порядку здати цей подарунок державі.

Серед інших антикорупційних механізмів, які запроваджуються в Німеччині, слід назвати намір створити реєстр корумпованих фірм. У даному разі Німеччина йде шляхом іноземного досвіду, зокрема ізраїльського. Його суть полягає у тому, що фірма, яка включена до такого реєстру, позбавляється права виконувати будь-які державні замовлення, стає об'єктом більш пильної уваги з боку правоохоронних органів. До речі, такий експеримент був проведений в одній із земель Німеччини і, за оцінками парламентарів та урядовців, повністю себе виправдав.

Традиційно малокорумпованою вважають британську владу, особливо порівняно з країнами «третього світу»¹²¹. Високі стандарти громадянської поведінки повоєнної Британії є результатом політичних і законодавчих заходів, моральних змін та ефективнішого соціального контролю за державними службовцями. Ця країна має найдавніші традиції боротьби з корупцією. Система антикорупційних механізмів тут врегульована на законодавчому рівні. Перший закон про корупцію у державних органах був прийнятий ще у 1889 р., закони про попередження корупції – у 1906 і 1916 рр. були реакцією суспільства на поширення цього соціально-політичного явища. На відміну від традиційних правових принципів, ці закони вимагають від посадових осіб доводити свою невинність.

Друга особливість – це надзвичайно висока роль громадської думки, що відображає динаміку негативних явищ у суспільстві. Здебільшого громадські дебати точаться навколо питань, пов'язаних з лобіюванням і купівлею політичного впливу, проблем, створених зміною границь приватної і державної власності, моральним кліматом, хабарництвом, зловживаннями службовців місцевих органів влади, поліції, митної служби тощо.

Безпосередньо корупційні процеси у Великій Британії відстежує так званий Комітет Нолана, який було засновано у жовтні 1994 р. Його зусилля зосереджені на основних ділянках громадського життя, які викликають найбільшу стурбованість громадськості: це члени парламенту, які працюють консультантами фірм, що прагнуть впливати на державну політику; це колишні міністри та інші посадові особи, що працюють у тих галузях індустрії, регулюванням яких перед тим займалися в уряді та інші аспекти громадського життя. За результатами роботи Комітету палата Громад парламенту вирішила призначити парламентського директора стандартів, заборонити протекцію та розголосити сторонні заробітки членів парламенту.

Певний інтерес викликає досвід боротьби з корупцією у країнах перехідної економіки. Діяльність правоохоронних органів Китаю по боротьбі зі злочинами у галузі економіки регулюється відповідними статтями Кримінального кодексу Китайської Народної Республіки, Указом Голови КНР «Щодо протидії корупції та хабарництву» та іншими документами.

Серед антикорупційних заходів у цій країні слід назвати і таку. У надії мобілізувати на війну з корупцією широкі народні маси прокуратура Пекіну в 2004 р. виступила з сенсаційною заявою про підвищення в десятки разів – з десяти до ста тисяч юанів (12 тис. доларів) – розміру грошової винагороди за достовірну інформацію про корумпованих чиновників. Кожному, хто надав такого роду свідчення, гарантується повна анонімність.

При розробці українського антикорупційного законодавства, безумовно, слід враховувати вимоги міжнародних правових актів, насамперед, ратифікованих Україною. Серед найбільш важливих таких документів слід назвати останню «Конвенцію ООН проти корупції» від 31 жовтня 2003 р. якою державам-учасницям рекомендується:

- заохочувати непідкупність, чесність і відповідальність своїх публічних посадових осіб відповідно до основних принципів своєї правової системи;
- застосовувати у рамках своїх інституціональних і правових систем кодекси чи стандарти поведіння посадових осіб для правильного, сумлінного і належного виконання публічних функцій;
- розглядати, відповідно до основних принципів свого внутрішнього законодавства, можливість встановлення заходів і систем, що сприяють тому, щоб публічні посадові особи повідомляли відповідним органам про корупційні діяння, про які їм стало відомо при виконанні ними своїх функцій;
- у належних випадках і відповідно до основних принципів свого внутрішнього законодавства, встановлювати міри і системи, що зобов'язують публічних посадових осіб представляти відповідним органам декларації, серед іншого, про позаслужбову діяльність, заняття, інвестиції, активи і про істотні дарунки чи вигоди, у зв'язку з якими виникає колізія інтересів відносно їхніх функцій у ролі публічних посадових осіб.

Конвенцією ООН також визначаються основні параметри міжнародного співробітництва у боротьбі з корупцією. Вона передбачає умови видачі осіб, які скоїли корупційні злочини, передачі засуджених осіб, взаємну правову допомогу, передачу карної справи, спільні розслідування, спеціальні методики розслідування, заходи для повернення активів, попередження і виявлення переказів та доходів від злочинів, механізми вилучення майна, збір та аналіз інформації про порушника, підготовку кадрів і технічну допомогу та інші форми і способи взаємодії держав-учасниць при вирішенні цього питання.

Світовий банк у свою чергу у стратегію боротьби з корупцією включає такі додаткові заходи .

- розширення і зміцнення судової влади, незалежності правоохоронних органів;
- прозорість в фінансуванні партій;
- прозорість процедури голосування для виборців;
- зобов'язання держслужбовців декларувати майно, правила, що регулюють питання конфлікту інтересів.
- гарантування свободи інформації;
- посилення ролі ЗМІ;
- реструктуризація монополій з метою підвищення конкурентних начал;
- зниження бар'єрів входу на ринок, пов'язаних з необхідністю отримання різноманітних дозволів;
- прозорість корпоративного менеджменту;
- найом на державну службу на основі заслуги , достойна оплата праці державних службовців;
- децентралізація влади;
- підвищення прозорості бюджетного процесу для контролюючих органів;

- підвищення прозорості у діяльності податкової адміністрації, позбавлення податкових службовців можливості вільно надавати податкові пільги, спрощення податкової адміністрації.

У 2001 р. системна стратегія, вироблена спеціалістами Світового банку, істотно збагатилась. До неї були включені такі розділи як прийняття етичних кодексів поведінки, необхідність окремих програм по боротьбі з корупцією при держзакупках, а також мобілізація підтримки проведення реформ як з боку громадянського суспільства, так і з боку політичних лідерів. На необхідність такого розподілу у пакеті антикорупційних заходів вказує і S. Rose-Ackerman .

РОЗДІЛ III.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, СКОЄНІ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І КОРУПЦІЇ

1. Поняття юридичної відповідальності

Юридична відповідальність зазвичай розглядається як міра державного примусу, або такого, що ототожнюється з покаранням за правопорушення .

Проте останнім часом у теорії права поняття «юридична відповідальність» тлумачиться більш широко як явище загальносоціальне .

Такий підхід дає змогу чіткіше з'ясувати сутність і зміст цього явища, а також визначити його місце серед інших правових явищ.

Категорія «відповідальність» означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, класом, народом свого обов'язку перед суспільством, людством, розуміння в світлі цього обов'язку, суті і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, які виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку .

Підґрунтям соціальної відповідальності і є суспільні відносини, які виступають базою суспільства.

Свідомий індивід в процесі соціалізації, задоволення своїх інтересів вступає в обмінні процеси, які впорядковуються суспільством за допомогою певних дозволів і заборон. Тому виконуючи свої обов'язки, реалізуючи функції суб'єкта відносин індивід чи група індивідів повинен весь час узгоджувати свої дії з цими соціальними регуляторами, які дозволяють (заохочують) або забороняють певні дії.

Виконання суб'єктами відносин суспільно значимих обов'язків відповідно до зазначених приписів контролюється суспільством за допомогою спеціально створюваних механізмів та інститутів, а також самими суб'єктами по відносно один одного.

У разі порушення дозволів чи заборон, неналежного виконання суб'єктами обов'язків, покладених на них суспільством, або набутих ними згідно з зобов'язаннями за договором, вони несуть відповідальність не тільки перед конкретним партнером по відносинах (іншим суб'єктом), а й перед суспільством у цілому.

Тобто ця відповідальність є соціальною відповідальністю, оскільки невиконання окремих суб'єктом своєї функції порушує нормальне функціонування суспільства як цілого , його вимог щодо поведінки суб'єктів відносин, які встановлені встановленими або санкціонованими приписами.

Відповідно до сфер її прояву відповідальність має різні форми прояву: політична, моральна, партійна, юридична тощо.

Соціальна відповідальність набуває правового характеру тільки у разі порушення суб'єктом суспільних відносин у результаті дій чи бездіяльності встановлених або санкціонованих суспільством загальнообов'язкових правил (норм) поведінки.

Юридична відповідальність за впливом на суспільні відносини посідає провідне місце серед інших видів соціальної відповідальності, оскільки вона має чітку формальну визначеність у загальнообов'язкових правових нормах, встановлюється, забезпечується і здійснюється у встановленому порядку уповноваженим інститутом суспільства – державою.

З формальної точки зору юридична відповідальність є результатом застосування норми права, реалізації її санкції як міри суспільного впливу на порушника загальнообов'язкового правила (норми) поведінки.

Функції суспільного впливу щодо порушника держава здійснює за допомогою спеціальних органів і установ (судових, правоохоронних, пенітенціарних тощо).

Такий вплив має публічний характер, постає як примус держави до виконання правових норм і пов'язаний з такими обмеженнями для осіб, які визнані винними у порушенні приписів права.

Проте для визнання відповідальності юридичною державного примусу недостатньо. Окрім цього, характерними ознаками такої відповідальності є суспільний осуд діяння як правопорушення і певні негативні наслідки, обмеження, страждання для суб'єкта правопорушення.

Юридична відповідальність відображає специфіку правових явищ, їх формальну визначеність та процесуальний порядок реалізації, вона є наслідком правопорушення, пов'язана з реалізацією санкцій правових норм, з державно-правовим примусом.

У теорії права юридична відповідальність розглядається в двох значеннях: як перспективна (позитивна) і як ретроспективна (негативна).

У першому випадку йдеться про спонукання правопорушника до усвідомлення свого обов'язку перед суспільством, необхідності виконувати приписи правових норм, необхідність викликати в нього та інших громадян почуття відповідальності за свої дії у майбутньому.

У другому випадку йдеться про відповідальність за вже скоєне правопорушення, за порушення норми права в минулому.

Метою юридичної відповідальності є охорона суспільного та державного ладу, покарання правопорушника, а також попередження правопорушень у майбутньому.

Сукупність зазначених аспектів мети юридичної відповідальності визначає її принципи, серед яких: законність, справедливість, невідворотність, доцільність, індивідуальність покарання, відповідальність за вину.

Як правове явище юридична відповідальність виконує важливі функції.

У теорії права виділяються: правовідновлююча (компенсаційна), каральна (штрафна), виховна (загальнопревентивна) функції.

Правовідновлююча (компенсаційна) функція притаманна цивільно-правовій відповідальності і спрямована, перш за все, на відновлення порушених прав, виконання зобов'язань.

Каральна (штрафна) функція спрямовується на застосування примусу, покарання правопорушника. Вона є характерною рисою кримінальної та адміністративної відповідальності.

Виховна функція юридичної відповідальності спрямована на виховання правопорушника, недопущення ним правопорушень у майбутньому (спеціальна превенція), виховання у громадян поваги до закону, профілактику правопорушень у суспільстві (загальна превенція).

Серед видів юридичної відповідальності у теорії права виділяють конституційну, матеріальну, дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову, кримінальну.

Юридична відповідальність виникає лише згідно з приписами правових норм на підставі рішення (правозастосовчого акта) уповноваженого правозастосовчого органа.

Підставами настання юридичної відповідальності є:

а) факт правопорушення;

б) наявність норми права, яка забороняє таку поведінку та встановлює відповідні санкції за порушення цієї норми;

в) відсутність законних підстав для звільнення правопорушника від відповідальності;

г) наявність рішення (правозастосовчого акта) уповноваженого органу.

Тільки за наявності зазначених підстав, у порядку, встановленому процесуальним законодавством, настає юридична відповідальність правопорушника перед суспільством (державою), яка має публічний характер.

Щодо юридичної відповідальності за правопорушення в сфері економіки, то вона означає, що має місце факт порушення загальнообов'язкових правил поведінки у сфері господарювання (підприємництва), які мають нормативно встановлений характер.

Такі відносини регулюються нормами адміністративного та кримінального законодавства і розглядаються в наступних параграфах цього посібника.

2. Кримінальна відповідальність за злочини, скоєні у сфері економічної діяльності

Кримінальні злочини у сфері економічної діяльності становлять одну з найпоширеніших і одночасно найнебезпечніших видів злочинних діянь, оскільки поряд з корупцією посягають на базові основи держави – врегульовані законом економічні правовідносини. Небезпека цієї групи злочинів полягає у тому, що вона вразила переважну більшість сфер фінансово-економічної діяльності, сприяє поширенню організованої злочинності, стала основною причиною зростання тіньової і у кінцевому результаті головною перепорою становленню в Україні цивілізованої ринкової економіки. У зв'язку з цим з'ясування сутності і змісту злочинності в економіці, її ознак, характеристик, проявів має важливе як теоретичне, так і практичне значення для розробки механізмів протидії.

Чинне кримінальне законодавство – містить у собі велику групу норм, які визначають кримінальність діянь у сфері економічної (господарської) діяльності і юридичну відповідальність за їх скоєння. Вони об'єднані в самостійні розділи Особливої частини Кримінального Кодексу України (розділ VII) – «Злочини у сфері господарської діяльності» і розділ VI «Злочини проти власності».

Разом з тим слід відзначити, що у сфері економічної діяльності можуть скоюватись і злочини, передбачені іншими розділами Кримінального Кодексу, зокрема, злочини у сфері службової

діяльності. Наприклад, зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК), перевищення влади або службових повноважень (ст. 366 КК), хабарництво (ст. 368 – 370).

Спочатку проаналізуємо ознаки злочинів, що передбачені розділом VII «Злочини у сфері господарської діяльності».

Об'єднуючи в самостійний розділ Особливої частини КК (VII розділ) злочини, які вчиняються у сфері господарської діяльності, законодавець виходить із спільності їх родового об'єкта, яким є суспільні відносини, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, робіт і послуг.

Безпосереднім об'єктом цих злочинів є конкретні суспільні відносини, що утворюються у певній сфері господарської діяльності. Так, наприклад, безпосереднім об'єктом злочину, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 202 (порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю), є суспільні відносини у сфері підприємницької діяльності. При вчиненні деяких злочинів у сфері господарської діяльності шкода заподіюється, крім основного, ще й додатковому безпосередньому об'єкту. Так, наприклад, безпосереднім об'єктом такого злочину як випуск або реалізація недоброякісної продукції є суспільні відносини, що забезпечують випуск доброякісної продукції, а додатковим можуть виступати життя та здоров'я споживача.

З об'єктивної сторони більшість злочинів у сфері господарської діяльності вчиняються шляхом дії (наприклад, фіктивне підприємництво, протидія законній господарській діяльності, незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків, контрабанда тощо). Окремі злочини можуть виразитися тільки у зверненні до законодавчих та інших нормативних актів інших галузей права (наприклад, підприємницького, банківського, митного, податкового, валютного).

Суб'єктивна сторона злочинів, які вчиняються у сфері господарської діяльності, характеризується виключно умисною формою вини. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони деяких складів є наявність мотиву та мети. Так, відповідальність за розголошення комерційної таємниці настає тільки тоді, коли це діяння вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів. Умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю, утворюють злочин за наявності спеціальної мети – розголошення чи іншого використання таких відомостей.

Велику частину злочинів у сфері господарської діяльності слід віднести до злочинів з формальним складом. Тому такі злочини необхідно вважати закінченими незалежно від настання наслідків, тобто з моменту вчинення вказаних у законі дій. Так, виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту чи збут підроблених грошей, державних цінних паперів або білетів державної лотереї є закінченим з моменту вчинення хоча б однієї з указаних дій, а не з моменту настання негативних наслідків внаслідок цих дій.

Серед злочинів у сфері господарської діяльності є злочини з так званім матеріальним складом, тобто такі, для об'єктивної сторони яких необхідно встановити не тільки суспільно небезпечне діяння, а й настання шкідливих наслідків (наприклад, приховування стійкої фінансової неспроможності, доведення до банкрутства).

Відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності законодавець пов'язує з розміром предмета злочину. Так, відповідальність за порушення законодавства про бюджетну систему України настає тільки тоді, коли предметом цього злочину були бюджетні кошти у великих розмірах.

Більшість диспозицій статей, що встановлюють відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності, є бланкетними, тому встановлення ознак об'єктивної сторони цих злочинів передбачає платник податків, засновник, власник суб'єкта господарської діяльності та ін.

З'ясування зазначених об'єктивних та суб'єктивних ознак дозволяє сформулювати поняття злочинів у сфері господарської діяльності. Це умисне діяння (дія або бездіяльність) у сфері господарської діяльності, що заподіює шкоду суспільним відносинам, які складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів, робіт і послуг.

Залежно від безпосереднього об'єкта посягання, злочини, які вчиняються у сфері господарської діяльності, можуть бути таких видів:

- 1.- Злочини у сфері кредитно-фінансової, банківської і бюджетної систем України (ст. 199 – 201, 204, 207, 208, 210 – 212, 215 – 216).
2. Злочини у сфері підприємництва, конкурентних відносин та іншої діяльності господарюючих суб'єктів (ст. 202, 203, 205, 206, 209, 213, 214, 228 – 232).
3. Злочини у сфері банкрутства (ст. 218 – 221).
4. Злочини у сфері використання фінансових ресурсів та обігу цінних паперів (ст. 222 – 224).
5. Злочини у сфері обслуговування споживачів (ст. 217, 225 – 227).
6. Злочини у сфері приватизації державного та комунального майна (ст. 233 – 235).

Злочини у сфері кредитно-фінансової, банківської і бюджетної систем України Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут фальшивих грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (ст. 199)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері кредитно-грошової системи України, а також інших країн у разі підробки їх валюти. Відповідно до Міжнародної конвенції від 20 квітня 1929 р. щодо боротьби з підробкою грошових знаків, ратифікованою урядом СРСР 3 травня 1931 р., держави-учасниці встановили відповідальність за підробки не тільки власних грошей, а й тих, що знаходяться в обігу цих держав. Тут Україна виступає як правонаступниця. Випуск (емісія) грошових знаків проводиться державою суворо централізовано, з урахуванням відповідності між грошовою і товарною масами, щоб не допустити, стримати чи подолати знецінення грошей (інфляцію).

Предмет цього злочину становлять: підроблена національна валюта України у вигляді банкнот або металевої монети; іноземна валюта; державні цінні папери; білети державної лотереї.

Об'єктивна сторона цього злочину може виражатися у виготовленні, зберіганні, придбанні, перевезенні, пересиланні, ввезенні в Україну з метою збуту, а також збуті зазначених предметів.

Виготовлення полягає у виготовленні повністю фальшивих грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї або у їх частковій підробці (фальсифікації). Наприклад, підроблення номера, серії облігації, білета державної лотереї, зміна основних реквізитів доларової банкноти тощо. Способи підроблення та кількість виготовлених фальшивок на кваліфікацію діяння не впливають.

Для кваліфікації дій особи за ст. 199 необхідно встановити, що підроблені гроші, державні цінні папери чи білети державної лотереї мають значну зовнішню схожість зі справжніми за формою, розміром, кольором і основними реквізитами. У разі грубої підробки, що легко виявляється, і обманного способу збуту діяння кваліфікується як шахрайство. Злочин вважається закінченим з моменту виготовлення хоча б одного фальшивого примірника для подальшого збуту незалежно від того, чи вдалося вчинити збут підроблених предметів.

Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту чи збут грошових знаків і державних цінних паперів, вилучених з обігу (монети старого карбування, радянські гроші, відмінені грошовими реформами тощо), та тих, що мають лише колекційну цінність, не утворює складу злочину, передбаченого ст. 199. За наявності підстав ці дії мають кваліфікуватися як шахрайство.

Зберіганням охоплюються дії, пов'язані зі знаходженням предмета цього злочину у володінні винного: при собі, в приміщенні, в тайниках чи інших місцях незалежно від терміну зберігання. Перенесення вищезазначених предметів слід розглядати як різновид зберігання.

Придбання – це отримання підробленої національної валюти та інших предметів злочину будь-яким способом, наприклад, купівля, отримання в обмін на інші товари, в рахунок сплати боргу, в дар тощо.

Під перевезенням слід розуміти будь-які дії з переміщення підробленої національної валюти України та інших предметів злочину незалежно від способу транспортування і місця зберігання.

Пересилання – це переміщення тих самих предметів за умови, що транспортування здійснюється без участі відправника, наприклад, у вигляді поштових або багажних відправлень.

Ввезення в Україну передбачає переміщення через митний кордон України предметів злочину.

Зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну визнаються закінченим злочином з моменту вчинення цих дій.

Збут підробленої національної валюти України та інших предметів злочину означає випуск їх в обіг шляхом оплати куплених товарів, розміну, дарування, надання позики, пред'явлення чека або облігації до оплати тощо. Збут може вчинятися не тільки підроблювачем, а і його співучасниками та особами, які знали про наявність фальшивки, у тому числі й ті, які випадково отримали її і після виявлення вирішили позбутися. Збут визнається закінченим злочином з моменту прийняття будь-яким хоча б одиничної фальшивки як справжнього грошового знака, державного цінного паперу чи білета державної лотереї. Отримання фальшивих грошей від іншої особи для збуту (без участі у їх виготовленні) утворює підготовку до збуту.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, поєднаний з метою збуту вказаних вище предметів.

Відсутність такої мети виключає кримінальну відповідальність. Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку. Відповідно до зазначеної Міжнародної конвенції 1929 р. іноземні громадяни підлягають кримінальній відповідальності за ст. 199 КК незалежно від місця вчинення злочину, навіть якщо вони вчинили його за кордоном, проти грошової системи будь-якої з держав – учасниць конвенції.

Частиною 2 ст. 199 передбачається відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно, або за попередньою змовою групою осіб чи у великому розмірі. Великий розмір, відповідно до примітки до ст. 199, має місце, якщо сума підробки у 200 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

У ч. 3 ст. 199 йдеться про відповідальність за ті самі дії, вчинені організованою групою чи в особливо великому розмірі. Особливо великий розмір, відповідно до примітки до ст. 199, має місце, якщо сума підробки у 400 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 199 – позбавлення волі на строк від трьох до семи років; за ч. 2 ст. 199 – позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років; за ч. 3 ст. 199 – позбавлення волі на строк від восьми до дванадцяти років з конфіскацією майна.

Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері діяльності кредитно-фінансових органів з випуску в обіг і використання документів на переказ.

Предмет злочину становлять: підроблені документи на переказ; платіжні картки, інші засоби доступу до банківських рахунків.

У примітці до ст. 200 зазначається, що під документами на переказ слід розуміти документ у паперовому або електронному вигляді, що використовується банками чи їх клієнтами для передачі доручень або інформації на переказ грошових коштів між суб'єктами (розрахункові документи, документи на переказ готівкових коштів, а також ті, що використовуються при проведенні міжбанківського переказу та платіжного повідомлення тощо).

Платіжна картка – це спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої в установленому законодавством порядку пластикової чи іншого вигляду картки, що використовується для ініціювання переказу грошей з рахунка платника або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування грошей зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання грошей у готівковій формі в касах банків, пунктах обміну іноземної валюти уповноважених банків та через банківські автомати, а також здійснення інших операцій, передбачених відповідним договором.

Законом України «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні» від 5 квітня 2001 р. розкривається зміст термінів, що використовуються в диспозиції ст. 200 для позначення предмета злочину, у тому числі для позначення інших засобів доступу до банківських рахунків.

Документи на переказ, платіжні картки чи інші документи, що виступають предметом злочину, який розглядається, не є цінними паперами.

Об'єктивна сторона цього злочину може виражатися в підробленні, придбанні, зберіганні, перевезенні, пересиланні з метою збуту вказаних предметів, а також у використанні підроблених документів на переказ або платіжних карток чи збуті цих предметів.

Визначення понять підробки, придбання, зберігання, перевезення, пересилання з метою збуту або збут підроблених платіжних документів дано при аналізі ст. 199.

Використання – це використання підроблених документів на переказ або платіжних карток за їх прямим призначенням, тобто використання їх у фінансових відносинах як справжніх.

Придбання, зберігання, перевезення, пересилання, використання, збут підроблених документів на переказ або платіжних карток є закінченим злочином з моменту вчинення цих дій.

Суб'єктивна сторона злочину – прямий умисел, поєднаний із метою збуту, якою передбачається, крім мети передати іншій особі підроблені документи на переказ або платіжні картки, також і мету використати ці документи у фінансових відносинах.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку.

Частиною 2 ст. 200 передбачається відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 200 – штраф від 500 до 1 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 200 – позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

Контрабанда (ст. 201)

Безпосередній об'єкт контрабанди – суспільні відносини, що забезпечують нормальний товарообіг через митний кордон і внесення до бюджету мита та зборів. Додатковий безпосередній об'єкт – суспільна безпека – при контрабанді озброєння; а також здоров'я населення – при контрабанді отруйних, сильнодіючих, радіоактивних речовин.

Предмет цього злочину – товари. Під «товарами» розуміється будь-яка переміщувана через митний кордон України продукція, в тому числі продукція, на яку поширюються права інтелектуальної власності, послуги, роботи, що є об'єктом купівлі-продажу або обміну (п. 11 ст. 15 Митного кодексу України). Склад злочину матиме місце, якщо переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю вчинене у великих розмірах. Згідно з приміткою до ст. 201 контрабанда товарів вважається вчиненою у великих розмірах, якщо їх вартість у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

До предмета контрабанди також відносяться: історичні та культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини, зброя та боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), стратегічно важливі сировинні товари, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України.

Об'єктивна сторона цього злочину виражається в діях, що полягають у переміщенні у великому розмірі через митний кордон України товарів чи інших предметів, вказаних у ч. 1 ст. 201, вчинене поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю. Під переміщенням слід розуміти ввезення на митну територію України, вивезення з цієї території або транзит через територію України товарів та інших предметів у будь-який спосіб, включаючи використання з цією метою трубопровідного транспорту та ліній електропередачі (п. 3 ст. 15 Митного кодексу України). Митний кордон – це межі митної території України. Вона збігається з державним кордоном України, за винятком меж спеціальних митних зон. Межі території спеціальних митних зон є складовою частиною митного кордону України. Поняття митної території, митного кордону, спеціальних митних зон і спеціальних митних режимів викладені у ст. 3 – 6 Митного кодексу України.

Переміщення через митний кордон товарів чи інших предметів поза митним контролем означає переміщення поза місцем розташування митниці, поза часом здійснення митного оформлення або незаконним звільненням від митного контролю. Під приховуванням від митного контролю слід розуміти переміщення з використанням тайників та інших засобів, що ускладнюють виявлення предметів, або шляхом надання одним предметам вигляду інших, або з поданням митному органу України як підстави для переміщення предметів підроблених документів, одержаних незаконним шляхом, або документів, що містять неправдиві дані, а також документів, що є підставою для переміщення інших предметів. Злочин вважається закінченим з моменту незаконного переміщення предметів через митний кордон України. Затримання особи у межах митного кордону України в момент його перетину з предметами контрабанди кваліфікується як замах на цей злочин. Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел. Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку. Частиною 2 ст. 201 передбачається відповідальність за контрабанду, вчинену за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за контрабанду.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 201 – позбавлення волі на строк від трьох до семи років з конфіскацією предметів контрабанди; за ч. 2 ст. 201 – позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією предметів контрабанди та з конфіскацією майна.

Ухилення від повернення виручки в іноземній валюті (ст. 207)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері валютного регулювання та валютного контролю.

Предмет злочину – виручка в іноземній валюті, отримана від реалізації на експорт товарів (робіт, послуг), або товари та інші матеріальні цінності, отримані від цієї виручки.

Виручка в іноземній валюті може бути предметом цього злочину тільки тоді, коли вона знаходиться за кордоном і підлягає обов'язковому зарахуванню на рахунок уповноваженого банку України.

Об'єктивна сторона злочину виражається в ухиленні від повернення з-за кордону у передбачені законом терміни вищезазначеного предмета злочину або в його приховуванні будь-яким способом.

Ухилення від повернення з-за кордону валютної виручки – це злочинна бездіяльність – невиконання договору про повернення виручки в іноземній валюті, отриманої за кордоном від реалізації на експорт товарів (робіт, послуг) і яка належить, відповідно до законодавства України, обов'язковому зарахуванню на рахунки уповноваженого банку України. Переказ виручки в іноземній валюті має бути зроблений у терміни, вказані в контрактах, але, за вимогою загальних правил, не пізніше, як через 90 календарних днів з дати митного оформлення (виписки вивізної вантажної митної декларації) продукції, що експортується, а в разі експорту робіт (послуг), прав інтелектуальної власності – з моменту підписання акта або іншого документа, що засвідчує виконання робіт, надання послуг, експорт прав інтелектуальної власності (ст. 1 Закону України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті»). Відповідальність за ст. 207 може настати тільки в разі, якщо конкретна особа зобов'язана була повернути валютну виручку в Україну і мала реальну можливість здійснити цю дію. Якщо ж у результаті неправомірних дій іноземного партнера (наприклад, комерційного шахрайства) особа втратила ці кошти або не має доступу до них, то відповідальність за ухилення від повернення виручки в іноземній валюті виключається.

Злочин вважається закінченим з моменту неповернення виручки в іноземній валюті або інших матеріальних цінностей, одержаних від цієї виручки, у відповідний термін. Не вимагається, щоб мало місце приховання валютної виручки, досить самого факту неповернення виручки з-за кордону по закінченню встановленого терміну.

Приховання валютної виручки, інших матеріальних цінностей, одержаних від цієї виручки, – це невнесення до звітних документів відповідних відомостей. Злочин вважається закінченим з моменту самого факту приховання (не облік).

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел.

Суб'єкт спеціальний – це службова особа підприємства, установи чи організації (незалежно від форми власності) або особа, яка здійснює господарську діяльність без створення юридичної особи, на яких покладено забезпечення повернення з-за кордону валютної виручки або інших матеріальних цінностей.

У ч. 2 ст. 207 передбачена відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або у великих розмірах. Згідно з приміткою до ч. 1 ст. 207 великий розмір має місце, якщо виручка, товари або інші матеріальні цінності в тисячу і більше разів перевищують

неоподатковуваний мінімум доходів громадян (у перерахунку в валюту України за офіційним курсом національної валюти, визначеним Національним банком України, на останній день терміну, передбаченого законодавством для перерахування виручки в іноземній валюті з-за кордону).

У ч. 3 ст. 207 встановлена відповідальність за ті самі дії, вчинені в особливо великих розмірах, тобто якщо ця виручка, товари або інші матеріальні цінності у 3 тис. і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян (у перерахунку на валюту України за офіційним курсом національної валюти, встановленим Національним банком України, на останній день терміну, передбаченого законодавством для перерахування виручки в іноземній валюті з-за кордону).

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 207 – штраф від шестисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або обмеження волі на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 207 – обмеження волі на строк від трьох до п'яти років або позбавлення волі на строк до трьох років; за ч. 3 ст. 207 – позбавлення волі на строк від трьох до семи років.

Незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків (ст. 208)

Безпосередній об'єкт цього злочину – такий самий, як і у злочині, передбаченому ст. 207.

Предмет злочину – валютні рахунки, що незаконно відкриваються чи використовуються за межами України (це рахунки фізичних, юридичних осіб чи осіб, які займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи).

Об'єктивна сторона злочину може виявитися у незаконному відкритті за межами України валютних рахунків або у незаконному використанні за межами України валютних рахунків.

Незаконне відкриття резидентами України рахунків в іноземній валюті за межами України має місце, якщо воно здійснюється без отримання відповідної індивідуальної ліцензії Національного банку України.

Незаконне використання валютних рахунків передусім має місце, якщо резидент України використовує незаконно відкритий за межами України валютний рахунок або якщо законно відкритий валютний рахунок використовується для здійснення операцій, що не передбачені індивідуальною ліцензією, або у випадку використання такого рахунку після закінчення терміну дії ліцензії.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього злочину є місце його вчинення – територія іншої держави.

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення хоча б однієї із наведених дій.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел.

Суб'єкт спеціальний – це три групи осіб: громадянин України, який постійно проживає на її території; службова особа підприємства, установи чи організації (юридичних осіб), незалежно від форми власності, які діють на території України, або інша особа, яка вчиняє дії, передбачені ст. 208, за дорученням такої службової особи; особа, яка здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи.

У ч. 2 ст. 208 встановлена відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно, або за попередньою змовою групою осіб.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 208 – штраф від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або обмеження волі на строк від двох до чотирьох років, з конфіскацією валютних цінностей, що знаходяться на вищезазначених рахунках; за ч. 2 ст. 208 – позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією валютних цінностей, що знаходяться на вищезазначених рахунках.

Порушення законодавства про бюджетну систему України (ст. 210)

Порушення законодавства про бюджетну систему України (ст. 210)

Безпосередній об'єкт цього злочину – встановлений законом порядок використання бюджетних коштів.

Предмет злочину – бюджетні кошти. Це кошти, що включаються у бюджети всіх рівнів, незалежно від джерела їх формування. Склад злочину матиме місце, якщо його предметом були бюджетні кошти у великих розмірах. Великим розміром бюджетних коштів вважається сума, що в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. При особливо великому розмірі, тобто сумі, що в три тисячі та більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, відповідальність настає за ч. 2 ст. 210 (див. примітку до ст. 210).

Об'єктивна сторона цього злочину може виражатися у використанні бюджетних коштів у супереччя їх цільовому призначенню або в обсягах, що перевищують затверджені межі видатків, у недотриманні вимог щодо пропорційного скорочення видатків бюджету чи пропорційного фінансування видатків бюджетів усіх рівнів.

Використання бюджетних коштів у супереччя їх цільовому призначенню – це, наприклад, фінансування за рахунок бюджету видатків, не передбачених бюджетом, або фінансування одних статей видатків бюджету за рахунок інших: виплата пенсій замість виплати заробітної плати, фінансування виробництва замість виплати заробітної плати; використання виділених для заробітної плати дотацій на придбання обладнання тощо.

Використання бюджетних коштів в обсягах, що перевищують затверджені межі видатків, може здійснюватися, передусім, за рахунок додаткових, понад установлені, надходжень до бюджету в результаті збільшення його прибуткової частини. Використання бюджетних коштів у розмірах, що перевищують встановлені, може також вчинятися за рахунок використання бюджетних коштів, призначених для фінансування інших видатків бюджету, тобто тут водночас матиме місце як використання бюджетних коштів в обсягах, що перевищують затверджені межі видатків, так і нецільове використання бюджетних коштів.

Що стосується недотримання вимог щодо пропорційного скорочення видатків бюджету. Якщо за результатами звіту щодо виконання бюджету за певний період має місце недоотримання прибутків, органи виконавчої влади, до внесення відповідних змін до бюджету, зобов'язані пропорційно знижувати видатки бюджету за всіма його статтями, за винятком захищених статей, обсяг яких не може бути взагалі змінений, тому зменшення фінансування лише за окремими статтями видатків бюджету, непропорційне зниження видатків за всіма статтями видатків утворює об'єктивну сторону цього злочину.

Недотримання вимог щодо пропорційного фінансування видатків бюджетів усіх рівнів виражається у непропорційному фінансуванні визначених бюджетом статей видатків: фінансування у повному обсязі одних статей з одночасним частковим фінансуванням або взагалі з нефінансуванням інших статей видатків, недодержання термінів фінансування видатків, що призводить до заборгованості з виплати заробітної плати, пенсій тощо. Ці дії також утворюють об'єктивну сторону цього злочину.

Вчинення вказаних дій пов'язане з порушенням певних статей Бюджетного кодексу України, інших нормативно-правових актів, що встановлюють порядок виконання бюджету.

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення хоча б однієї з вищезазначених дій.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел.

Суб'єктом злочину виступає службова особа (учасник бюджетного процесу), яка наділена правом здійснювати діяльність, пов'язану з виконанням бюджету і розпорядженням бюджетними коштами (це і службові особи підприємств, установ та організацій, фінансування яких здійснюється за рахунок бюджету).

У ч. 2 ст. 210 передбачена відповідальність за ті самі діяння, предметом яких були бюджетні кошти в особливо великих розмірах або вчинені повторно, або за попередньою змовою групою осіб.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 210 – штраф від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або обмеження волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого; за ч. 2 ст. 210 – обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на строк від двох до восьми років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 211)

Безпосередній об'єкт цього злочину – встановлений законом порядок розгляду і видання (прийняття) нормативно-правових або розпорядчих актів, які впливають на прибуткову або видаткову частину бюджету.

Предмет злочину – бюджетні кошти у великих розмірах, поняття яких аналогічне визначеному у ст. 210.

Об'єктивна сторона злочину полягає у виданні нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому Бюджетним кодексом України та іншими законодавчими актами порядку. Цей злочин може бути вчинено тільки шляхом активних дій – прийняттям відповідних нормативно-правових або розпорядчих актів.

Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, прийнятий або виданий уповноваженим на те суб'єктом у певній, встановленій законом, формі й у встановленій законом процедурі, який спрямований на регулювання суспільних відносин, встановлення загальнообов'язкових прав і обов'язків для невизначеного кола суб'єктів, і розрахований на тривале багаторазове застосування.

Розпорядчий акт – це індивідуальний акт виконавчої влади, який не містить загальних правил, норм права. До нього відносяться рішення органів виконавчої влади з конкретних питань, які входять до їх компетенції. Розпорядчий акт – це акт застосування права до конкретних осіб і випадків.

Закінченим цей злочин вважається з моменту видання (прийняття) нормативно-правового або розпорядчого акту, незалежно від того, чи спричинило це будь-які зміни у прибутковій або видатковій частині бюджету.

Суб'єктивна сторона злочину – прямий умисел.

Суб'єкт злочину – службова особа, наділена правом видання (прийняття), у межах своєї компетенції, відповідних нормативно-правових або розпорядчих актів, у встановленому законом порядку.

У ч. 2 ст. 211 передбачена відповідальність за ті самі дії, предметом яких були бюджетні кошти в особливо великих розмірах або вчинені повторно. Поняття особливо великого розміру також визначено у ст. 210.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 211 – штраф від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавлення волі на строк до чотирьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 211 – позбавлення волі на строк від трьох до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері державного регулювання оподаткування і формування прибуткової частини державного бюджету.

Предметом цього злочину є податки, збори, інші обов'язкові платежі, що сплачуються як юридичними, так і фізичними особами.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про систему оподаткування» в редакції від 18 лютого 1997 р. під податком, збором (обов'язковим платежем) слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, який здійснюється платниками у порядку та на умовах, що визначаються законами України про оподаткування. Перелік податків і зборів (обов'язкових платежів) визначений у ст. 13 – 15 Закону України «Про систему оподаткування» і є вичерпним. Ухилення від сплати інших платежів ст. 212 не охоплюється.

Об'єктивна сторона цього злочину полягає в ухиленні від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах (ч. 1) у великих розмірах (ч. 2) або в особливо великих розмірах (ч. 3 ст. 212). Ухилення як ознака об'єктивної сторони цього злочину виражене в бездіяльності (наприклад, неподання податкових декларацій і розрахунків, незважаючи на те, що таке подання є обов'язковим). Способи ухилення можуть бути різними, наприклад, внесення до поданих податкових декларацій, розрахунків завідомо помилкових відомостей про доходи і видатки, приховання або заниження об'єктів оподаткування, просто відмова сплатити податок тощо. Спосіб ухилення від сплати податків на кваліфікацію злочину не впливає. Якщо він утворить самостійний злочин (наприклад, фальсифікація документів), кваліфікація настає за сукупністю злочинів.

Під значним розміром коштів слід розуміти суми податків, зборів, інших обов'язкових платежів, які в тисячу і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, під великим розміром – суми, які в 3 тис. та більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а під особливо великим розміром – суми, які в 5 тис. і більше разів перевищують той самий мінімум (примітка до ст. 212).

Злочин вважається закінченим з моменту ненадходження зазначених сум до бюджету або цільового фонду.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел.

Суб'єкт злочину – службові особи підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, на які покладені обов'язки щодо ведення і подання документів, пов'язаних з обчисленням та сплатою обов'язкових платежів до бюджетів і державних цільових фондів, а також фізичні особи, якщо вони мають ознаку платника податків, у тому числі ті, які займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи.

У ч. 2 ст. 212 передбачена відповідальність за ті самі діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах.

Частиною 3 ст. 212 передбачається відповідальність за діяння, передбачені ч. 1 або 2 цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах.

У ч. 4 ст. 212 встановлюється, що від кримінальної відповідальності звільняється особа, яка вперше вчинила діяння, передбачені ч. 1 та 2 цієї статті, якщо вона до притягнення до кримінальної відповідальності сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, заподіяну державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня).

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 212 – штраф від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 212 – штраф від п'ятисот до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або обмеження волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 3 ст. 212 – позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією майна.

Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері державного регулювання оподаткування і формування прибуткової частини державного бюджету. Додатковим безпосереднім об'єктом може бути здоров'я людей – при незаконному виготовленні підакцизних товарів з недоброякісної сировини, а також при збуті таких товарів.

Предмет злочину – незаконно виготовлені алкогольні напої, тютюнові вироби або інші підакцизні товари. Незаконне виготовлення таких товарів означає їх створення за відсутності спеціального дозволу, передбаченого законом на таке виготовлення (ліцензії). Так, виготовлення алкогольних напоїв, тютюнових виробів згідно із Законом України «Про державне регулювання виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами» від 19 грудня 1995 р. допускається лише у разі отримання виготівником спеціального дозволу (ліцензії) на таку діяльність. Тому виготовлення алкогольних напоїв та тютюнових виробів за відсутності такого дозволу є незаконним.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 204, може виражатися у незаконному придбанні, зберіганні, транспортуванні з метою збуту незаконно виготовлених підакцизних товарів, а також у їх збуті.

Придбання – це отримання незаконно виготовлених алкогольних напоїв, тютюнових виробів або інших підакцизних товарів будь-яким способом (купівля, отримання в обмін на інші товари, в рахунок сплати боргу, в дар тощо).

Зберіганням охоплюються дії, пов'язані із перебуванням предметів у володінні винного: при собі, у приміщенні, у тайниках або інших місцях незалежно від тривалості зберігання.

Транспортування – це будь-які дії з переміщення вказаних предметів незалежно від способу переміщення та місця зберігання.

Збут – це продаж, обмін, передача в рахунок боргу і подібні дії.

Злочин є закінченим з моменту вчинення хоч б однієї з вказаних дій.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, поєднаний із спеціальною метою – збутом.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа.

Частиною 2 ст. 204 встановлюється відповідальність за незаконне виготовлення підакцизних товарів шляхом відкриття підпільних цехів або з використанням обладнання, що забезпечує масове виробництво таких товарів, або вчинене особою, яка раніше була засуджена за цією статтею. Незаконне виготовлення підакцизних товарів, за відсутності ознак, вказаних у ч. 2 ст. 204, може тягти відповідальність за ст. 203.

У ч. 3 ст. 204 передбачається відповідальність за незаконне виготовлення підакцизних товарів з недоброякісної сировини (матеріалів), що становлять загрозу для життя і здоров'я людей, а так само незаконний збут таких товарів, що призвело до отруєння людей чи інших тяжких наслідків, під якими слід розуміти, наприклад, заподіяння тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Для відповідальності необхідно встановити причинний зв'язок між незаконним виготовленням і наслідками, що настали.

Суб'єктивна сторона щодо тяжких наслідків – непрямий умисел або необережність.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 204 – штраф від п'ятисот до тисячі п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання для її виготовлення; за ч. 2 ст. 204 – штраф від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років, з конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання для її виготовлення; за ч. 3 ст. 204 – позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з вилученням та знищенням вироблених товарів та конфіскацією обладнання для їх виготовлення.

Підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків (ст. 215)

Безпосереднім об'єктом цього злочину слід вважати суспільні відносини у сфері фінансових інтересів держави.

Предметом злочину є знаки поштової оплати, маркована продукція, міжнародні купони для відповіді, посвідчення особи для міжнародного поштового обміну, відбитки маркувальних машин, квитки залізничного, водного, повітряного або автомобільного транспорту, інші проїзні документи і документи на перевезення вантажів.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про зв'язок» від 16 травня 1995 р. під поштовою маркою слід розуміти державний знак, який є засобом оплати послуг поштового зв'язку, виготовлений друкарським способом, з художнім зображенням та зазначенням його номінальної вартості. Міжнародний купон для відповіді – це спеціальний знак Міжнародного бюро Всесвітнього поштового союзу, віддрукований на папері з водяними знаками, яким можна замінити поштові марки. Маркована продукція – це виготовлені друкарським способом поштові відправлення (марковані конверти і марковані поштові картки) із надрукованим на них зображенням поштових

марок (віньетки). Посвідчення особи для міжнародного поштового обміну – це посвідчення, яке видається поштовими органами країн – учасниць Всесвітнього поштового союзу і посвідчують право особи на одержання поштової кореспонденції, що надсилається їй чи на абонентську скриньку. Предметом цього злочину є також відбитки маркувальних машин. Проїзні документи – це документи, які надають право на проїзд залізничним, водним, повітряним або автомобільним транспортом (квитки вказаних видів транспорту, у тому числі талони, жетони, службові проїзні документи тощо). Документами на перевезення вантажів є вантажні квитанції, дорожні відомості, окремі вимоги, плацкарти тощо.

Об'єктивна сторона злочину може виражатися у виготовленні з метою збуту вказаних предметів, їх збуті або використанні.

Під виготовленням слід розуміти повне або часткове підроблення вказаних предметів, або надання використаним знакам поштової оплати вигляду невикористаних знаків.

Збут – це відшкодувальна або безвідплатна передача (продаж, обмін, дарування тощо) вказаних підроблених предметів іншим особам або організаціям для їх подальшого використання. Збут може вчинятися як особою, що вчиняє підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків, так і іншою особою.

Використання передбачає будь-яку форму застосування підроблених предметів, наприклад, надання їх замість справжніх.

Злочин є закінченим з моменту вчинення однієї з вказаних дій. Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, що поєднаний зі спеціальною метою – збуту предметів цього злочину. Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку. Покарання за злочин: за ст. 215 – штраф до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або обмеження волі на строк до трьох років.

Незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері державного регулювання випуску продукції і формування прибуткової частини державного бюджету.

Предметом злочину є марки акцизного збору, контрольні марки, топографічні захисні елементи.

Марка акцизного збору – це спеціальний знак, яким сьогодні маркуються в Україні тільки два товари – алкогольні та тютюнові вироби. Наявність на цих товарах акцизної марки підтверджує сплату платником акцизного збору, легальність їх ввезення та реалізації на території України (ст. 1 Закону України «Про акцизний збір на алкогольні напої та тютюнові вироби»). Марки виготовляються Банкотно-монетним двором Національного банку України трьох видів: марки акцизного збору для маркування алкогольних напоїв; такі самі марки для тютюнових виробів; спеціальні марки для маркування конфіскованих алкогольних напоїв та тютюнових виробів.

Контрольна марка – це спеціальний знак, що засвідчує додержання авторських і суміжних прав і дає право на розповсюдження, у тому числі шляхом імпорту, оптової та роздрібною торгівлі примірників аудіовізуальних творів чи фонограм на території України (ст. 2 Закону України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів та фонограм»). Контрольна марка має власну серію і номер.

Голографічний захисний елемент – це голографічний елемент, призначений для маркування носіїв інформації, документів і товарів з метою підтвердження їх справжності, авторства тощо, виконаний із використанням технологій, які унеможливають його несанкціоноване відтворення.

Об'єктивна сторона цього злочину може виражатися у незаконному виготовленні предмета злочину, його підробленні, використанні або збуті цих предметів.

Будь-яке виготовлення або отримання марок акцизного збору, контрольних марок або голографічних захисних елементів з порушенням встановленого чинним законодавством порядку їх виготовлення або отримання є незаконним.

Під підробленням слід розуміти виготовлення фальшивих марок акцизного збору, фальшивих контрольних марок або фальшивих голографічних захисних елементів будь-яким способом (поліграфічним, електрографічним, фотографічним, рисувальним, методом двократного копіювання тощо). Таке виготовлення передбачає повне відтворення предмета злочину, який тут створюється заново. Підроблення має місце також і там, де винний вносить в акцизні марки, контрольні марки голографічні захисні елементи, неправдиві відомості і зміни (змінює серію номера та інші реквізити).

Використання незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору, контрольних марок або голографічних захисних елементів означає маркування ними певних товарів, твору чи інших предметів.

Збут – це будь-яка форма їх сплатного або безоплатного відчуження – продаж, обмін, дарування, передача в борг, на рахунок оплати боргу тощо.

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення однієї з указаних дій.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку.

У ч. 2 ст. 216 передбачена відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 216 – штраф від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з обмеженням волі на строк до чотирьох років; за ч. 2 ст. 216 – штраф від трьохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років з конфіскацією товарів, промаркованих підробленими марками чи голографічними захисними елементами.

Злочини у сфері підприємництва, конкурентних відносин та іншої діяльності господарюючих суб'єктів

Порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202)

Об'єктом злочину є порядок державної реєстрації і ліцензування підприємницької та іншої господарської діяльності.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується порушенням порядку зайняття господарською діяльністю і пов'язаного з нею отримання доходу у великих розмірах. Господарська діяльність – це будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, юридичних осіб, а також фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язана з виробництвом (виготовленням) продукції, торгівлею, наданням послуг, виконанням робіт (ст. 1 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»). Підприємницька діяльність визначається в Законі України «Про підприємництво» як безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, яка

здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством (ст. 1). Злочин може виражатися у здійсненні господарської діяльності без реєстрації або без спеціального дозволу – ліцензії, а так само з порушенням умов ліцензування.

Здійснення господарської діяльності без державної реєстрації. Статус підприємця набувається після реєстрації, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 25 травня 1998 р., тому незаконною є підприємницька діяльність, що здійснюється без реєстрації або до моменту реєстрації.

Здійснення господарської діяльності без спеціального дозволу – ліцензії. Перелік видів діяльності, що підлягають ліцензуванню, і порядок отримання ліцензії визначені Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». Відповідно до ст. 9 цього Закону до підприємницької діяльності, що підлягає ліцензуванню на території України, відноситься, наприклад, виробництво і реалізація лікарських засобів, особливо небезпечних хімічних речовин, медична, ветеринарна, юридична практика, аудиторська, страхова діяльність, виробництво ветеринарних медикаментів і препаратів і багато іншої. Господарська діяльність є незаконною, якщо її здійснюють взагалі без ліцензії або під час оформлення ліцензії до моменту її одержання.

Здійснення господарської діяльності з порушенням умов ліцензування. Ця форма злочину має місце, якщо особа, маючи ліцензію на певний вид діяльності, займається іншою. Наприклад, лікар-ветеринар, маючи ліцензію на зайняття ветеринарною практикою, почне лікувати людей, або особа, яка має ліцензію на зайняття юридичною практикою, займається аудиторською або судово-експертною діяльністю. Порушення умов ліцензування може виражатися у зайнятті підприємництвом не в тій місцевості, де ця діяльність дозволена ліцензією, або закінчився термін дії ліцензії до її продовження. Якщо підприємець за допущені порушення закону позбавлений ліцензії, то продовження ним господарської діяльності слід оцінювати як підприємництво без спеціального дозволу.

Злочин вважається закінченим після того, як буде встановлено, що внаслідок порушення порядку зайняття господарською діяльністю отримано доход у великих розмірах. Ним визнається у примітці до ст. 202 доход, сума якого у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел.

Суб'єктом злочину може бути особа, яка зобов'язана зареєструватися як підприємець або отримати відповідну ліцензію на зайняття певною діяльністю. Суб'єктом здійснення господарської діяльності з порушенням умов ліцензування може бути тільки особа, яка має відповідну ліцензію.

Частиною 2 ст. 202 передбачається відповідальність за здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів, операцій небанківських фінансових установ без державної реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством, або з порушенням умов ліцензування, якщо це було пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах.

Банківська діяльність – це один із видів комерційної підприємницької діяльності, яка регулюється Законом України «Про банки і банківську діяльність», іншими законодавчими актами України, а також нормативно-правовими актами Національного банку України. Для організації комерційного банку і зайняття банківською діяльністю необхідно пройти державну реєстрацію у встановленій Національним банком України формі й отримати банківську ліцензію. Банківська ліцензія надається Національним банком України. Банківські операції, професійну діяльність на ринку цінних паперів можуть здійснювати й інші кредитно-фінансові організації, громадяни, які також зобов'язані пройти державну реєстрацію і отримати відповідний спеціальний дозвіл – ліцензію.

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини, які регулюють діяльність комерційних банків та інших кредитних організацій, осіб, які здійснюють банківські операції, професійну діяльність на ринку цінних паперів.

Об'єктивна сторона злочину характеризується вчиненням діяння і пов'язаного з ним отриманням доходу у великих розмірах. Злочин може виражатися у здійсненні банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів без реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачене законодавством, або з порушенням умов ліцензування.

Здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів без реєстрації. Така діяльність, від кого б вона не виходила (комерційний банк, небанківські фінансові установи, громадянин), підлягає державній реєстрації. Зайняття цією діяльністю без державної реєстрації є незаконним.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» під банківською діяльністю слід розуміти залучення до вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб. Поняття «банківські операції», «професійна діяльність ринку цінних паперів» за своїм обсягом ширші, ніж поняття «банківська діяльність» і включають у себе, крім трьох названих вище операцій, ще й такі як операції з валютними цінностями, емісію власних цінних паперів, організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів, здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг), надання гарантії і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання в грошовій формі тощо.

Здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів без спеціального дозволу (ліцензії), отримання якого передбачене законодавством. Наприклад, зайняття такою діяльністю буде незаконним, якщо конкретна особа, яка оголосила себе засновником комерційного банку або кредитної організації, або особа, яка управляє банком чи іншою комерційною організацією, громадянин починає банківську діяльність без ліцензії Національного банку України.

Здійснення банківської діяльності або банківських операцій, а також професійної діяльності на ринку цінних паперів з порушенням умов ліцензування. Умови ліцензування будуть порушені, наприклад, якщо засновник комерційного банку чи керівник, який не має необхідного статутного капіталу, отримав незаконним шляхом відповідну ліцензію, починає банківську діяльність або здійснює її у регіоні, не вказаному в ліцензії, або здійснює банківські операції після того, як Національний банк України відкликав ліцензію. Здійснення банківської діяльності з порушенням умов ліцензування може виражатися у перевищенні банком повноважень, наданих ліцензією, з порушенням термінів ліцензії тощо. Порушення умов ліцензування матиме місце, наприклад, і тоді, коли особа, маючи ліцензію тільки на операції з обміну валюти, починає здійснювати інші банківські операції.

Злочин вважається закінченим після того, як буде встановлений факт отримання внаслідок незаконної банківської діяльності доходу у великих розмірах (див. примітку до ст. 202).

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел.

Суб'єктом злочину може бути особа, яка фактично є засновником комерційного банку або іншої кредитної організації або управляє діяльністю таких організацій, а також особа, яка зобов'язана зареєструватися як підприємець і отримати відповідну ліцензію на здійснення банківських операцій або професійної діяльності на ринку цінних паперів.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 202 – штраф від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або обмеження волі на той самий строк; за ч. 2 ст. 202 – штраф від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років.

Зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203)

Об'єктом злочину є встановлений законодавством порядок зайняття дозволеними видами господарської діяльності.

Об'єктивна сторона цього злочину виражається у зайнятті забороненими видами господарської діяльності. Види господарської діяльності, щодо яких є спеціальна заборона, містяться у ст. 4 Закону України «Про підприємництво». До них відноситься діяльність, пов'язана з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, виготовленням і реалізацією військової зброї і боєприпасів до неї, вибухових речовин, видобуванням бурштину, охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльність, пов'язана з розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками з будь-якою метою; діяльність, пов'язана з технічним обслуговуванням та експлуатацією первинних мереж (крім місцевих мереж) та супутникових систем телефонного зв'язку в мережах зв'язку загального користування (крім супутникових систем телефонного зв'язку в мережах загального користування, які мають наземну станцію спряження на території України та створюються або розгортаються за допомогою національних ракет-носіїв або національних космічних апаратів); виплатою та доставкою пенсій, грошової допомоги малозабезпеченим громадянам. До забороненої підприємницької діяльності відноситься також діяльність, пов'язана з виробництвом моторних сумішевих бензинів (А-76Ек, А-80Ек, А-92Ек, АІ-93Ек, А-95Ек, А-98Ек) із вмістом не менш як 5 % високооктанових кисневмісних добавок абсолютного технічного спирту з виробництвом зазначених вище високооктанових кисневмісних добавок. Зайняття діяльністю, що підлягає ліцензуванню, кваліфікується за ст. 202, якщо здійснюється без спеціального дозволу (ліцензії). Не утворює ознак злочину, передбаченого ст. 203, і зайняття дозволеними видами господарської діяльності, що здійснюється особами, яким взагалі заборонено займатися підприємницькою діяльністю (військовослужбовці, службові особи органів прокуратури, суду, служби безпеки, внутрішніх справ, господарського суду, а також інших органів державної влади і управління тощо).

Злочин вважається закінченим з моменту початку зайняття забороненою підприємницькою діяльністю. Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується прямим умислом. Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку. Зайняття забороненим видом господарської діяльності кваліфікується за ст. 203 лише за умови, що воно не містить складу іншого злочину. Так, наприклад, незаконне виготовлення та збут наркотичних засобів охоплюється ст. 307, незаконне виготовлення зброї – ст. 263 КК.

Ч. 2 ст. 203 встановлює відповідальність за ті самі дії, пов'язані з отриманням доходу у великих розмірах або якщо вони були вчинені особою, раніше судимою за такий злочин. Великий розмір має місце, якщо його сума у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (див. примітку до ст. 203).

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 203 – штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 203 – обмеження волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Фіктивне підприємництво (ст. 205)

Безпосередній об'єкт злочину – встановлений законом порядок здійснення підприємницької діяльності.

Об'єктивна сторона цього злочину виражається у створенні або придбанні суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона.

Створення суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи) полягає в його державній реєстрації. Дії винного мають зовні цілком законний вигляд: подаються документи на державну реєстрацію, іноді і на ліцензування; з дотриманням необхідної процедури приймається рішення про реєстрацію (та ліцензування). Однак ще до офіційного створення суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи) винний знає, що підприємство створюється ним для прикриття незаконної чи забороненої діяльності.

Під придбанням суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи) слід розуміти отримання будь-яким способом права власності на цю юридичну особу як у цілому, так і на визначену його частину, що дозволить здійснювати контроль над ним, наприклад, шляхом купівлі контрольного пакету акцій в акціонерному товаристві, заміни власника або складу учасників правління, придбання одним або кількома учасниками господарського товариства частки в його статутному фонді інших учасників тощо.

Створення або придбання фіктивної організації, що не є суб'єктом підприємницької діяльності (релігійної, громадської тощо), не тягне відповідальності за ст. 205.

Під незаконною діяльністю, про яку йдеться у ст. 205 КК, слід розуміти будь-яку підприємницьку діяльність юридичної особи, що не відповідає установчим документам. Заборонена діяльність – це діяльність, що прямо заборонена законом (наприклад, виробництво і збут наркотичних засобів, зброї, радіоактивних матеріалів і вибухових речовин, вибухових пристроїв тощо).

Злочин вважається закінченим з моменту створення або придбання суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи) незалежно від того, чи досяг винний поставленої мети.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, що поєднаний із спеціальною метою – прикриття незаконної або забороненої підприємницької діяльності.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку.

У ч. 2 ст. 205 встановлена відповідальність за ті самі дії, якщо вони вчинені повторно або заподіяли велику матеріальну шкоду державі, банкові, кредитним установам, іншим юридичним особам або громадянам.

Матеріальна шкода, яка заподіяна фізичним особам, вважається великою, якщо вона у 200 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а матеріальна шкода, яка заподіяна державі або юридичним особам, вважається великою, якщо вона у 1000 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (див. примітку до ст. 205).

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 205 – штраф від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 205 – позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років.

Протидія законній господарській діяльності (ст. 206)

Об'єктом цього злочину є також встановлений у державі порядок здійснення господарської діяльності, а також право громадянина на свободу такої діяльності.

Об'єктивна сторона цього злочину виражається у протиправній вимозі припинити займатися господарською діяльністю чи обмежити її, укласти угоду або не виконувати укладену угоду, виконання (невиконання) якої може заподіяти матеріальну шкоду або обмежити законні права чи інтереси того, хто займається господарською діяльністю, поєднаній з погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, пошкодженні чи знищенні їхнього майна за відсутності ознак вимагання. Протиправна вимога, як ознака об'єктивної сторони злочину, являє собою викладену у рішучій формі пропозицію про припинення зайняття господарською діяльністю або здійснення іншої дії (бездіяльності), зазначеної вище. Ця вимога має бути поєднана з погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, або з погрозою пошкодження чи знищення їхнього майна. Погроза насильством полягає у погрозі негайно чи у майбутньому застосувати насильство до потерпілого або близьких йому осіб. Наприклад, це погроза нанесенням побоїв, катуванням, заподіянням тілесних ушкоджень, позбавленням волі, іншими насильницькими діями. Якщо має місце погроза вбивством або заподіянням тяжкого тілесного ушкодження, дії слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 206.

Злочин вважається закінченим з моменту пред'явлення певної вимоги, поєднаної із зазначеною у законі погрозою, незалежно від досягнення винною особою поставленої мети.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел. Якщо особа вчиняє дії, зазначені у ст. 206, з метою отримання майна від підприємця, права на його майно або домагається здійснення дій майнового характеру, то такі дії слід кваліфікувати як вимагання.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку.

Частиною 2 ст. 206 встановлюється відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, або поєднані з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або з пошкодженням чи знищенням майна.

Насильство, що не є небезпечним для життя і здоров'я потерпілого, має місце, якщо заподіяні побої чи легке тілесне ушкодження.

Пошкодження чи знищення майна має місце у разі, якщо майно знищене чи вимагає серйозного ремонту.

У ч. 3 ст. 206 передбачається відповідальність за протидію законній господарській діяльності, вчинену організованою групою, або службовою особою з використанням службового становища, або поєднану з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я, або таку, що заподіяла велику шкоду чи спричинила інші тяжкі наслідки.

Насильство, небезпечне для життя чи здоров'я – це, наприклад, заподіяння середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження.

Матеріальна шкода вважається великою, якщо вона у 500 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (див. примітку до ст. 206).

До інших тяжких наслідків можна віднести самогубство потерпілого, заподіяння великої матеріальної шкоди кільком особам.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 206 – виправні роботи на строк до двох років або обмеження волі на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 206 – позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років; за ч. 3 ст. 206 – позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років.

Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209)

Ця стаття включена до Кримінального кодексу відповідно до міжнародних угод, до яких приєдналася Україна.

Легалізація доходів, здобутих злочинним шляхом (від торгівлі зброєю, наркотиками, грального і порнобізнесу, інших форм тіньового підприємництва), не тільки порушує встановлений законом порядок підприємницької діяльності, а й є однією з необхідних передумов функціонування організованої економічної злочинності.

Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини у сфері підприємницької діяльності.

Предмет злочину – грошові кошти та інше майно, здобуте завідомо злочинним шляхом. Грошові кошти – це готівка та безготівкові гроші у будь-якій національній валюті, у тому числі в гривнях. До іншого майна відносяться цінні папери, рухомі і нерухомі речі (будови, автотранспорт, сировина, матеріали, товар, земельні ділянки тощо). Грошові кошти та інше майно є предметом легалізації за умови, що вони здобуті завідомо злочинним шляхом.

Об'єктивна сторона злочину полягає у легалізації (відмиванні) доходів, здобутих злочинним шляхом. Легалізація означає надання доходам, що відмиваються, маскуванню їх злочинного походження. Об'єктивна сторона злочину може виражатися у вчиненні фінансових операцій чи укладені угоди з коштами або іншим майном, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало «відмиванню» доходів, а також вчинення дій, спрямованих на приховання чи маскуванню незаконного походження таких коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, а так само набуття, володіння або використання коштів чи іншого майна одержаних внаслідок вчинення небезпечного, протиправного діяння, що передувало легалізації таких доходів.

Фінансовими вважаються операції з руху капіталу; зарахування грошових коштів на рахунок підприємства, розосередження їх на внесках у різних банках, переведення в іншу валюту, придбання на злочинне здобуті гроші цінних паперів, переведення грошових коштів за кордон фізичним або юридичним особам або на внески в банках з подальшим їх поверненням. Операції, за допомогою яких вчиняється легалізація, – це будь-які операції, наприклад, купівля-продаж, застава, оренда, обмін, дарування.

Використання доходів, здобутих злочинним шляхом для підприємницької, банківської або іншої господарської діяльності, здійснюється під прикриттям законних або фіктивних операцій, оренди майна, придбання товарів або сировини, внесення їх до статутного капіталу будь-якого підприємства тощо.

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-якої з вказаних дій, що створюють його об'єктивну сторону.

Суб'єктивна сторона злочину – прямий умисел.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку.

У ч. 2,3 ст. 209 передбачена відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно або організованою групою чи в особливо великих розмірах.

Суспільно небезпечним протиправним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, відповідно до цієї статті є діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох і більше років (за винятком діянь, передбачених ст. 207 і 212 Кримінального кодексу України) або яке визнається злочином за кримінальним законом іншої держави і за таке саме діяння передбачена відповідальність Кримінальним кодексом України та внаслідок вчинення якого незаконно одержані доходи.

Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, визнається вчиненою у великому розмірі, якщо предметом злочину були кошти або інше майно на суму, що перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, визнається вчиненою в особливо великому розмірі, якщо предметом злочину були кошти або інше майно на суму, що перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213)

Частиною 1 ст. 213 встановлюється відповідальність за здійснення операцій з брухтом кольорових і чорних металів без державної реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством, або надання приміщень та споруд для розташування незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту, організацію незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту.

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері господарської діяльності з металобрухтом. Ці відносини регулюються законом «Про металобрухт» від 5 травня 1999 р. та іншими нормативно-правовими актами.

Предмет злочину – металобрухт, тобто непридатні для прямого використання виробу або частина виробів, які за рішенням власника втратили експлуатаційну цінність внаслідок фізичного або морального зносу та містять у собі чорні або кольорові метали чи їх сплави, а також вироби з металу, що мають непоправний брак, залишки від виробництва та обробки чорних і кольорових металів і їх сплавів.

Об'єктивну сторону цього злочину характеризують альтернативні дії: 1) здійснення операцій з брухтом кольорових і чорних металів без державної реєстрації або без спеціального дозволу (ліцензії), одержання якого передбачено законодавством; 2) надання приміщень та споруд для розташування незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту; 3) організація незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту.

Операції з металобрухтом – це збирання, заготівля, переробка, транспортування, реалізація брухту чорних і кольорових металів, а також металургійна переробка брухту кольорових металів.

Збирання металобрухту – це діяльність фізичних або юридичних осіб, пов'язана з переміщенням металобрухту від місця його утворення або знаходження до території розташування спеціалізованих або спеціалізованих металургійних переробних підприємств та їх приймальних пунктів.

Заготівля металобрухту – діяльність, пов'язана із збиранням, купівлею, транспортуванням, зберіганням та реалізацією металобрухту.

Переробка металобрухту – діяльність, пов'язана із доведенням металобрухту (шляхом сортування, пресування, пакетування, дрібнення, різання тощо) до стану, який відповідає встановленим стандартам, нормам і правилам.

Транспортування металобрухту – діяльність, пов'язана із переміщенням металобрухту від місць його утворення або зберігання до місць утилізації чи переробки.

Реалізація металобрухту – це діяльність, пов'язана із передачею права власності на металобрухт іншому власнику в обмін на еквівалентну суму коштів або боргових зобов'язань.

Металургійна переробка брухту кольорових металів – це переплавка металобрухту в металургійних агрегатах під час виготовлення кольорових металів і їх сплавів або з іншою метою.

Здійснення вказаних вище операцій без державної реєстрації означає зайняття особою цими видами підприємницької діяльності без реєстрації як суб'єкта такої діяльності.

Ліцензуванню підлягають заготівля, переробка, металургійна переробка металобрухту кольорових і чорних металів (ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р.). Не підлягає ліцензуванню діяльність фізичних осіб, пов'язана зі збором і реалізацією побутового брухту чорних і кольорових металів, а також діяльність фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності та юридичних осіб, пов'язана зі збором і реалізацією промислового брухту чорних і кольорових металів, що утворився внаслідок їх діяльності.

Під незаконними пунктами прийому, схову і збуту металобрухту слід розуміти пункти, на здійснення операцій в яких особа не отримала ліцензії. Тільки спеціалізовані металургійні переробні підприємства (визначені у ст. 1 Закону «Про металобрухт»), які отримали ліцензію на здійснення операцій з металобрухтом, мають право відкривати приймальні пункти і тільки за адресами, вказаними у ліцензії.

Організація незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту – це сукупність дій з їх створення (підшукування приміщень, транспортних та фінансових засобів, співучасників; розробка плану функціонування пункту, конспіративних заходів; об'єднання або узгодження дій співучасників тощо).

Склад цього злочину формальний. Злочин вважається закінченим з моменту здійснення будь-якої з дій, передбачених ст. 213. Організація незаконних пунктів прийому, схову та збуту металобрухту закінчена з моменту, коли такий пункт був створений.

Суб'єктивну сторону злочину характеризує прямий умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єктом злочину може бути будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку.

У ч. 2 ст. 213 встановлена відповідальність за дії, передбачені ч. 1 цієї статті, якщо вони вчинені особою, раніше судимою за цей злочин.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 213 – штраф від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи від ста до двохсот годин; за ч. 2 ст. 213 – штраф від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років.

Порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння (ст. 214)

У цій статті встановлена відповідальність за ухилення від передбачених законом обов'язкової задачі на афінаж або обов'язкового продажу видобутих із надр, отриманих із вторинної сировини, піднятих чи знайдених дорогоцінних металів чи дорогоцінного каміння, якщо це діяння вчинене у великому розмірі, а також ухилення від обов'язкової задачі на афінаж або для обов'язкового

продажу скуплених дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, ювелірних чи побутових виробів з них або лому таких виробів.

Безпосередній об'єкт злочину – суспільні відносини у сфері господарської діяльності, пов'язаної із видобутком і обігом дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння. Ці відносини регулюються Законом України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18 листопада 1997 р., а також іншими нормативно-правовими актами.

Предметом злочину можуть бути дорогоцінні метали, дорогоцінне каміння, ювелірні чи побутові вироби з них або лом таких виробів.

Дорогоцінні метали – це золото, срібло, платина і метали платинової групи (паладій, іридій, родій, осмій, рутеній) у будь-якому вигляді та стані (сировина, сплави, напівфабрикати, промислові продукти, хімічні сполуки, вироби, відходи, брухт тощо).

Дорогоцінне каміння – це природні та штучні (синтетичні) мінерали в сировині, необробленому та обробленому вигляді (виробах): алмаз, рубін, сапфір, смарагд, олександрит тощо (повний перелік дається у ст. 1 Закону).

Об'єктивну сторону цього злочину характеризують дві форми ухилення особи від виконання певного обов'язку: 1) ухилення від передбачених законом обов'язкової здачі на афінаж або обов'язкового продажу видобутих із надр, отриманих із вторинної сировини, піднятих чи знайдених дорогоцінних металів чи дорогоцінного каміння, якщо це діяння вчинене у великому розмірі; 2) ухилення від обов'язкової здачі на афінаж або для обов'язкового продажу скуплених дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, ювелірних чи побутових виробів з них або лому таких виробів.

Під ухиленням слід розуміти невчинення особою у встановлений термін вказаних дій. Цим вона виражає очевидне небажання виконувати свій обов'язок.

Афінаж дорогоцінних металів – це металургійний процес одержання дорогоцінних металів високої чистоти шляхом відділення від них забруднюючих домішок. Тому предметом ухилення від обов'язкової здачі на афінаж виступають тільки дорогоцінні метали.

Дорогоцінні метали чи дорогоцінне каміння, видобуті із надр або отримані із вторинної сировини – результат їх вилучення певним способом. Останнє не характерне для піднятих чи знайдених предметів, наприклад, самородків.

Згідно з приміткою до ст. 214 порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння визнається здійсненим у великому розмірі, якщо вартість вказаних у цій статті предметів, не зданих або не проданих, перевищує п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Диспозиція цієї статті є бланкетною, тобто вимагає звернутися до інших нормативних актів для встановлення обов'язку особи здійснити зазначені у ст. 214 дії. Так, у ст. 12 зазначеного вище закону передбачається, що збирання, облік і здавання відходів та брухту дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, які утворюються в процесі виробництва, провадяться суб'єктами підприємницької діяльності незалежно від форм власності у порядку, визначеному законодавством України. Продукти первинної обробки відходів та брухту дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння здаються на переробні підприємства для афінажу дорогоцінних металів і рекуперації дорогоцінного каміння у порядку, визначеному законодавством України.

Склад цього злочину формальний. Злочин вважається закінченим з моменту ухилення особи від здійснення будь-якої з вказаних у ст. 214 дій.

Суб'єктивну сторону злочину характеризує прямий умисел, мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єктом злочину може бути особа, яка досягла 16-річного віку і на яку законом покладений обов'язок здійснення дій, передбачених у ст. 214. Зокрема, суб'єктом визнаються громадянин-підприємець і службова особа суб'єкта господарської діяльності.

Покарання за злочин: за ст. 214 – штраф від трьохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до двох років.

Змова про зміну чи фіксування цін або примушування до їх змін чи фіксування (ст. 228)

Відповідно до ст. 42 Конституції України держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом. Статтею 228 передбачається два самостійних склади злочинів.

У ч. 1 ст. 228 встановлена відповідальність за змову про штучне підвищення або підтримання монопольних цін (тарифів), знижок, надбавок (доплат), націнок з метою усунення конкуренції між суб'єктами підприємницької діяльності всупереч вимогам антимонопольного законодавства.

Безпосередній об'єкт злочину – конкурентні відносини між суб'єктами підприємницької діяльності.

Об'єктивну сторону цього злочину характеризує змова про штучне підвищення або підтримання монопольних цін (тарифів), знижок, надбавок (доплат), націнок всупереч вимогам антимонопольного законодавства.

Змова – це досягнення угоди між двома чи більше суб'єктами господарювання щодо здійснення ними у майбутньому узгоджених дій, передбачених ст. 228.

Визначення монопольної ціни дається у ст. 1 Закону України «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» від 18 лютого 1992 р. Це ціна, яка встановлюється суб'єктом господарювання, що займає монопольне становище на ринку, і призводить до обмеження конкуренції або порушення прав споживача. Монопольне становище – це домінуюче становище суб'єкта господарювання, яке дає йому можливість самостійно або разом з іншими суб'єктами господарювання обмежувати конкуренцію на ринку певного товару. Монопольним визнається становище суб'єкта господарювання, частка якого на ринку певного товару перевищує 35 %. Рішенням Антимонопольного комітету України може визначатися монопольним становище суб'єкта господарювання, частка якого на ринку певного товару менше 35 %. Монопольні ціни (тарифи, розцінки) можуть бути монопольно високими або монопольно низькими.

Основні вимоги антимонопольного законодавства передбачені у вказаному законі від 18 лютого 1992 р. Але вже у 2002 р. і його замінив Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р. (повністю набере чинності через рік після опублікування). У новому законі передбачені додаткові ознаки, що характеризують монопольне становище суб'єкта; господарювання, але визначення монопольної ціни немає.

Склад цього злочину формальний. Злочин вважається закінченим, якщо змова між суб'єктами господарювання відбулася – досягнута угода між ними.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом і метою усунення конкуренції між суб'єктами підприємницької діяльності.

Суб'єктом злочину можуть бути громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, службові особи чи інші повноважні представники суб'єктів господарювання, які досягли 16-річного віку.

У ч. 2 ст. 228 передбачена відповідальність за насильство, заподіяння шкоди чи погрозу ними з метою штучної зміни або штучного фіксування цін.

Основний безпосередній об'єкт злочину – конкурентні відносини між суб'єктами господарювання. Додатковий об'єкт – життя і здоров'я особи або охоронювані законом права та інтереси фізичних чи юридичних осіб.

З об'єктивної сторони цей злочин виражається у насильстві, заподіянні шкоди чи погрозі ними.

У назві статті ці дії характеризуються як примушування. Це означає, що вони спрямовані проти певних осіб для того, щоб примусити їх штучно змінити або зафіксувати ціни.

Під насильством слід розуміти фізичне насильство у вигляді заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв тощо. Якщо воно саме по собі вимагає суворішого покарання, необхідна додаткова кваліфікація як злочину проти особи. Наприклад, заподіяння тяжкого чи середньої тяжкості тілесного ушкодження додатково кваліфікується за ст. 12 або і 22.

Шкода заподіюється фізичній або юридичній особі і може виражатися у шкоді його власності, правам, законним, комерційним та іншим інтересам.

Погроза насильством і заподіянням шкоди має бути реальною, тобто своїми діями винний викликає в іншої особи обґрунтоване побоювання реалізації погрози негайно чи у майбутньому. Потерпілим і адресатом погрози в цьому злочині може бути особа, яку примушують до здійснення дій, передбачених ч. 2 ст. 228, або її близькі.

Склад цього злочину формально-матеріальний. Злочин вважається закінченим з моменту застосування насильства, заподіяння шкоди або з моменту погрози ними.

Суб'єктивну сторону злочину характеризують прямий умисел і мета штучної зміни (підвищення чи зниження) або штучного фіксування цін. Штучність полягає у тому, що зміна і фіксування ціни визначається волевиявленням винного, а не економічними чинниками.

Суб'єктом злочину може бути особа, яка досягла 16-річного віку.

У ч. 3 ст. 228 встановлена відповідальність за дії, передбачені ч. 2 цієї статті, вчинені:

а) організованою групою (це поняття визначене у ч. 3 ст. 28 КК);

б) особою, раніше судимою за злочини, передбачені цією статтею. Судимість за ч. 1 або 2 не повинна бути знята на момент вчинення злочину.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 228 – штраф від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 228 – штраф від сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі строком до трьох років; за ч. 3 ст. 228 – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років.

Незаконне використання товарного знака (ст. 229)

Основний безпосередній об'єкт цього злочину – конкурентні відносини між суб'єктами господарської діяльності. Додатковий об'єкт – відносини власності.

Предметом злочину є: 1) чужий знак для товарів чи послуг, 2) чуже фірмове (zareєстроване) найменування, 3) чуже маркування товару.

Знак для товарів чи послуг – це zareєстроване у встановленому порядку позначення, за яким товари та послуги одних осіб відрізняються від однорідних товарів і послуг інших осіб. Знаком можуть бути словесні, зображу вальні, об'ємні та інші позначення або їх комбінації, виконані у будь-якому кольорі чи поєднанні кольорів. Фірмове найменування – це zareєстроване у встановленому порядку найменування юридичної особи-суб'єкта господарської діяльності. Під маркуванням товарів слід розуміти інше, передбачене законодавством, позначення товарів (наприклад, маркування штриховим кодом).

Об'єктивна сторона цього злочину виражається у незаконному використанні чужого знака для товарів чи послуг, фірмового (zareєстрованого) найменування, маркування товару, як наслідок – отриманні доходу у великих розмірах, і причинному зв'язку між діями та наслідком.

Диспозиція ст. 229 бланкетна, тому для визначення незаконності дій необхідно звертатися до інших нормативно-правових актів, зокрема до закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 р. Паризької конвенції про охорону промислової власності тощо. Так, відповідно до зазначеного Закону громадянин або юридична особа набувають права власності на знак для товарів і послуг, а після отримання свідоцтва на знак мають виключне право користуватися і розпоряджатися знаком за своїм розсудом. Власник може передавати право власності на знак іншій особі або дати їй дозвіл (видати ліцензію) на використання знака на підставі ліцензійного договору.

Згідно з приміткою до ст. 229 отримання доходу у великих розмірах вважається таким, коли доход у триста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Злочин вважається закінченим з моменту настання наслідків – отримання доходу у великих розмірах.

Суб'єктивна сторона злочину – прямий умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа.

Покарання за злочин: за ст. 229 – штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від ста до двохсот годин, або виправні роботи на строк до двох років.

Порушення антимонопольного законодавства (ст. 230)

Безпосередній об'єкт злочину – діяльність Антимонопольного комітету України, пов'язана із захистом економічної конкуренції.

Предмет злочину – документи чи інша інформація, або неправдиві документи чи інша інформація.

Інформацією визнаються відомості у будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органіграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікро- і фільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або і повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та і будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості.

Об'єктивна сторона цього злочину виражається у неподанні документів чи іншої інформації Антимонопольному комітетові України або його територіальному відділенню, або у поданні

завідомо неправдивих документів чи іншої інформації вказаним органам, або в ухиленні від виконання законних рішень цих органів.

Умовою відповідальності за будь-яку із вказаних дій є її зв'язок з отриманням доходу у великих розмірах, тобто це дохід, розмір якого у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-якого з вказаних у ст. 230 діянь.

Суб'єктивна сторона злочину – умисел, який передбачає усвідомлення особою того, що нею завідомо подано неправдиві документи чи іншу інформацію. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – тільки службова особа органу державної влади, органу місцевого самоврядування, органу адміністративно-господарського управління та контролю, підприємства, установи, організації.

Покарання за злочин: за ст. 230 – штраф від ста до двохсот оподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або виправні роботи на строк до двох років.

Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю (ст. 231)

Безпосередній об'єкт злочину – сфера охорони комерційної таємниці.

Предмет злочину – комерційна таємниця. Це відомості, пов'язані з виробництвом, технологічною інформацією, управлінням, фінансами та іншою діяльністю підприємства, що не є державною таємницею, розголошення (передача, витік) яких може завдати шкоду його інтересам. Обсяг інформації, що становить комерційну таємницю, порядок її захисту встановлюється керівником підприємства (ст. 30 Закону України «Про підприємства в Україні»). Разом з тим існує перелік відомостей, які не можуть становити комерційну таємницю. Ними, наприклад, не можуть бути установчі документи, документи, що дозволяють займатися підприємницькою чи господарською діяльністю та її окремими видами, інформація за всіма встановленими формами державної звітності, дані, необхідні для перевірки обчислення і сплати податків та інших обов'язкових платежів тощо. Водночас законом визначене коло органів, які мають доступ до комерційної таємниці. Це суди, господарський суд, органи прокуратури, слідства, служби безпеки, податкова служба, аудиторські організації тощо.

Об'єктивна сторона злочину полягає у вчиненні дій, спрямованих на отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю, або у незаконному використанні таких відомостей, якщо це спричинило істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності.

Законом встановлюється відповідальність за будь-які дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю, будь-яким протиправним способом (так зване комерційне шпигунство).

Наприклад, викрадення, підкуп, різні погрози та шантаж щодо осіб, які володіють комерційною таємницею, або їх близьких, перехоплення інформації у засобах зв'язку, незаконне ознайомлення з документами або їх копіювання різними способами, використання підслуховуючих приладів та інших спеціальних технічних засобів, проникнення у комп'ютерні мережі тощо. Злочин визнається закінченим незалежно від того, чи отримав винний доступ до комерційної таємниці.

Незаконне використання відомостей, що становлять комерційну таємницю, полягає у розпорядженні ними будь-яким способом – продаж, обмін на іншу інформацію або матеріальні

цінності, застосування відомостей в інтересах виробництва, для корегування своїх дій при укладенні договору з власником таємниці тощо. Обов'язкового ознакою об'єктивної сторони цього злочину є спричинення істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності, суть якої визначається кожного разу залежно від обставин справи. Злочин є закінченим з моменту спричинення істотної шкоди.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, при комерційному шпигунстві поєднаний зі спеціальною метою – розголошенням чи іншим використанням цих відомостей. При незаконному використанні відомостей, що становлять комерційну таємницю, щодо наслідків у вигляді істотної шкоди у винного може бути умисел і необережність.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку.

Покарання за злочин: за ст. 231 – штраф від двохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавлення волі на строк до трьох років.

Розголошення комерційної таємниці (ст. 232)

Безпосередній об'єкт цього злочину – сфера охорони комерційної таємниці.

Предмет злочину – комерційна таємниця.

Об'єктивна сторона злочину виражається у розголошенні комерційної таємниці без згоди її власника, якщо це завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності. Під розголошенням відомостей слід розуміти передачу їх, без згоди власника, хоча б одній особі, яка не володіла такою таємницею. Злочин вважається закінченим з моменту завдання істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності.

Суб'єктивна сторона цього злочину – щодо діяння – прямий умисел, поєднаний з корисливими чи іншими особистими мотивами, щодо наслідків у вигляді істотної шкоди – може бути умисел або необережність.

Суб'єкт злочину – особа, яка досягла 16-річного віку, якій у зв'язку з професійною або службовою діяльністю стала відомою інформація, що становить комерційну таємницю. Це, наприклад, керівники і службовці комерційних організацій, банкіри, працівники податкових, правоохоронних, митних та інших органів.

Покарання за злочин: за ст. 232 – штраф від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або виправні роботи на строк до двох років, або позбавлення волі на той самий строк.

Злочини у сфері банкрутства

Фіктивне банкрутство (ст. 218)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері виконання суб'єктами господарської діяльності своїх фінансових зобов'язань.

Об'єктивну сторону цього злочину характеризують: діяння у вигляді неправдивої офіційної заяви про фінансову неспроможність виконання вимог з боку кредиторів і зобов'язань перед бюджетом; наслідок – велика матеріальна шкода кредиторам або державі; причинний зв'язок між діянням та наслідком.

Офіційна заява стосовно фіктивного банкрутства робиться відповідно до законодавства про банкрутство. Наприклад, подання боржником у письмовій формі заяви про порушення справи про банкрутство до господарського суду (відповідно до ст. 7 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції від 30 червня 1999 р.) У заяві стверджується неправдивий факт про ніби існуючу фінансову неспроможність.

Згідно з приміткою до цієї статті матеріальна шкода вважається великою, якщо вона у 500 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Злочин вважається закінченим з моменту завдання великої матеріальної шкоди кредиторам або державі.

Суб'єктивна сторона злочину – умисел, при якому особа усвідомлює неправдивість інформації про фінансову неспроможність суб'єкта господарювання, яка передається нею. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – громадянин-засновник або власник суб'єкта господарської діяльності, службова особа суб'єкта господарської діяльності або громадянин – суб'єкт підприємницької діяльності.

Покарання за злочин: за ст. 218 – штраф від семисот п'ятдесяти до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років.

Доведення до банкрутства (ст. 219)

Безпосередній об'єкт злочину такий самий, що і у злочині, передбаченому ст. 218.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується наявністю: дій, що призводять до стійкої фінансової неспроможності суб'єкта господарської діяльності; наслідків великої матеріальної шкоди державі чи кредитору; причинного зв'язку між діями та наслідком.

У ст. 219 йдеться про будь-які дії, які насправді погіршують фінансове становище суб'єкта господарської діяльності (наприклад, укладання завідомо не вигідних угод або завідомо нездійснених угод з великими штрафними санкціями).

Стойка фінансова неспроможність означає, що суб'єкт господарської діяльності нездатний відновити свою платоспроможність протягом визначеного законом періоду часу після настання терміну виконання грошових зобов'язань у певному розмірі. Цього фінансового становища достатньо для порушення справи про банкрутство. Основні положення з цих питань містяться у Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (6 редакції від 30 червня 1999 р.). Особливості в справах про банкрутство банків регулюються Законом України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р.

Матеріальна шкода державі або кредитору вважається великою у межах, встановлених ст. 218.

Злочин вважається закінченим з моменту завдання великої матеріальної шкоди державі чи кредитору.

Суб'єктивна сторона злочину – умисел, поєднаний із корисливими мотивами (прагнення до отримання будь-яких матеріальних вигод) або іншою особистою зацікавленістю (помста, заздрість, особисті ворожі відносини з кредитором тощо) чи задоволенням інтересів третіх осіб.

Суб'єкт злочину – власник або службова особа суб'єкта господарської діяльності.

Покарання за злочин: за ст. 219 – штраф від п'ятисот до восьмисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 220)

Безпосередній об'єкт цього злочину такий самий, як у ст. 218 та 219.

Об'єктивну сторону цього злочину характеризують: діяння у вигляді приховування стійкої фінансової неспроможності суб'єкта господарської діяльності; спосіб дії – подання недостовірних відомостей; наслідок – велика матеріальна шкода кредиторів; причинний зв'язок між діянням та наслідком.

Статтю 220 передбачається відповідальність за приховування стійкої фінансової неспроможності тільки шляхом дій. Тобто особа шляхом подання недостовірних відомостей вводить дійсного або потенційного кредитора в оману щодо свого фінансового становища. Стійку фінансову неспроможність у цьому злочині слід розуміти так само, як і при доведенні до банкрутства (ст. 219). Причому фінансова неспроможність існує насправді – на відміну від фіктивного банкрутства (ст. 218), в якому суб'єкт господарювання фактично фінансово спроможний.

Матеріальна шкода, завдана кредиторів, вважається великою у межах, встановлених ст. 218.

Злочин вважається закінченим з моменту завдання великої матеріальної шкоди кредиторів.

Суб'єктивна сторона цього злочину – умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – громадянин – засновник або власник суб'єкта господарської діяльності, а також службова особа суб'єкта господарської діяльності.

Покарання за злочин: за ст. 220 – штраф від двох до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до двох років, із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Незаконні дії у разі банкрутства (ст. 221)

Безпосередній об'єкт цього злочину такий самий, що й ст. 218.

Об'єктивна сторона злочину характеризується діянням, вчиненим у разі банкрутства; наслідком – великою матеріальною шкодою; причинним зв'язком між діянням та наслідком.

Залежно від предмета цього злочину діяння може бути виражене у приховуванні, відчуженні чи знищенні майна або передачі його в інше володіння, у приховуванні майнових обов'язків, у приховуванні відомостей про майно або фальсифікації, приховуванні або знищенні документів, які відображають господарську чи фінансову діяльність суб'єкта господарської діяльності

Ці діяння вчиняються після порушення господарським судом справи про банкрутство.

Є відмінності у розумінні банкрутства в ст. 219 і 221. У складі доведення до банкрутства (ст. 219) йдеться про стійку фінансову неспроможність як основу порушення справи про банкрутство, однак для кваліфікації не має значення, чи була порушена справа судом. У злочині, передбаченому ст. 220, навпаки – порушення справи є обов'язковим, однак підстави для цього можуть бути різними (стійка фінансова неспроможність відсутність громадянина-підприємця, що є боржником, або керівника боржника – юридичної особи, які фактично припинили свою діяльність і неможливо

визначити їх місцезнаходження; ліквідація боржника не у зв'язку з процедурою банкрутства, якщо встановлена неможливість боржника задовольнити вимоги кредиторів у повному обсязі).

Матеріальна шкода вважається великою у межах, встановлених у примітці до ст. 218.

Злочин вважається закінченим з моменту завдання великої матеріальної шкоди.

Суб'єктивна сторона цього злочину – умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – громадянин-засновник або власник суб'єкта господарської діяльності, а також службова особа суб'єкта господарської діяльності.

Покарання за злочин: за ст. 221 – штраф від ста до п'ятисот оподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до трьох місяців з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Злочини у сфері використання фінансових ресурсів та обігу цінних паперів

Шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері надання фінансових ресурсів і податкових пільг.

Предмет злочину – неправдива інформація, що має значення для отримання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків (наприклад, спотворені дані про розмір доходів або кількість працюючих на підприємстві інвалідів).

Об'єктивна сторона злочину полягає у наданні завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак злочину проти власності. Надання такої інформації спрямоване на введення їх в оману для одержання відповідних фінансових ресурсів або пільг щодо податків. Завідомість означає усвідомлення особою того, що нею надається неправдива інформація.

Субсидія – це фінансова допомога, що надається за умови безповоротності і цільового призначення для стимулювання певної діяльності. Субвенція – це фінансова допомога, яка надається для цільової реалізації конкретних програм, проектів і підлягає поверненню у разі нецільового використання. Дотація – це надання суб'єктам господарської діяльності бюджетних коштів за умови їх безповоротності, для покриття виробничих витрат, збільшення обсягів виробництва, реалізації та підвищення якості продукції тощо. Кредит – це грошова чи товарна позика, що надається кредитором позичальнику за умови повернення у певний термін і, як правило, зі сплатою відсотків. Пільги щодо податків – це повне або часткове звільнення від сплати всіх або окремих податків.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, поєднаний з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків. Якщо у момент надання неправдивої інформації особа мала за мету безвідплатне звернення майна на свою або інших осіб користь (наприклад, отримати кредит і не повертати його), вчинене кваліфікується за ст. 15 і 190 як замах на шахрайство, тобто як злочин проти власності.

Суб'єкт злочину – громадянин-підприємець або засновник чи власник суб'єкта господарської діяльності, а також службова особа суб'єкта господарської діяльності.

У ч. 2 ст. 222 передбачена відповідальність за ті самі дії, якщо вони вчинені повторно або завдали великої матеріальної шкоди, тобто такої, що у 500 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 222 – штраф від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 222 – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років із позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів (ст. 223)

Безпосередній об'єкт цього злочину – суспільні відносини у сфері випуску (емісії) цінних паперів суб'єктами господарювання.

Предмет злочину – цінні папери, що випускаються суб'єктами господарської діяльності з обов'язковою реєстрацією емісії у встановленому законом порядку.

Цінні папери – це грошові документи, що засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів, а також можливість передачі грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам (ст. 1 Закону України «Про цінні папери і фондову біржу» від 18 червня 1991 р.).

Предметом цього злочину, зокрема, можуть бути акції, облігації підприємств та інвестиційні сертифікати.

Об'єктивна сторона злочину – це випуск (емісія) цінних паперів у формі їх відкритого розміщення без реєстрації емісії у встановленому законом порядку. Випуск (емісія) цінних паперів – це дії з первинного розміщення цінних паперів, тобто відчуження цінних паперів первинним власникам шляхом укладання цивільно-правових договорів, наприклад, здійснення підписки на акції, продаж облігацій або інвестиційних сертифікатів. Під відкритим розміщенням слід розуміти відчуження цінних паперів особам, коло яких заздалегідь не визначене. Форма паперів, які розміщуються, може бути документарною (паперовою) і бездокументарною (обліковим записом на рахунках зберігача цінних паперів).

Реєстрація емісії здійснюється уповноваженими особами Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку або її територіальними органами.

Порядок випуску (емісії) цінних паперів встановлений законами:

«Про цінні папери і фондову біржу» від 18 червня 1991 р., «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р., «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30 жовтня 1996 р., «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» від 10 грудня 1997 р., «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» від 15 березня 2001 р., «Положенням про порядок реєстрації випуску акцій відкритих акціонерних товариств і облігацій підприємств», затвердженим наказом Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 20 вересня 1996 р. № 210 (у редакції від 9 лютого 2001 р.).

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення дій з випуску (емісії) цінних паперів (підписки на акції або продажу облігацій підприємств, інвестиційних сертифікатів) без реєстрації емісії у встановленому законом порядку.

Суб'єктивна сторона злочину – прямий умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – громадянин або службова особа суб'єкта господарської діяльності.

У ч. 2 ст. 223 встановлена відповідальність за внесення громадянином або службовою особою суб'єкта господарської діяльності в документи, які подаються для реєстрації емісії цінних паперів, завідомо недостовірної інформації, а також затвердження таких документів, якщо ці дії заподіяли велику матеріальну шкоду інвесторові.

Предмет злочину – документи, що подаються суб'єктами господарської діяльності, причому для різних актів реєстрації цінних паперів передбачені самостійні переліки цих документів.

Об'єктивна сторона злочину характеризується: внесенням у документи, які подаються для реєстрації емісії цінних паперів, завідомо недостовірної інформації, а також затвердженням таких документів; наслідком – великою матеріальною шкодою інвесторові; причинним зв'язком між дією та наслідком.

Недостовірна інформація – це дані про вигадані факти (наприклад, про збори акціонерів, які не проводилися) або спотворення дійсних фактів (наприклад, спотворення даних фінансового звіту), або заперечення справжніх фактів. Причому особа завідомо знає про неправдивість цих відомостей.

Матеріальна шкода, заподіяна інвестору, визнається великою у тих самих межах, що і в ст. 218.

Злочин вважається закінченим з моменту настання наслідку – великої матеріальної шкоди інвесторові.

Під виготовленням підроблених цінних паперів слід розуміти створення повністю фальшивих цінних паперів або часткову підробку справжніх цінних паперів. Збут цінних паперів – це їх відчуження будь-яким способом, вчинене їх виробником або іншою особою (наприклад, продаж, обмін, дарування). Використання підроблених цінних паперів іншим чином охоплює всі інші, крім відчуження, способи їх пред'явлення під виглядом справжніх цінних паперів для придбання або реалізації певних прав або звільнення від обов'язків (наприклад, використання їх як заставу або для отримання дивідендів, можливості голосування на зборах акціонерів).

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-якої з вказаних дій.

Суб'єктивна сторона злочину – прямий умисел, а виготовлення цінних паперів поєднано з метою їх збуту. Мотиви злочину можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа.

У ч. 2 і 3 ст. 224 передбачене вчинення цього злочину повторно (ч. 2); завдання ним великої матеріальної шкоди (ч. 2); вчинення його організованою групою (ч. 3); завдання ним особливо великої матеріальної шкоди (ч. 3).

Повторним визнається злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила злочин, передбачений ст. 224 або 199.

Матеріальна шкода вважається великою, якщо вона у триста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а особливо великою – така, що у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 224 – обмеження волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 224 – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 3 ст. 224 – позбавлення волі на строк від п'яти до семи років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Злочини у сфері обслуговування споживачів

Незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірного клейма (ст. 217)

Об'єкт злочину – встановлений порядок виготовлення, збуту та використання державного пробірного клейма; а його предмет – державне пробірне клеймо, тобто знак встановленого єдиного зразка, що засвідчує цінність виробів із дорогоцінних металів і зміст вагових одиниць основного дорогоцінного металу в одній тисячі вагових одиниць сплаву. Для кожного виду дорогоцінних металів встановлені проби (державні стандарти) (наприклад, для платини – 950 проба).

Предметом цього злочину може бути як незаконно виготовлене державне пробірне клеймо, так і справжнє клеймо.

Об'єктивну сторону цього злочину характеризують незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірного клейма.

Під виготовленням слід розуміти створення державного пробірного клейма, а під збутом – його відчуження (продаж, дарування, обмін тощо). Способи виготовлення і відчуження можуть бути різними.

Використання означає нанесення відбитку державного пробірного клейма на виріб.

Диспозиція ст. 217 є бланкетною і вимагає звернення до інших нормативних актів для визначення незаконності вказаних дій. Основне значення має Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18 листопада 1997 р. Згідно із цим законом опис державного пробірного клейма, його форма затверджуються Міністерством фінансів України та виготовляються на його замовлення. Право клеймувати ювелірні та побутові вироби, виготовлені з дорогоцінних металів (тобто нанесення на них відбитку державного пробірного клейма), мають тільки органи, що здійснюють державний пробірний контроль.

Нанесення відбитку державного пробірного клейма на виріб, виготовлений не з дорогоцінного металу; і подальший продаж цього виробу під виглядом виробу з дорогоцінного металу вимагає додаткової кваліфікації за ст. 190 (шахрайство). Так само кваліфікується завищення проби при нанесенні клейма на виріб із дорогоцінного металу і подальший продаж цього виробу.

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-якої з дій – виготовлення, збут або використання.

Суб'єктивна сторона злочину – прямий умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа.

У ч. 2 ст. 217 передбачена відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно.

Покарання за злочин за ч. 1 ст. 217 – штраф від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до двох років; за ч. 2 ст. 217 – штраф від трьохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк від трьох до п'яти років.

Фальсифікація засобів вимірювання (ст. 226)

Об'єктом злочину є встановлений порядок виготовлення, збуту та використання засобів вимірювання.

Предмет цього злочину – фальсифіковані вимірювальні прилади та інструменти. Зовні вони виглядають як такі, що мають нормовані метрологічні характеристики, а насправді не відповідають метрологічним вимогам, що висуваються до них, і вимірювання ними дає недостовірні результати. Наприклад, зовні справні та точні терези насправді показують неточну вагу, оскільки перенастроєно роботу їх внутрішнього механізму чи програму.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується виготовленням, переробленням або збутом фальсифікованих вимірювальних приладів чи інструментів.

Виготовлення – це дії зі створення вимірювальних приладів чи інструментів, пов'язані з їх фальсифікацією, або лише фальсифікація вже створених приладів чи інструментів. Під переробленням слід розуміти видозміну вже існуючої фальсифікації приладів чи інструментів. Поняттям збуту охоплюються будь-які різновиди відчуження фальсифікованих вимірювальних приладів чи інструментів (продаж, дарування тощо).

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-якої з дій – виготовлення, перероблення чи збуту.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом, причому виготовлення і перероблення фальсифікованих приладів чи інструментів вчиняється з метою використання (винним або іншими особами) чи збуту.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа.

У ч. 2 ст. 226 передбачена відповідальність за ті самі дії, вчинені особою, яка була засуджена за цією статтею.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 226 – штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк до двохсот годин, або виправні роботи на строк до двох років, або арешт на строк до трьох місяців; за ч. 2 ст. 226 – штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років.

Обман покупців та замовників (ст. 225)

Об'єктом злочину є встановлені у державі правила торгівлі та надання послуг населенню, а також законні відносини покупців та замовників.

Об'єктивна сторона цього злочину містить три ознаки: 1) діяння – обман покупців або замовників під час реалізації товарів або надання послуг; 2) наслідок – матеріальна шкода громадянину в сумі, що згідно з приміткою до ст. 225 перевищує три неоподатковуваних мінімуми доходів громадян; 3) причинний зв'язок між діянням та наслідком. Способи обману покупців та замовників можуть бути різними: обмірювання, обваження, обраховування, продаж фальсифікованих товарів або неповного комплексу товарів, передача одного предмета під виглядом іншого, завищення обсягу виконаних робіт або кількості витраченої сировини,

стягування плати за послуги, що надаються безкоштовно, тощо. Для кваліфікації цього злочину не має значення місце його вчинення.

Покупцями і замовниками у значенні ст. 225 є тільки окремі громадяни. Обман представників підприємств, установ або організацій кваліфікується як шахрайство (ст. 190).

Злочин вважається закінченим з моменту спричинення матеріальної шкоди покупцеві або замовникові.

Суб'єктивна сторона злочину – прямиий умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єктом злочину може бути будь-яка особа, що реалізовує товари або робить послуги від імені зареєстрованого суб'єкта господарювання. Останнім визнається як юридична особа незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, так і фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності.

Обман громадян при здійсненні незареєстрованої підприємницької діяльності, а також в інших випадках, коли він вчиняється при реалізації товару або наданні послуг не від імені зареєстрованого суб'єкта господарювання, кваліфікується як шахрайство (ст. 190).

У ч. 2 ст. 225 встановлена відповідальність особи, раніше судимої за обман покупців чи замовників.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 225 – штраф до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від ста до двохсот годин, або виправні роботи на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 225 – штраф від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227)

Основним безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що забезпечують випуск доброякісної продукції. Додатковим безпосереднім об'єктом є життя і здоров'я споживача.

Згідно з Законом України «Про захист прав споживачів» від 15 грудня 1993 р. під споживачем слід розуміти громадянина, який купує, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари (роботи, послуги) для власних побутових потреб.

Предметом злочину виступають недоброякісна або некомплектна продукція чи товари.

Недоброякісною визнається продукція, яка не відповідає встановленим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам. Недоброякісну продукцію або взагалі не можна використовувати за призначенням, або можна, але після істотної переробки. Окремі незначні відхилення від стандартів або технічних умов внаслідок малозначності таких порушень кримінальну відповідальність не спричиняють.

Некомплектна продукція є видом недоброякісної продукції, оскільки її взагалі неможливо використати за цільовим призначенням або таке використання викликає труднощі. До такої слід віднести також продукцію, випущену без запасних частин, інструментів, інструкцій з експлуатації, креслень, технічних описів за умов, що це перешкоджає її нормальному використанню. Некомплектна продукція не відповідає встановленим стандартам, нормам, правилам і технічним умовам, що визначають її якість.

Об'єктивна сторона злочину виражається у випуску на товарний ринок або іншій реалізації споживачам недоброякісної або некомплектної продукції та товарів, вчинених у великих розмірах, тобто в таких, що перевищують триста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (див. примітку до ст. 227).

Під випуском продукції на товарний ринок слід розуміти передачу або відправку такої продукції споживачу (одержувачу), а так само здачу продукції в оренду (лізинг, прокат), повернення продукції споживачу після ремонту, передачу продукції для подальшої реалізації торговому посереднику, комісіонеру тощо. Реалізація продукції передбачає оптову або роздрібну реалізацію, яка може здійснюватися у вигляді продажу, обміну, бартеру тощо.

Злочин вважається закінченим з моменту випуску на товарний ринок або іншої реалізації недоброякісної або некомплектної продукції у зазначеному розмірі.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел.

Суб'єкт злочину – особа, відповідальна за випуск на товарний ринок або за іншу реалізацію продукції споживачу.

Покарання за злочин: за ст. 227 – штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Злочини у сфері приватизації державного та комунального майна

Незаконна приватизація державного, комунального майна (ст. 233)

Об'єктом злочину є передбачений законодавством порядок приватизації державного, комунального майна, а його предмет – державне або комунальне майно.

Об'єктивна сторона цього злочину може виявлятися у приватизації шляхом заниження вартості майна через визначення її у спосіб, не передбачений законом, або у приватизації шляхом використання підроблених приватизаційних документів, або у приватизації майна, яке не підлягає приватизації згідно з законом, або у приватизації неправомочною особою.

Приватизація – це відчуження майна, що знаходиться у державній або комунальній власності, на користь фізичних чи юридичних осіб. Приватизація регулюється законами України «Про приватизацію державного майна» (у редакції від 19 лютого 1997 р.), «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» (у редакції від 15 травня 1996 р.), іншими нормативно-правовими актами. Основні цілі, пріоритети та способи приватизації визначаються в Державній програмі приватизації, яка затверджується Верховною Радою України раз на три роки.

Заниження вартості майна означає визначення її способом, який взагалі не передбачений законами про приватизацію, або, хоч і передбачений, але не має застосовуватися в конкретному випадку. Методика оцінки вартості майна в основному залежить від того, яке майно приватизується і яким способом.

Приватизація неправомочною особою означає приватизацію особою, яка за законодавством не може бути суб'єктом приватизації.

Цей злочин вважається закінченим з моменту переходу майна, що приватизується, до покупця – фізичної чи юридичної особи.

Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується прямим умислом. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єктом злочину можуть бути працівники органів приватизації та інші особи.

У ч. 2 ст. 233 встановлена відповідальність за ті самі діяння, якщо вони призвели до незаконної приватизації майна державної чи комунальної власності у великих розмірах або вчинені групою осіб за попередньою змовою. Великим розміром визнається незаконна приватизація майна на суму, що у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 233 – позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років; за ч. 2 ст. 233 – позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

Незаконні дії щодо приватизаційних паперів (ст. 234)

Об'єкт злочину – встановлений у державі порядок випуску та обігу приватизаційних паперів. Вони є і предметом цього злочину.

Предмет цього злочину приватизаційні папери. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р. приватизаційні папери – це особливий вид державних цінних паперів, які засвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду. Приватизаційні папери можуть бути лише іменними. Предметом цього злочину є чужі приватизаційні папери.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується купівлею, продажем або іншою незаконною передачею чужих приватизаційних паперів (наприклад, використання для розрахунків або як заставу для забезпечення платежів підприємств), або розміщенням та іншими операціями з чужими приватизаційними документами без належного дозволу (наприклад, посередницька діяльність з приватизаційними паперами без ліцензії).

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-якої з передбачених у ст. 234 дій.

Суб'єктивна сторона злочину – умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа, яка не є власником приватизаційних паперів.

Частиною 2 ст. 234 передбачається відповідальність за ті самі дії, вчинені повторно або особою, раніше судимою за один із злочинів, передбачених ст. 233, 235, або організованою групою, або з використанням службового становища.

У ч. 3 ст. 234 встановлена відповідальність за викрадення приватизаційних паперів.

Викрадення означає протиправне таємне або відкрите вилучення чужих приватизаційних паперів поза або всупереч волі особи, у якій вони знаходяться, обертання їх на свою або інших осіб користь. Викрадення може бути поєднане із застосуванням фізичного та психічного насильства або без такого. Тобто викрадення охоплює всі способи вилучення майна, які характеризують крадіжку (ст. 185), грабіж (ст. 186) і розбій (ст. 187). У разі застосування насильства, що згідно із законом карається більш суворим покаранням, вчинене необхідно додатково кваліфікувати за статтями про злочини проти життя та здоров'я особи.

Протиправне заволодіння приватизаційними паперами шляхом обману, зловживання довірою або зловживання службовою особою своїм службовим становищем, а також їх привласнення чи розтрата кваліфікується як злочин проти власності (ст. 190 і 191).

Злочин вважається закінченим, якщо приватизаційні папери вилучені, а винний отримав можливість користуватися чи розпоряджатися ними.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, що поєднаний з корисливим мотивом.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа.

Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 234 – штраф від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або обмеження волі на той самий строк; за ч. 2 ст. 234 – позбавлення волі на строк від двох до п'яти років, за ч. 3 ст. 234 – позбавлення волі на строк від трьох до семи років.

Недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємств та їх подальшого використання (ст. 235)

За своїм змістом об'єкт цього злочину збігається з об'єктом злочину, передбаченого ст. 233 КК.

Предмет цього злочину – документи, необхідні для приватизації державного і комунального майна.

Об'єктивна сторона цього злочину характеризується поданням неправдивих відомостей у декларації щодо походження коштів, за які приватизується державне, комунальне майно або підприємство та інших документів, необхідних для приватизації, недотриманням вимог щодо подальшого використання приватизованого об'єкта та інших обов'язкових умов щодо приватизації, встановлених законами та іншими нормативно-правовими актами.

Диспозиція ст. 235 є бланкетною і вимагає звернення до законів та інших нормативно-правових актів про приватизацію для визначення у кожному конкретному випадку переліку необхідних документів, що подаються покупцями майна, а також обов'язкових умов приватизації. Це, наприклад, зобов'язання, передбачені бізнес-планом, планом приватизації або умовами аукціону, конкурсу, викупу, які обов'язково включаються до договору купівлі-продажу майна, яке приватизується.

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-якої з указаних дій.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел. Мотив і мета можуть бути різними.

Суб'єкт злочину – будь-яка особа. За недотримання обов'язкових умов щодо приватизації несе відповідальність особа, яка зобов'язана їх дотримуватися згідно із законодавством про приватизацію.

Покарання за злочин: за ст. 235 – штраф від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років.

Кваліфікація злочинів проти власності

Кримінальна відповідальність за

злочини проти власності

Об'єктом злочинів проти власності є суспільні відносини власності, що охороняються кримінальним законом як частина економічних відносин, як основа економічної системи держави.

Юридичним вираженням відносин власності є право власності – це, відповідно до п. 1 ст. 2 Закону України «Про власність», врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном. Цим законом визначається, що власність в Україні виступає в таких формах: приватна, колективна, державна. Відповідно до Конституції України від імені українського народу права власника на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси України здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Таким чином, суб'єктами права власності є – держава, юридичні та фізичні особи. Статтею 13 Конституції України проголошується рівність усіх суб'єктів права власності перед законом і забезпечення захисту їх прав державою. Тому кримінальне законодавство також охороняє всі форми власності, що існують в Україні.

Небезпечність злочинів проти власності, важливість її охорони кримінально-правовими засобами визначається тим, що вона є найважливішою соціальною цінністю: нормальне функціонування відносин власності забезпечує стабільність всієї економічної системи, підвищення рівня добробуту народу.

Єдність об'єкта – відносин власності – не виключає того, що безпосереднім об'єктом конкретних злочинів може виступати та чи інша форма власності. Крім об'єкта, злочини проти власності мають також інші загальні об'єктивні і суб'єктивні ознаки.

Особливе значення для цих злочинів має їх предмет. Ним є приватне, колективне або державне майно. Воно як предмет злочину має певні ознаки:

- юридична – право на майно належить певному власнику або особі, якій воно на законній підставі ввірено, знаходиться у її веденні чи під її охороною. Для винного майно є чужим;

- економічна – майно має становити певну матеріальну цінність, мати певну вартість. Іноді цю ознаку називають соціальною, оскільки вона означає, що в майно вкладена праця людини. Цінність, вартість майна саме і вимірюється цією працею;

- фізична – це предмети, речі, які можна вилучити, привласнити, спожити, пошкодити, знищити тощо.

Не відносяться до предметів злочинів проти власності предмети, що знаходяться в природному стані: ліс на корені, риба та інші водні тварини в природних водоймах, звірі у лісі тощо. Їх незаконне знищення, пошкодження, ловля відносяться до злочинів проти довкілля (ст. 246, 248 і 249). Але ці предмети стають предметом злочинів проти власності, якщо вони вже витягнуті з природного стану за допомогою праці людини, або вирощуються людиною у спеціальних розплідниках, ставках тощо.

Не є предметом злочинів проти власності вогнепальна зброя, бойові припаси, вибухові речовини, радіоактивні матеріали – (ст. 262 – 267); наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори – (ст. 312 та ін.); військове майно – (ст. 410, 411) та ін. Крім майна, у деяких злочинах проти власності предметом можуть бути право на майно, а також дії майнового характеру, наприклад, при вимаганні (ст. 189) та шахрайстві (ст. 190). Специфіку об'єкта і предмета визначають також загальні об'єктивні та суб'єктивні ознаки злочинів проти власності.

З об'єктивної сторони більшість з них сконструйовані законодавцем як злочини з матеріальним складом – їх обов'язковою ознакою є спричинення внаслідок протиправного діяння суспільно небезпечних наслідків у вигляді матеріальної шкоди відносинам власності. Тому закінченими вони є з моменту настання цієї шкоди. Однак для закінчення таких злочинів як розбій, вимагання, погроза знищення майна не потрібно фактичного настання шкоди (це так звані усічені склади злочинів).

Серед найбільш поширених економічних злочинів проти власності стало «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» (ст. 191 КК).

З об'єктивної сторони цей злочин вчиняється у формі: 1) привласнення чужого майна, яке було ввірене особі або знаходилося в її віданні; 2) розтрата такого майна; 3) привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим обов'язком.

Предметом злочину є майно, яке було ввірене особі чи було у його віданні.

Суб'єктом привласнення і розтрата, відповідно до ч. I ст. 191 КК може бути осудна приватна особа, яка досягла 16-річного віку і якій майно, що є предметом цього злочину, було ввірене чи перебувало у її віданні.

Суб'єктом злочину, передбаченого ч. II ст. 191 КК може бути лише службова особа.

З суб'єктивної сторони цей злочин характеризується прямим умислом і корисливим мотивом.

У сфері економічної діяльності можуть скоюватись також такі злочини як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК), заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК) та ін.

Як зазначалось вище, економічні злочини скоювались і у сфері службової діяльності (Розділ XVII КК), оскільки наслідками службового підроблення документів та хабарництва можуть бути повний розвал діяльності підприємства, фіктивне банкрутство, незаконна приватизація державної власності тощо.

Суб'єктом цього злочину є службові особи, що здійснюють функції представників влади, а також постійно або тимчасово обіймають посади на підприємствах і установах, незалежно від форм власності.

Аналізуючи практику застосування кримінального закону у боротьбі з економічною злочинністю, слід звернути увагу, перш за все, на те, що попередження, розкриття і розслідування економічних злочинів поєднані зі значними труднощами для співробітників правоохоронних органів, слідчого апарату і прокуратури. Це насамперед пов'язане з тим, що слідчі, оперативні працівники, співробітники експертно-криміналістичних та інших підрозділів, що спеціалізуються на розкритті і розслідуванні цього виду злочинів, повинні добре знати особливості економічної діяльності підприємств і фірм за умов ринкової економіки, регулююче економічне законодавство, а не тільки кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство, що регулює економічні відносини. Для того, щоб успішно розслідувати такі злочини, слідчий повинен, крім процесуального законодавства, добре знати господарське законодавство, такі закони як «Про банки і банківську діяльність», «Про Національний банк України», «Про зовнішньоекономічну діяльність», норми Цивільного, Податкового і Митного кодексів, положення «Про порядок реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності», «Про ліцензування окремих видів діяльності», нормативні акти у сфері забезпечення валютного і податкового контролю та ін. Тобто процес попередження, розкриття і розслідування економічних злочинів припускає наявність у суб'єктів, що здійснюють названу діяльність, крім глибоких матеріального і процесуального права, хоча б основ знань у сфері ринкової економіки, а також про основні способи скоєння правопорушень у цій сфері на нинішньому етапі, економічних перетворень в Україні.

Прикладом можна взяти споживчий ринок. Прокурор, слідчий, розслідуючи такі злочини, повинні добре знати, що найбільш характерними правопорушеннями у цій сфері з боку підприємців є:

- торгівля без обов'язкової законної реєстрації у податкових органах;

- торгівля товарами за реєстраційними посвідченнями, виданими на іншу особу;
- торгівля товарами без сертифіката їхньої якості;
- розбіжність цін на товари з цінами у звітних документах;
- неповне оприбуткування товарів;
- заниження, утаювання отриманого прибутку від торгівлі товарами та ін.

Серед інших явищ кримінального характеру, що супроводжують ринкові відносини, можна назвати рекет, незаконна діяльність спільних підприємств, вивіз капіталу за кордон, зловживання з ПДВ, несумлінна конкуренція, ухилення від сплати податків і обов'язкових платежів, «відмивання» доходів, отриманих від злочинної діяльності, у тому числі й у міжнародному масштабі з використанням можливостей закордонних банків, тобто економічні злочини, що безпосередньо пов'язані зі сферою підприємництва. Успішна боротьба з цими антисуспільними явищами без знання правових основ функціонування ринкової економіки реально неможлива.

Ось як вплинув цей та інші фактори на розкриття злочинів економічної спрямованості у першому півріччі 2004 р. (дані Департаменту інформаційних технологій МВС України):

- Розслідувано злочинів (розкрито)- Не розкрито злочинів

Всього економічних злочинів- 18446- 8148

З них- тяжких та особливо тяжких- 8420- 5035

- середньої тяжкості- 4431- 1652

Всього злочинів проти власності- 5499- 2634

У тому числі- привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем- 3152- 1312

- з них в особливо великих розмірах- 616- 510

Всього злочинів у сфері господарської діяльності- 4087- 1539

У тому числі- виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї- 434- 422

- незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення- 36- 19

- порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю- 55- 57

- незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів- 1148- 317

- фіктивне підприємництво- 68- 78

- легалізація (відмивання) доходів- 153- 53

- порушення законодавства про бюджетну систему України- 54- 56

Аналіз цих даних свідчить про вкрай низьку ефективність роботи правоохоронних органів по розкриттю економічних злочинів. Лише за півріччя 2004 р. залишились нерозкритими понад 5 тис. злочинів. Одна із основних причин такого стану роботи слідчих і оперативних працівників, поряд з недбалістю і неорганізованістю, криється у слабому знанні нормативно-правової бази, що регулює економічні відносини у нашій державі.

3. Адміністративна відповідальність за правопорушення в сфері економіки

Адміністративна відповідальність – це специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає у застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення .

Адміністративна відповідальність характеризується застосуванням адміністративного примусу в формах: адміністративного попередження, припинення проступків, адміністративного стягнення.

Адміністративна відповідальність має такі ж основні ознаки як і юридична відповідальність, проте їй притаманні також похідні ознаки, які відрізняють цей вид юридичної відповідальності від інших. Це, зокрема, те, що:

- підставою адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення, та порушення норм інших галузей права, у випадках, прямо передбачених законодавством;

- вона полягає у застосуванні до правопорушників адміністративних стягнень, які згідно із ст. 23 КоАП є мірою відповідальності;

- право притягнення до адміністративної відповідальності надано багатьом державним органам та їх посадових осіб;

- законодавством встановлений особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності;

- цей вид юридичної відповідальності врегульований нормами адміністративного права, які містять перелік видів адміністративних стягнень, а також органів, уповноважених їх застосовувати;

- законодавством визначене широке коло суб'єктів, які уповноважені встановлювати адміністративну відповідальність – це парламент – Верховна рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України; міністерства, які наділені правом затвердження загальнообов'язкових правил; обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації, а також районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації, які уповноважені встановлювати адміністративну відповідальність з питань, визначених у законодавчому порядку .

Підставою адміністративної відповідальності є адміністративний проступок, яким згідно із ст. 9 КоАП визначається протиправна, винна (умисна або не умисна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Ознаками проступку є: суспільна шкідливість, протиправність, вина та адміністративна карність.

Адміністративний проступок від інших правопорушень відрізняє ряд характерних рис, які встановлені в адміністративно-правових нормах відповідних статей Особливої частини КоАП. Сукупність таких характерних рис йменується складом адміністративного правопорушення. Його компонентами є: об'єкт (суспільні відносини, що охороняються законодавством про

адміністративні правопорушення); об'єктивна сторона (зовнішня поведінка правопорушника: дія чи бездіяльність, їх шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діями і наслідками, а також місце, час, спосіб, знаряддя та засоби вчинення проступку); суб'єкт (фізична осудна особа, яка досягла на момент вчинення адміністративного проступку шістнадцятирічного віку); суб'єктивна сторона (пов'язаний з вчиненням адміністративного проступку психічний стан особи, яка його вчинила).

З вчинення адміністративних проступків згідно із ст. 24 КоАП застосовуються такі стягнення: 1) попередження; 2) штраф; 3) оплатне вилучення предмета; 4) конфіскація предмета; 5) позбавлення спеціального права; 6) виправні роботи; 7) адміністративний арешт.

Окрім цього, за правопорушення в сфері економіки ст. 232 Митного кодексу України встановлена адміністративна відповідальність у вигляді таких стягнень: 1) попередження; 2) штрафу; 3) конфіскації товарів – безпосередніх предметів порушення митних правил, товарів із спеціально виготовленими сховищами (тайниками), що використовувалися для приховування безпосередніх предметів порушення митних правил від митного контролю, транспортних засобів, що використовувалися для переміщення безпосередніх предметів порушення митних правил через митний кордон України.

Кодексом України про адміністративні правопорушення чітко визначаються органи (посадових осіб), які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення та застосовувати стягнення.

Згідно із ст. 213 КоАП такими органами є:

- 1) адміністративні комісії при виконкомах районних, міських, районних в містах, селищних, сільських рад;
- 2) виконавчі комітети селищних, сільських рад;
- 3) місцеві суди;
- 4) органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші органи (посадові особи), уповноважені на це Кодексом.

Щодо адміністративних правопорушень у сфері економіки то органами, що розглядають такі справи, є: адміністративні комісії при виконкомах районних, міських, районних у містах рад (ст. 218 КоАП), місцеві суди (ст. 221 КоАП), органи внутрішніх справ (ст. 22 КоАП), органи державної податкової служби України (ст. 2342 КоАП), органи по захисту прав споживачів (ст. 2244 КоАП), митні органи (ст. 234 КоАП), Національний банк України (ст. 2343 КоАП), органи державного контролю за цінами (ст. 2445 КоАП), органи державної контрольно-ревізійної служби України (ст. 2321 КоАП).

Роль адміністративної відповідальності у боротьбі з правопорушеннями у сфері економічної діяльності постійно зростає.

У процесі ринкових перетворень збільшилась кількість складів адміністративних правопорушень, встановлена відповідальність за дії, які свого часу не вважались правопорушеннями. Одночасно збільшенню кількості складів адміністративних проступків сприяє декриміналізація, намагання реформувати систему права в бік її демократизації, гуманістичних цінностей, притаманних сучасним суспільствам з державами правового та соціального характеру.

Останнім часом, зокрема, була встановлена відповідальність за порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю, порушення законодавства з фінансових питань, недобросовісну конкуренцію тощо. Водночас законодавцем з часу набрання чинності Кодексом України про

адміністративні правопорушення (з 1 липня 1985 р.) прийнято більше ста законів, якими встановлена адміністративна відповідальність за правопорушення. Серед них, зокрема, закони України «Про боротьбу з корупцією», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» та ін.

У цілому, адміністративна відповідальність за правопорушення в сфері економіки встановлена в ряді статей глави 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Окрім цього, адміністративна відповідальність за правопорушення в сфері економіки встановлена нормами розділу XVIII (гл. 56, 57) Митного кодексу України.

Адміністративні правопорушення в сфері економіки умовно можна класифікувати на такі групи:

I.- Проступки, що порушують: встановлений порядок здійснення підприємницької діяльності; антимонопольне законодавство; дискримінація підприємницької діяльності органами влади і управління;

II.- Проступки, що порушують: правила торгівлі, надання послуг та порядок розрахунків з споживачами; здійснення незаконної торгової діяльності; незаконний відпуск або придбання бензину або мастильних матеріалів;

III.- Проступки, що порушують: законодавство у сфері фінансів та оподаткування; порядок формування та застосування цін і тарифів; законодавство щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом;

IV.- проступки, що порушують митні правила.

Розглянемо їх детально.

I.- Статтею 164 Кодексу передбачається відповідальність за два склади. По-перше, відповідальність за зайняття підприємницькою діяльністю без державної реєстрації; по-друге, зайняття без спеціального дозволу (ліцензії) таким видом підприємництва, який підлягає ліцензуванню.

У першому випадку об'єктом адміністративного проступку є встановлений порядок здійснення підприємницької діяльності. Такий порядок передбачений Законом України «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р. Для зайняття такою діяльністю фізичні особи повинні зареєструватись як суб'єкти підприємництва відповідно до Положення про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, яке затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1998 р. Об'єктивна сторона цього правопорушення полягає у безпосередній діяльності по випуску товарів, наданню послуг, торгівлі без державної реєстрації такої діяльності.

Суб'єктами цього адміністративного проступку можуть бути фізичні особи, які на момент його вчинення досягли шістнадцятилітнього віку. З суб'єктивної сторони цей проступок характеризується навмисною виною та спеціальною метою – отримання прибутку від підприємницької діяльності .

У другому випадку – об'єктивна сторона зайняття підприємницькою діяльністю без спеціального дозволу (ліцензії), необхідність якого передбачена чинним законодавством, полягає у здійсненні як фізичними, так і юридичними особами такими видами діяльності, на зайняття якими необхідно отримати дозвіл згідно з Законом України «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р., а також Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р.

Законодавством встановлюється 58 видів господарської (підприємницької) діяльності, що підлягають ліцензуванню, а також визначає повноваження органів державної влади у сфері

ліцензування. Спеціально уповноваженим органом з питань ліцензування є Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва, на який згідно з Положенням, затвердженим Указом президента України «Питання Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва» № 721/2000 від 5 травня 2000 р. покладено відповідні функції у сфері ліцензування.

Перелік органів ліцензування затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698 «Про затвердження переліку органів ліцензування».

Суб'єктом цього правопорушення в сфері економіки можуть бути як фізичні особи, які досягли вісімнадцятирічного віку і зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності, а також посадові особи підприємницьких структур, які здійснюють підприємницьку діяльність без дозволів (ліцензій).

Суб'єктивна сторона цього правопорушення – отримання прибутку від здійснення підприємницької діяльності без отримання дозволу (ліцензії), яка цього потребує відповідно до чинного законодавства.

Санкція ст. 164 передбачає стягнення за вчинення зазначених шкідливих дій у вигляді штрафу від трьох до восьми неоподаткованих мінімумів доходів громадян з конфіскацією (або без неї) виготовленої продукції, знаряддя виробництва та сировини.

Справи про ці правопорушення розглядаються адміністративними комісіями при виконкомх районних, міських, районних у містах рад.

У ст. 1643 Кодексу встановлюється адміністративна відповідальність за недобросовісну конкуренцію, під якою розуміється неправомірне використання фірмового найменування, знака для товарів і послуг або маркування товару, неправомірне копіювання форми, упаковки, зовнішнього оформлення, а також імітація, копіювання, пряме відтворення товару іншого підприємця, самовільне використання його імені.

Зазначені дії тягнуть за собою відповідальність у вигляді штрафу від тридцяти до сорока чотирьох неоподаткованих мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції (або без неї), знарядь виробництва та сировини.

Частина друга цієї статті встановлює відповідальність у вигляді штрафу від п'яти до десяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян за навмисне розповсюдження неправдивих або неточних відомостей, які можуть завдати шкоду діловій репутації або майновим інтересам підприємця.

Частиною III цієї статті передбачається відповідальність у вигляді штрафу від десяти до вісімнадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян за отримання, використання, розповсюдження комерційної таємниці, а також конфіденційної інформації з метою нанесення шкоди діловій репутації або майну іншого підприємця.

Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р. визначає правові принципи захисту від недобросовісної конкуренції.

Об'єктом цих правопорушень є суспільні відносини, що регулюють підприємницьку діяльність з метою припинення недобросовісної конкуренції.

Об'єктивною стороною правопорушення є порушення постанов, розвитку та забезпечення торгових та інших чесних звичаїв ведення конкуренції при здійсненні підприємницької діяльності за умов ринкових відносин. Суб'єктом цих правопорушень можуть бути підприємці, юридичні

особи та їх об'єднання, об'єднання громадян, що не є суб'єктами господарювання, а також громадяни, які займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, а також громадяни, які не є підприємцями.

Суб'єктивна сторона правопорушення – як навмисна вина, так і вина у формі необережності.

Справи про ці проступки розглядаються місцевими судами. Адміністративну відповідальність у вигляді штрафу в розмірі до п'ятнадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян щодо керівних працівників юридичних осіб і до тридцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян щодо осіб, які займаються підприємницькою діяльністю встановлюється ст. 1661 Кодексу «Зловживання монополієм становленням на ринку».

Під ним розуміється нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів в нерівне положення, або додаткових умов, які не стосуються предмету договору, в тому числі нав'язування товару, що не потрібний контрагенту, обмеження або припинення виробництва, в також вилучення з обороту товарів з метою створення або підтримки дефіциту на ринку або встановлення монополієм цін, часткова або повна відмова від реалізації або закупки товару при відсутності альтернативних джерел постачання або збуту з метою створення або підтримки дефіциту на ринку або встановлення монополієм цін, інші дії, спрямовані на створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) інших підприємств, встановлення монополієм цін (тарифів, розцінок) на свої товари, а також дискримінаційних цін, які обмежують права окремих споживачів.

Об'єктом цього правопорушення є суспільні відносини, пов'язані з обмеженням і попередженням монополізму на ринку.

Об'єктивна сторона полягає у зловживанні монополієм становленням на ринку.

Суб'єктом цього правопорушення може бути лише суб'єкт господарювання, вказаний у диспозиції статті.

Суб'єктивною стороною цього правопорушення є навмисна вина.

Ще один проступок, який відноситься до цієї групи адміністративних правопорушень у сфері економіки, неправомірні угоди між підприємцями (ст. 1662). Відповідальність за ці шкідливі дії у вигляді штрафу щодо керівників (розпорядників кредитів) підприємств (об'єднань, господарських товариств) у розмірі до п'ятнадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а щодо осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, до тридцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Зазначені шкідливі дії полягають в укладенні угод, спрямовані на встановлення (підтримку) монополієм цін (тарифів), скидок, надбавок (доплат), націнок, розподілення ринків за територіальним принципом, асортиментом товарів, об'ємом їх реалізації або закупок або за колом споживачів або за іншими ознаками з метою їх монополізації, витіснення з ринку чи обмеження доступу до нього продавців, покупців, інших підприємців.

Об'єктом цього адміністративного проступку є суспільні відносини, пов'язані зі встановленням порядку угод між підприємцями.

Об'єктивною стороною є укладення угод та інших узгоджених дій, які привели або можуть привести до обмеження конкуренції у вигляді встановлення монополієм цін, розподілу ринків з метою їх монополізації, витіснення з ринку або обмеження до нього доступу підприємців.

Суб'єктами цього правопорушення є підприємці, асоціації підприємців та інші суб'єкти підприємницької діяльності.

Суб'єктивна сторона – навмисна вина з корисливою метою.

Окрім розглянутих правопорушень у сфері підприємницької діяльності, законодавець у ст. 1663 встановив адміністративну відповідальність за дискримінацію підприємців органами влади і управління.

Це правопорушення полягає у заборонені створення нових підприємств або інших організаційних форм підприємництва у будь-якій сфері діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво окремих видів товарів з метою обмеження конкуренції, примушування підприємців до вступу в асоціації, концерни, міжгалузеві, регіональні та інші об'єднання підприємств, а також до пріоритетного укладення договорів, першочергової поставки товару певному колу споживачів, прийняття рішень про централізований розподіл товарів, що приводить до монопольного становища на ринку, встановлення заборони на реалізацію товарів з одного регіону в інший, надання окремим підприємцям податкових пільг.

Що ставить їх у привілейоване становище відносно інших підприємців і приводить до монополізації ринку певного товару, обмеження прав підприємців у придбанні та реалізації товарів, встановлення заборон або обмежень відносно окремих підприємців або їх груп.

За такі протизаконні дії суб'єкт правопорушення (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також органи адміністративно-господарського управління і контролю) може бути притягнений до відповідальності у вигляді штрафу до п'ятнадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Цей проступок з суб'єктивної сторони характеризується прямим умислом.

Об'єктом правопорушення є встановлений порядок нормальної діяльності підприємців, а об'єктивною стороною – дискримінація підприємців, яка проявляється в діях, зазначених у диспозиції ст. 1663 Кодексу.

II.- До другої групи адміністративних правопорушень у сфері економіки відносяться склади проступків, передбачених: ч. I та ч. III ст. 155 (порушення правил торгівлі та надання послуг працівниками торгівлі, громадського харчування та сфери послуг, громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю); ст. 1551 (порушення порядку проведення розрахунків із споживачами); ст. 1602 (незаконна торгова діяльність); ст. 1604 (незаконне виготовлення з готових промислових виробів нових товарів); ст. 161 (незаконний відпуск або придбання бензину та мастильних матеріалів); ст. 1645 (реалізація, прийняття на комісію або зберігання з метою продажу алкогольних напоїв і тютюнових виробів, на яких немає марок акцизного збору встановленого зразка).

Частиною I ст. 155 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлюється відповідальність у вигляді штрафу від одного до десяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян за порушення правил торгівлі, виконання робіт і надання послуг працівниками торгівлі, громадського харчування та сфери послуг, громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю.

У ч. III. зазначеної статті встановлюється відповідальність у вигляді штрафу від п'яти до двадцяти семи неоподаткованих мінімумів доходів громадян за дії, передбачені у частині першій цієї статті, вчинені особою, яка протягом року притягалась до адміністративної відповідальності за такі самі дії.

Суб'єкт цього адміністративного проступку чітко визначений нормами цієї статті, а суб'єктивна сторона проступку характеризується наявністю у порушника прямого умислу та корисливого мотиву.

Об'єктом правопорушення є відносини у сфері торгівлі та надання послуг, а об'єктивною стороною дії, спрямовані на порушення встановлених правил такої діяльності.

Справи про адміністративні правопорушення передбачені цією статтею згідно із ст. 244-4 КоАП розглядаються органами по захисту прав споживачів.

Статтею 155 Кодексу встановлюється адміністративна відповідальність за порушення порядку розрахунків з споживачами, яка проявляється в проведенні таких розрахунків працівниками підприємств, установ і організацій торгівлі, громадського харчування та сфери послуг всіх форм власності і підприємцями, які здійснюють таку діяльність готівкою без застосування електронного контрольно-касового апарату, з використанням не зареєстрованого відповідним чином або пошкодженого апарату або з порушенням встановленого порядку застосування такого апарату або товарно-касової книги, і порушенням встановленого порядку проведення розрахунків у касах підприємств, установ, організацій всіх форм власності, де ці операції проводяться з оформленням приходних та видаткових касових ордерів з видачею відповідних квитанцій, підписаних і завірених печаткою у встановленому порядку. За такі дії санкцією цієї частини статті передбачається відповідальність у вигляді штрафу щодо посадових осіб у розмірі десяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а щодо підприємців – у розмірі трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За такі самі дії вчинені повторно протягом року відповідно до двадцяти та шести неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Частиною III цієї статті встановлюється відповідальність за неவிдачу зазначеними суб'єктами громадянам-споживачам касового або товарного чека, квитанції або іншого письмового документа, який підтверджує факт купівлі товару, виконання робіт, надання послуг, виконання робіт, надання послуг, а також порушення порядку ведення товарно-касової книги або неведення або ведення з порушенням журналу використання електронного контрольно-касового апарату і порушення правил його зберігання. За такі шкідливі дії може бути застосоване стягнення у вигляді штрафу у розмірі п'яти неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а такі ж повторні дії винної особи протягом року – у розмірі десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Водночас, частиною IV ст. 155 встановлена відповідальність за несвоєчасне подання зазначеними суб'єктами або подання у невідповідній формі державним податковим органам звітності, пов'язаної з застосуванням електронних контрольно-касових апаратів, незбереження документів, визначених порядком застосування таких апаратів. У разі встановлення наявності такої провини зазначені суб'єкти можуть бути оштрафовані у розмірі одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Об'єктом цього проступку є відносини, які регулюються Законом України «Про застосування електронних контрольно-касових апаратів і товарно-касових книг при розрахунках з споживачами у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг».

Слід зазначити, що порядок реєстрації та використання електронних контрольно-касових апаратів встановлений відповідним положенням, затвердженим наказом ДПА України від 18 вересня 1997 р. № 343, у редакції наказу ДПА України від 31 грудня 1998 р. № 660.

Суб'єктивна сторона цього проступку характеризується навмисною виною. Справи про адміністративні правопорушення передбачені ст. 155 згідно зі ст. 2342 розглядаються органами Державної податкової служби України.

Ще одним адміністративним правопорушенням у сфері економіки цієї групи є незаконна торгова діяльність (ст. 1602 Кодексу).

Сутністю цього складу проступку є здійснення фактів купівлі-продажу товарів або інших предметів з ухиленням від реєстрації у встановленому порядку з метою отримання неконтрольованого державою прибутку, якщо розмір наживи не перевищує семи неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Зазначені дії тягнуть за собою накладення штрафу від п'яти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих товарів та вилучених грошових коштів.

Об'єктом посягання цього проступку є відносини у сфері організації торгівлі.

Об'єктивна сторона незаконної торгівлі полягає у здійсненні фактів купівлі-продажу товарів або інших предметів з ухиленням від реєстрації у порядку передбаченому законодавством.

Суб'єктом цього проступку може бути будь-яка особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Це може бути як приватна особа, що здійснює торгівлю без відповідного дозволу, так і працівник комерційного підприємства, який під прикриттям підприємницької діяльності здійснює торгові операції без дозволу.

Водночас суб'єктами цього проступку можуть бути особи, які отримали патент на несистематичний продаж куплених товарів, але під його прикриттям здійснюють систематичну торгівлю та торгівлю у більших розмірах, що дозволена патентом.

Суб'єктивна сторона цього проступку характеризується навмисною виною. Справи про це адміністративне правопорушення розглядаються місцевими судами.

Кодекс України про адміністративні правопорушення, захищаючи споживчий ринок в період становлення ринкових економічних відносин від дій, що його дестабілізують, забороняє незаконне виготовлення з готових промислових товарів нових товарів.

У ст. 1604 за такі дії передбачається відповідальність у вигляді штрафу від п'яти до шістнадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а за такі самі дії вчинені повторно, або якщо вартість використаного товару становить більше семи неоподаткованих мінімумів доходів громадян може бути накладено штраф у розмірі від шістнадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Об'єктом цього правопорушення є суспільні відносини, які складаються в сфері торгівлі.

Об'єктивна сторона цього проступку характеризується незаконними діями з використанням товарів вжитку як сировини або полуфабрикатів для виготовлення нових товарів.

Суб'єктами цього правопорушення можуть бути особи, що займаються підприємницькою діяльністю.

З суб'єктивної сторони цей адміністративний проступок характеризується навмисною виною.

Справи про такі адміністративні правопорушення згідно зі ст. 221 КоАП розглядаються місцевими судами.

З метою виключення фактів економічних правопорушень у сфері торгівлі нафтопродуктами в КоАП встановлена відповідальність за незаконний відпуск або придбання бензину чи інших паливних та

мастильних матеріалів, які належать державним або громадським підприємствам, установам та організаціям (якщо відсутні ознаки розкрадання).

За такі дії ст. 161 Кодексу передбачається накладення штрафу від чотирьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Суспільна небезпека цього правопорушення полягає у порушенні встановленого порядку відпуску бензину та інших нафтопродуктів споживачам, що створює можливості для отримання неконтрольованих державою доходів.

Суб'єктами проступку можуть бути працівники заправних підприємств, які відпускають нафтопродукти, а також громадяни та посадові особи, що їх придбають.

Суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом.

Справи про ці адміністративні правопорушення згідно зі ст. 222 КоАП розглядаються органами внутрішніх справ.

Значної шкоди економічним інтересам держави можуть завдати корисливі зловживання в сфері торгівлі спиртними напоями та тютюновими виробами. Задля їх попередження в КоАП встановлена юридична відповідальність за реалізацію, прийняття на комісію або зберігання з метою продажу алкогольних напоїв та тютюнових виробів, на яких немає марок акцизного збору встановленого зразка.

Такі шкідливі дії відповідальних осіб суб'єктів господарювання або приватних підприємців, які займаються реалізацією таких напоїв та виробів, або приймають їх на комісію або зберігання з метою продажу підлягають стягненню у вигляді штрафу від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих товарів. Повторні такі дії осіб, що протягом року притягались до адміністративної відповідальності за них караються штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих алкогольних напоїв та тютюнових виробів.

Суб'єктивна сторона цього проступку характеризується навмисними діями та корисливою метою.

Об'єктивна сторона – активні дії суб'єктів господарювання або приватних підприємців, які займаються реалізацією алкогольних напоїв або тютюнових виробів або приймають їх на комісію або зберігання з метою продажу.

Згідно із ст. 234 КоАП справи про ці правопорушення розглядаються органами Державної податкової служби України.

III. Третя група правопорушень у сфері економіки – це проступки, відповідальність за які встановлена ст. 162 (порушення правил про валютні операції); ст. 1641 (ухилення від подання декларації про доходи); ст. 1642 (порушення законодавства з фінансових питань); ст. 1644 (несвоєчасне здавання виторгу); ст. 1652 порушення порядку формування та застосування цін і тарифів); ст. 1665 (невиконання законних вимог Національного банку України по усуненню порушень банківського законодавства, нормативно-правових актів національного банку України); ст. 1669 (порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом).

З метою попередження правопорушень у кредитно-фінансовій системі законодавством України забороняються певні дії з іноземною валютою та встановлює правила щодо її застосування.

Валютні операції на території України здійснюються згідно з чинним законодавством. Декретом Кабінету Міністрів від 19 лютого 1993 р. «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» впорядковуються операції з валютними цінностями в іноземній валюті. Національний

банк України є головним органом валютного регулювання, видає індивідуальні ліцензії на здійснення операцій з валютними цінностями. Торгівля іноземною валютою на території України резидентами та нерезидентами здійснюється через уповноважені банки та інші фінансово-кредитні установи, які отримали ліцензії на таку торгівлю в Національному банку України.

Незаконна скупка, продаж, обмін, використання валютних цінностей як засобу платежу або як застави, якщо вартість предмету незаконної операції не перевищує вісімнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, згідно із ст. 162 КоАП, тягне за собою штраф від тридцяти до сорока чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією валютних цінностей.

Об'єктом цього правопорушення є кредитно-фінансова система України в сфері законних операцій з валютними цінностями.

Об'єктивна сторона проступку може проявлятися у таких незаконних діях: 1) скупка (багаторазове оплатне придбання таких цінностей); 2) продаж; 3) обмін; 4) застава; 5) використання валютних цінностей як засобу платежу.

Суб'єктом проступку можуть бути як приватні, так і посадові особи, як громадяни України, так само й іноземці та особи без громадянства, які досягли на момент вчинення цих дій шістнадцятирічного віку.

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується навмисною виною.

Справи про ці адміністративні правопорушення згідно із ст. 222 КоАП розглядаються органами внутрішніх справ.

Наступним правопорушенням у сфері економіки, віднесеним до цієї групи, є ухилення від подання декларації про доходи (ст. 1641 Кодексу). Сутність цього проступку полягає в ухиленні від подання декларації про доходи від зайняття кустарним промислом, іншої індивідуальної трудової діяльності або про інші доходи, які обкладаються прибутковим податком, і в інших випадках, коли подання декларації передбачене законодавством, або несвоєчасне подання декларації, або включення до неї завідомо викривлених даних. Такі дії тягнуть за собою стягнення у вигляді штрафу в розмірі від шести до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Об'єктивна сторона правопорушення полягає у бездіяльності, невиконанні вимог Декрету Кабінету Міністрів України «Про прибутковий податок з громадян» від 26 грудня 1992 р. з наступними змінами та доповненнями.

Суб'єктами правопорушення можуть бути всі громадяни України, які займаються підприємницькою діяльністю, ті, що отримують прибуток від інших форм трудової діяльності, який не враховується за основним місцем роботи.

Суб'єктивна сторона проступку – навмисна вина або необережність.

Статтею 1642 КоАП встановлює адміністративну відповідальність за порушення законодавства з фінансових питань, яка полягає у приховуванні в обліку валютних та інших доходів, непродуктивних витрат і збитків, відсутність бухгалтерського обліку або ведення його з порушенням встановленого порядку, внесення неправдивих даних до бухгалтерської або статистичної діяльності, несвоєчасне або неякісне проведення інвентаризацій грошових коштів і матеріальних цінностей, порушення правил ведення касових операцій, перешкоджання працівниками державної контрольно-ревізійної служби у проведенні ревізій та перевірок, невжиття заходів щодо відшкодування з винних осіб збитків від недостач, розтрат, крадіжок і безгосподарності.

За такі дії санкція цієї статті передбачає стягнення у вигляді штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а особи, що притягались до адміністративної відповідальності за такі дії протягом року – можуть бути оштрафовані в розмірі від десяти до двадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Об'єктом проступку є суспільні відносини у фінансовій сфері.

Об'єктивна сторона характеризується в діях (бездіяльності), вказаних у диспозиції статті.

Суб'єктом проступку можуть бути посадові особи підприємств, установ, організацій, на які покладено відповідні обов'язки.

Суб'єктивна сторона характеризується навмисною виною або необережністю.

Справи про адміністративні правопорушення, передбачені цією статтею згідно із ст. 2341 КоАП розглядають органи державної контрольно-ревізійної служби.

За допомогою приписів адміністративного законодавства держава здійснює забезпечення режиму сплати податків від діяльності торгових підприємств, які здійснюють реалізацію товарів готівкою. У цьому плані ст. 1644 КоАП встановлена відповідальність за несвоєчасне здавання виторгу підприємствами всіх форм власності, які здійснюють реалізацію товарів таким способом. З порушенням строків, встановлених правилами розрахунків та ведення касових операцій.

Такі дії посадових осіб, юридичних осіб, що здійснюють торгівлю готівкою, тягнуть за собою накладення штрафу, а щодо осіб, які притягались протягом року до адміністративної відповідальності за такі дії може бути застосоване стягнення у вигляді штрафу від сорока трьох до ста сімдесяти п'яти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Об'єктом цього проступку є фінансове законодавство у частині регулювання порядку здійснення розрахунків та ведення касових операцій.

Об'єктивна сторона полягає у бездіяльності з боку відповідальних осіб суб'єкта підприємницької діяльності.

Суб'єктивна сторона характеризується навмисною виною, яка полягає у необережному ставленні до правил ведення касових операцій.

Справи про такі адміністративні правопорушення розглядаються органами Державної податкової служби.

Серед практичних заходів по запобіганню правопорушень у сфері економіки важливе місце відводиться створенню правових механізмів по вдосконаленню цінової політики.

Виправданим у цьому плані слід вважати запровадження в Кодексі про адміністративні правопорушення України відповідальності за порушення порядку формування, встановлення та застосування цін і тарифів, а також знижок, націнок, доплат до них (ст. 1652). За такі дії законодавцем встановлена відповідальність у вигляді штрафу на посадових осіб від п'яти до десяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а за повторні дії до осіб, які притягались до адміністративної відповідальності протягом року може бути застосований штраф від десяти до п'ятнадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Об'єктом цього адміністративного проступку є суспільні відносини у сфері політики ціноутворення.

Об'єктивна сторона – дії, спрямовані на порушення порядку формування, встановлення та застосування цін і тарифів, а також скидок, націнок і доплат до них.

Суб'єктом правопорушення можуть бути посадові особи. З суб'єктивної сторони правопорушення характеризується навмисною виною.

Справи про ці адміністративні проступки згідно зі ст. 2445 КоАП розглядаються органами державного контролю за цінами.

Важливим юридичним заходом щодо попередження та припинення фактів правопорушень у банківській сфері є приписи ст. 1665 КоАП, які встановлюють юридичну відповідальність за невиконання законних вимог Національного банку України по усуненню порушень банківського законодавства, та нормативно-правових актів Національного банку України.

Невиконання цих вимог у встановлений Національним банком строк керівниками банків або інших фінансово-кредитних установ тягне за собою штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Об'єктом проступку є встановлений порядок управління банківською системою України.

Об'єктивна сторона проявляється в формі бездіяльності, невиконанні керівниками банків та інших фінансово-кредитних установ законних вимог Національного банку України у визначений ним строк щодо усунення порушень банківського законодавства.

Суб'єктами правопорушення можуть бути керівники зазначених установ і банків. Суб'єктивна сторона характеризується навмисною виною.

Справи про такі правопорушення відповідно до ст. 2343 КоАП розглядаються Національним банком України.

28 листопада 2002 р. Верховною Радою України ухвалений Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», яким встановлена адміністративна відповідальність за його порушення.

У зв'язку з цим КоАП доповнено статтею 1669 (порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом).

Законодавець визначив, що порушення вимог щодо ідентифікації особи, яка здійснює фінансову операцію, порушення порядку реєстрації фінансових операцій, що підлягають первинному фінансовому моніторингу, неподання, несвоєчасне подання або подання недостовірної інформації про такі фінансові операції спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу, а також невиконання вимог щодо зберігання документів, які стосуються ідентифікації осіб, що здійснюють фінансові операції, та документації щодо проведених ними фінансових операцій, – тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб суб'єктів первинного фінансового моніторингу від п'ятидесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Розголошення інформації, яка надається спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу, або факту надання такої інформації – тягне за собою накладення штрафу від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Згідно зі ст. 221 Кодексу України про адміністративні правопорушення ці проступки розглядаються місцевими судами.

IV. До четвертої групи адміністративних правопорушень у сфері економіки належать порушення митних правил.

Відповідальність за такі проступки встановлена Митним кодексом України від 11 липня 2002 р., яким визначаються засади організації та здійснення митної справи, регулюються економічні, організаційні, правові, кадрові та соціальні аспекти митної служби та спрямований на забезпечення захисту економічних інтересів України, забезпечення додержання законодавства України з питань митної справи, а також прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності.

У гл. 57 цього Кодексу законодавець визначив види порушень митних правил (всього 27 правопорушень статті 329 – 355) і відповідальність за такі правопорушення (попередження, штраф, конфіскація товарів – безпосередніх предметів порушення митних правил, товарів із спеціально виготовленими сховищами (тайниками), що використовувалися для приховування безпосередніх предметів порушення митних правил від митного контролю, транспортних засобів, що використовувалися для переміщення безпосередніх предметів порушення митних правил через митний кордон України. Конфіскація може застосовуватися як основний і як додатковий вид стягнення).

Серед таких правопорушень: порушення режиму зони митного контролю (ст. 329); неподання митному органу документів, необхідних для здійснення митного контролю (ст. 330); видача товарів, транспортних засобів без дозволу митного органу або їх втрата (ст. 331); недоставлення до митного органу товарів, транспортних засобів, документів (ст. 332) та ін.

Об'єктом цих проступків є суспільні відносини у сфері забезпечення митної справи.

Об'єктивна сторона характеризується діями, спрямованими на невиконання митних правил, або бездіяльністю у формі невиконання приписів митного законодавства.

Суб'єктами відповідальності за порушення митних правил можуть бути громадяни, які на момент вчинення такого правопорушення досягли шістнадцятирічного віку, а також посадові особи підприємств.

Суб'єктивна сторона характеризується навмисною виною, а по деяких складах правопорушень можливе їх скоєння в формі необережної вини.

Проведення у справах про порушення митних правил здійснюється митними органами.

Справи про порушення митних правил розглядаються згідно зі ст. 386 Кодексу митними органами або місцевими судами.

4. Відповідальність за корупційні діяння

Антикорупційне законодавство залежно від характеру діяння передбачає кримінальну, адміністративну, конституційну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність.

Кримінальна відповідальність за вчинення корупційних злочинів настає у випадках, передбачених Кримінальним кодексом (КК) України. Корупційними зокрема є злочини, передбачені ст. 368 (одержання хабара), ст. 364 (зловживання владою або службовим становищем), ст. 370 (провокація хабара), ст. 191 (заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем), ст. 372 (притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності), ст. 375 (постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови), ст. 423 (зловживання військовою службовою особою владою чи службовим становищем), ст. 159 (неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів голосування). Такі діяння кваліфікуються як корупційні при умові, якщо суб'єктами їх

скоєння є посадові особи, передбачені ст. 2 Закону України «Про боротьбу зі злочинністю». Адміністративна та дисциплінарна відповідальність передбачена ст. 8 – 11 Закону України «Про боротьбу з корупцією». Крім того, адміністративну та дисциплінарну відповідальність за вчинення корупційних правопорушень передбачено іншими нормативно-правовими актами, зокрема, Кодексом України про адміністративні правопорушення за неправомірне використання державного майна (ст. 184-1), невжиття заходів щодо ухвали суду чи окремої постанови судді, подання органу дізнання, слідчого або протесту, припису чи подання прокурора (ст. 185-6). Дисциплінарна відповідальність за корупційні правопорушення встановлена законами України «Про державну службу» (ст. 14, 30), «Про службу в органах місцевого самоврядування» (ст. 20). Крім того, підстави дисциплінарної відповідальності визначені підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема Дисциплінарним статутом прокуратури України (затверджений постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 р. № 1796-XII), Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ Української РСР (затверджений Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 29 липня 1991 р. № 1368-XII).

Заходи конституційної відповідальності передбачені у Конституції України та ряді законів України, зокрема «Про статус народного депутата України» (ст.4), «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 55, 79), «Про прокуратуру» (ст. 2). Йдеться про такі заходи, як, скажімо, дострокове припинення депутатських повноважень, висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має своїм наслідком його відставку, звільнення Президента України зі свого посту у порядку імпичменту, заборона балотуватися у представницькі органи чи обіймати посади в органах державної влади.

Антикорупційні механізми передбачені також законами України «Про статус суддів», «Про міліцію», «Про місцеві державні адміністрації», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про аудиторську діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Основним нормативним актом є Закон України від 5.10.1995 р. «Про боротьбу з корупцією».

Цивільна відповідальність за корупційні правопорушення настає відповідно до Цивільного кодексу України у разі, коли вони призвели до негативних цивільно-правових наслідків.

Таким чином у державі в цілому створена достатня законодавча база для ефективної протидії корупції, зокрема щодо відповідальності за корупційні правопорушення. Остання передбачає комплекс правових засобів, застосування яких дозволяє притягти до того чи іншого виду юридичної відповідальності практично будь-яку посадову чи службову особу органів державної влади, органів місцевого самоврядування, котра допустила те чи інше зловживання владою чи службовим становищем (від порушення обмежень, встановлених для осіб, уповноважених на виконання функцій держави, неподання декларації – до одержання хабара та участі у діяльності організованих злочинних угруповань). Проблема неефективності антикорупційної діяльності значною мірою обумовлюється не стільки недосконалістю вказаної законодавчої бази, як її неефективним застосуванням .

Законом України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р. з наступними змінами та доповненнями визначається, що корупційними діями визнаються:

а) незаконне одержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, у зв'язку з виконанням таких функцій матеріальних благ, послуг або інших переваг, у тому числі прийняття чи одержання предметів (послуг) шляхом їх придбання за ціною (тарифом), яка є істотно нижчою за їх фактичну (дійсну) вартість;

б) одержання особою, уповноваженою на виконання функцій кредитів або позичок, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, не передбачених чинним законодавством.

Подарунок (винагорода), отриманий зазначеними особами за зазначених обставин, у тому числі такий, що надійшов без їх відома, а також вартість незаконно одержаних послуг підлягають стягненню (відшкодуванню) у доход держави.

Під діяльністю осіб, уповноважених на виконання функцій держави, розуміється також діяльність посадових осіб місцевого самоврядування, що спрямована на здійснення повноважень місцевого самоврядування.

Суб'єктами корупційних діянь можуть бути особи уповноважені на виконання функцій держави:

- державні службовці;

- народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, голови і депутати сільських, селищних, міських, районних, обласних рад.

Суб'єктами корупційних правопорушень визнані також посадові особи місцевого самоуправління. Необхідність такого доповнення виникла після вступу з огляду на закон «Про службу в органах місцевого самоуправління», яким введена нова категорія суб'єктів – посадових осіб місцевого самоуправління – тих, хто працює в органах місцевого самоуправління, мають відповідні посадові повноваження в здійсненні організаційно-розпорядчих та консультативно-нарадчих функцій та отримують заробітну плату за рахунок місцевого бюджету. Такими особами законом визнаються: сільські, селищні, міські голи, їх заступники; голови та заступники голів районного, районного у місті, обласної ради, секретарі міських рад; керівники та інші посадові особи виконавчого апарату обласних та районних рад, інших органів місцевого самоуправління. На цих осіб розповсюджуються всі обмеження та заборони, встановлені Законом України «Про боротьбу з корупцією», і він нарівні з іншими суб'єктами корупції (державними службовцями та ін.) несуть відповідальність за порушення цього закону. За вчинення корупційних діянь зазначені особи несуть адміністративну та дисциплінарну відповідальність. Питання про кримінальну, цивільно-правову та матеріальну відповідальність за корупційні діяння та правопорушення, пов'язані з корупцією, вирішуються відповідно до вимог чинного законодавства.

Військовослужбовці та інші особи, які згідно з чинним законодавством притягаються до відповідальності за адміністративні правопорушення відповідно до дисциплінарних статутів, у разі вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією, несуть відповідальність також передбачену зазначеним законом.

З метою попередження корупції ст. 5 закону встановлені спеціальні обмеження щодо державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Закон забороняє таким особам:

а) сприяти, використовуючи своє службове становище, фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької діяльності, а так само в отриманні субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг з метою незаконного одержання за це матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг;

б) займатися підприємницькою діяльністю безпосередньо чи через посередників або підставних осіб, бути повіреним третіх осіб у справах державного органу, в якому вона працює, а також виконувати роботу на умовах сумісництва (крім наукової, викладацької, творчої діяльності, а також медичної практики);

в) входити самостійно (крім випадків, коли державний службовець здійснює функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі, та представляє інтереси держави в раді товариства (спостережній раді) або ревізійній комісії господарського товариства), через представника або підставних осіб до складу правління чи інших виконавчих органів підприємств,

кредитно-фінансових установ, господарських товариств тощо, організацій, спілок, об'єднань, кооперативів, що здійснюють підприємницьку діяльність;

г) відмовляти фізичним та юридичним особам в інформації, надання якої передбачено правовими актами, умисно затримувати її, надавати недостовірну чи неповну інформацію. Обмеження передбачені у пунктах «б» і «в» не поширюються на депутатів сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, які здійснюють депутатські повноваження, не залишаючи виробничої чи службової діяльності.

Закон також забороняє державному службовцю:

сприяти, використовуючи своє посадове становище, фізичним та юридичним особам у здійсненні ними зовнішньоекономічної, кредитно-банківської та іншої діяльності з метою незаконного одержання за це матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг;

неправомірно втручатися, використовуючи своє посадове становище, у діяльність інших державних органів чи посадових осіб з метою перешкодити виконанню ними своїх повноважень;

бути повіреним третіх осіб у справах державного органу, діяльність якого він контролює;

надавати незаконні переваги фізичним або юридичним особам під час підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи рішень.

Для попередження фактів корупції закон передбачає ряд фінансових заходів. Насамперед, це декларування доходів осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Воно передбачене статтею 13 Закону України «Про державну службу».

Серед інших заходів закон посилює контроль відкриттям валютного рахунку і в іноземному банку. Державний службовець або інша особа, уповноважена на виконання функцій держави, у цьому зобов'язана у десятиденний строк письмово повідомити про це податкову службу із зазначенням номера рахунку і місцезнаходження іноземного банку.

Крім того, відомості про доходи, цінні папери, нерухоме та цінне рухоме майно і вклади у банках посадових осіб, згідно з Законом України «Про державну службу», та членів їх сімей підлягають щорічній публікації в офіційних виданнях державних органів України. До обрання або призначення кандидата на відповідні посади ці відомості попередньо подаються органу чи посадовій особі, які здійснюють обрання або призначення на ці посади.

Розділом III закону передбачається відповідальність за корупційні діяння. Вчинення такого діяння, якщо воно не містить складу злочину, тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян і звільнення з посади або інше усунення від виконання функцій держави. Таким особам забороняється займати посади в державних органах та їх апараті протягом трьох років з дня їх звільнення.

Вчинення корупційних діянь народним депутатом України, депутатом Верховної ради Автономної республіки Крим, депутатом, головою місцевої ради народних депутатів або будь-якою посадовою особою органів місцевого самоврядування тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян і дострокове припинення депутатських повноважень або звільнення з виборної посади. Порядок притягнення народного депутата України до відповідальності у цих випадках визначається Законом України «Про статус народного депутата України». Таким особам забороняється балотуватися у депутати або на виборні посади в державні органи протягом п'яти років з дня припинення депутатських повноважень або звільнення з посади та займати посади в державних

органах та їх апараті протягом трьох років з дня припинення депутатських повноважень або звільнення з посади.

Повторне протягом року порушення будь-якого із обмежень тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян і звільнення з посади чи інше усунення від виконання функцій держави.

Окрім цього, законом встановлені санкції щодо керівників міністерств, відомств, державних підприємств, установ та організацій, які не вжили заходів до припинення фактів корупції та не повідомили про їх вчинення один з органів, на які ст. 4 Закону покладено функції боротьби з корупцією. Зазначені дії керівників тягнуть за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Законом України «Про боротьбу з корупцією» встановлюється також порядок адміністративного провадження у справах про корупційні діяння. Протокол про вчинення корупційного діяння або іншого правопорушення, пов'язаного з корупцією, складається органами внутрішніх справ, податковою міліцією, працівники підрозділів по боротьбі з корупцією ГНА України, служби безпеки України, а у разі, коли факт вчинення корупційного діяння або іншого правопорушення, пов'язаного з корупцією, що не містить складу злочину, встановлено прокурорською перевіркою чи попереднім слідством, – також слідчим або прокурором.

Підставою для складання протоколу є достатні дані, які свідчать про наявність у діянні особи ознак корупційного діяння або іншого правопорушення, пов'язаного з корупцією. Проте, слід мати на увазі, що адміністративна відповідальність за таке діяння настає лише тоді, коли воно виявлене не пізніше шестимісячного терміну з часу його скоєння.

Орган дізнання в разі відмови у порушенні кримінальної справи або закриття кримінальної справи з підстав, передбачених чинним законодавством, за наявності в діянні особи ознак корупційного діяння або іншого правопорушення, пов'язаного з корупцією, зобов'язаний у триденний строк надіслати матеріали перевірки або попереднього розслідування, що стосується корупційного діяння чи іншого правопорушення, пов'язаного з корупцією, до органів, на які покладено функції боротьби з корупцією.

Протокол про вчинення корупційного діяння разом з матеріалами перевірки у триденний строк з моменту його складання надсилається до районного (міського) суду за місцезнаходженням органу, який склав про це протокол. Розгляд адміністративних справ про корупційні діяння або інші правопорушення, пов'язані з корупцією, здійснюється районним (міським) судом у п'ятнадцятиденний термін з моменту надходження протоколу.

Строк розгляду справи про корупційні діяння, судом припиняється, якщо особа, на яку складений протокол, умисно ухиляється від явки до суду.

Постанова суду про накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу за корупційні діяння або інші правопорушення, пов'язані з корупцією, у триденний строк направляється відповідному державному чи виборному органу для вирішення питання про звільнення особи з посади або інше усунення від виконання нею функцій держави згідно з чинним законодавством.

Відповідно до Закону України «Про боротьбу з корупцією» збитки, заподіяні державі, підприємству, установі, організації незаконним використанням приміщень, засобів транспорту і зв'язку, іншого державного майна або коштів, підлягають відшкодуванню винними особами, уповноваженими на виконання функцій держави, на загальних підставах і умовах матеріальної відповідальності працівників та військовослужбовців.

У разі відмови добровільно повернути незаконно одержані особою, уповноваженою на виконання функцій держави, кредити, позички, цінні папери, нерухомість та інше майно вони чи їх вартість підлягають стягненню (вилученню) у доход держави у судовому порядку за заявою прокурора.

Якщо внаслідок корупційних діянь прийняті неправомірні нормативно-правові акти та рішення, то вони підлягають скасуванню органом або посадовою особою, уповноваженими на прийняття чи скасування відповідних актів та рішень, або визнаються незаконними в судовому порядку. У свою чергу фізичні та юридичні особи, права яких порушено внаслідок корупційних діянь і які зазнали моральної чи матеріальної шкоди, мають право на поновлення цих прав і відшкодування шкоди у встановленому законом порядку.